

**Univerzita Karlova v Praze
1. lékařská fakulta
Ústav dějin lékařství a cizích jazyků**

Petr Svobodný

***Pražské lékařské fakulty a jejich klinická pracoviště v letech
1938-1945***

Disertační práce pro udělení titulu PhD.

**Vedoucí disertační práce:
Doc. PhDr. Ludmila Hlaváčková, CSc.**

Praha 2007

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci vypracoval samostatně za využití uvedených pramenů a literatury.

.....

(datum, místo, podpis)

Obsah

Úvod.....	4
I. Prolog: Soužití české a německé lékařské fakulty v letech 1918-1939.....	24
Němečtí sociální hygienici ve službách sociálního lékařství a veřejného zdravotnictví v meziválečném Československu (1918-1939).....	25
II. Pražské lékařské fakulty a jejich kliniky v kontextu proměn vysokého školství a zdravotnictví v letech 1939-1945.....	46
Die Medizin im Protektorat Böhmen und Mähren.....	47
Prague Faculties of Medicine and Their Clinics in 1939-1945.....	63
III. Německá lékařská fakulta 1939-1945.....	75
Neue Menschen, neue Disziplinen Die deutsche Medizinische Fakultät in Prag 1939–1945.....	76
Rasová hygiena na lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze (1938-1945).....	98
Lothar G. Tírala: Závratná kariéra brněnského gynekologa ve "třetí říši".....	111
Hermann Hubert Knaus – profesor lékařské fakulty Německé (Karlovy) univerzity v Praze v letech 1938-1945.....	120
IV. Česká lékařská fakulta 1939-1945.....	134
Němečtí komisaři pro českou lékařskou fakultu po 17. listopadu 1939.....	135
Česká lékařská fakulta a městské zdravotní a sociální ústavy za protektorátu (1939-1945).....	149
Josef Charvát (1897-1984) Mediziner. Die Kriegsjahre 1939-1945 im Licht seiner Tagebücher.....	172
František Hájek. Český profesor soudního lékařství v Katyni.....	193
V. Epilog: Po roce 1945.....	216
Dieselben Leute - neue Karrieren: Die Schicksale von Hochschullehrern der deutschen medizinischen Fakultät in Prag nach 1945.....	217
Závěr.....	235
Summary.....	240
Seznam použitých pramenů a literatury.....	243

Úvod

Ačkoliv titul disertační práce *Pražské lékařské fakulty a jejich klinická pracoviště v letech 1938-1945* zní poněkud kostrbatě, představuje nejmenší společný jmenovatel, na který je možné zkoncentrovat mimořádně složitou problematiku. Když Alena Míšková ve své průkopnické práci o dějinách Německé univerzity v Praze v letech 1938-1945 jmenovala mezi budoucími úkoly sledování vnitřního vývoje jednotlivých fakult a výzkum vědecké úrovně jednotlivých oborů,¹ mohlo se zdát, že právě lékařská fakulta bude jednou z prvních, která se – vedle svého českého protějšku – takového zpracování už brzy dočká. Přípravné práce ke zpracování dějin pražských lékařských fakult a jejich klinické základny byly totiž již ve druhé polovině 90. let hotovy v podobě biografických slovníků a základních přehledů vývoje fakult i všeobecné nemocnice, ve které byly umístěny jejich kliniky. Publikace byly výsledkem několikaleté spolupráce mezi vzácnou učitelkou - vedoucí této disertační práce - a jejím žákem - autorem předkládané disertace.² Ve stejné době byli oba zmínění spolupracovníci zapojeni v různé míře do několika projektů, zpravidla mezinárodních, zaměřených na širší kontext českého (v regionálním slova smyslu) vysokého školství a/nebo zdravotnictví v 19. a 20. století.

Z těchto dvou směrů bádání po roce 2000 postupně vykryštovala nová orientace, spíše jen rámcová představa než konkrétní projekt, kam by se mělo společné badatelské úsilí nadále zaměřit. Základní ideou této spolupráce je srovnání osudů české lékařské fakulty v Praze jako celku, jejích jednotlivých pracovišť i profilujících osobností s jejím německým protějškem. Časovým vymezením výzkumu jsou tři nanejvýš dlouhá období, která se vyznačují diskontinuitou nejen ve vztazích mezi oběma fakultami, ale zejména v zásadních proměnách obecného politického, sociálního a kulturního rámce, ve kterém fakulty jako součásti pražských univerzit fungovaly. Formálními milníky a symboly těchto proměn, ovšem s velmi výraznými faktickými dopady na fungování sledovaných institucí, se staly tři (respektive čtyři) normy upravující poměr pražských univerzit, do velké míry charakteristické také pro politickou kulturu režimů i společenské a kulturní klima, v němž

¹ Alena MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Praha 2002, s. 10.

² Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348-1939, I-II, Praha 1988, 1993; Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, *Dějiny všeobecné nemocnice v Praze 1790-1952*, Praha 1990 (2. vydání, dovedené do roku 2000, Praha 2001); kapitoly Ludmily Hlaváčkové o lékařských fakultách in: Jan HAVRÁNEK (ed.), *Dějiny Univerzity Karlovy III. 1802-1918*, Praha 1997; kapitoly Petra Svobodného o lékařských fakultách in: Jan HAVRÁNEK – Zdeněk POUŠTA (eds.), *Dějiny Univerzity Karlovy IV. 1918-1990*, Praha 1998; Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, *Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945*, Praha 1998.

vznikaly. Jde o zákon o rozdělení pražské univerzity z roku 1882, tzv. lex Mareš o poměru dvou pražských univerzit z roku 1920 a konečně nařízení vůdce a říšského kancléře ze srpna 1939 o převzetí německých vysokých škol v protektorátu do říšské správy a vyhlášku říšského protektora ze 17. listopadu 1939 o uzavření českých vysokých škol.³ Poměr rakouského státu i české a německé veřejnosti k jediné české univerzitě a jedné z několika německojazyčných rakouských univerzit před rokem 1918 byl pochopitelně výrazně jiný, než poměr nového československého státu i veřejnosti (většinového „československého“ národa i národnostních menšin) k nejstarší a nejvýznamnější české, respektive československé, univerzitě a k univerzitě německé, která se stejně jako ostatní německé vysoké školy v Čechách a na Moravě ocitla na území nového „národního“ státu spolu s celou německou menšinou subjektivně i objektivně v druhořadém postavení. Vztahy obou univerzit i poměr úřadů a veřejnosti vůči oběma institucím se znovu radikálně změnil a nabyl až patologických rysů v době nacionálně socialistického panství.

Tyto zásadní proměny vztahů mezi univerzitami, jejich fakultami, ústavy i osobnostmi jako specifický příklad dynamicky se vyvíjejícího a stále „konfliktnějšího společenství“⁴ českého a německého obyvatelstva Čech a Moravy jsme se v důsledku naší dosavadní badatelské orientace rozhodli studovat právě na úrovni lékařských fakult a jejich klinických nemocnic. Zdánlivě jednodušší zkoumání proměn česko-německých vztahů v této rovině je v případě lékařských fakult naopak mnohem komplikovanější, než by bylo v případě fakult jiných. Hlavním důvodem je neoddělitelnost výukových a badatelských aktivit lékařských fakult od jejich funkce špičkových zdravotnických pracovišť – klinik, ale i některých ústavů (jmenujme především hygienické, patologické nebo farmakologické ústavy). A právě neobyčejně složitá funkční a správní provázanost nemocničních zařízení (státních, zemských, městských, fondovních, řádových, soukromých) s oběma fakultami, jejich zakotvení v systému veřejného zdravotnictví v českých zemích nebo například mimořádný společenský kredit představitelů lékařské profese umožňují postihnout mnohvrstevnost a proměnlivost studovaných vztahů v maximální plasticitě.⁵ Komplikovanost horizontálních i vertikálních vztahů mezi fakultami, nemocnicemi a jejich nadřízenými institucemi (ministerstvy, zemským úřadem) se ještě více prohloubila po zřízení protektorátu a s tím spojeným vznikem správní

³ Základní informace o institucionálním vývoji pražských univerzit v daném období: J. HAVRÁNEK (ed.), Dějiny Univerzity Karlovy III; J. HAVRÁNEK – Z. POUŠTA, Dějiny Univerzity Karlovy IV.

⁴ Výrazem „konfliktní společenství“ odkazují na níže citované práce Jana Křena a Václava Kurala.

⁵ Vzorovým příkladem paralelního výzkumu poměru mezi českými a německými klinickými pracovišti je: Ludmila HLAVÁČKOVÁ, Česká a německá psychiatrická klinika pražské lékařské fakulty do roku 1918, in: Karel ČERNÝ – Petr SVOBODNÝ (eds.), Historia. Medicina. Cultura. Sborník k dějinám medicíny, Praha 2006, s. 133-159. Dohodnuté pokračování, srovnání obou klinik v meziválečném období, jsem stále ještě dlužen.

dvojkolejnosti ve všech uvedených oblastech (říšská správa versus protektorátní správa). Tento administrativní gordický uzel se však paradoxně stal důležitým retardujícím prvkem, který mj. umožnil velké části českých klinik po 17. listopadu 1939 dlouho přežívat nejen jako zdravotnická, ale i jako vědecká pracoviště české univerzity, zbavené zcela možnosti vyučovat.

Složitou strukturu výukového, badatelského a léčebného komplexu, kterým byly dvě pražské lékařské fakulty a jejich klinická základna umístěná v několika velkých i menších zdravotních ústavech, není pochopitelně možné postihnout v úplnosti ani v tak krátkém, ale naopak na dramatické proměny bohatém období let 1938/39-1945. Obrovské množství archivního materiálu z resortu školství na jedné a zdravotnictví na druhé straně (jednotlivé fondy z českých i německých archivů budou představeny dále) umožňuje zpracovat sledovanou problematiku sice do velké hloubky a z mnoha různých aspektů, ale zároveň nutně jen ve vybraných oblastech. Cílem mého dílčího projektu *Pražské lékařské fakulty a jejich klinická pracoviště v letech 1938-1945* je charakterizovat tyto proměny ve čtyřech analytických rovinách: 1. politický a administrativní kontext přeryvu v organizaci vysokého školství a proměn v organizaci zdravotnictví v Protektorátu Čechy a Morava; 2. základní proměny lékařských fakult v rámci nového postavení obou pražských univerzit v tomto období; 3. postupná přestavba, respektive likvidace, lékařských fakult v souvislosti s administrativními proměnami v oblasti pražské (respektive protektorátní) zdravotní a sociální péče, zejména nemocničního ústavnictví; 4. úroveň jednotlivých ústavů, klinik, oborů (zejména nově zaváděných), případně osobností, která bude představena pouze výběrově, jako typické, modelové situace pro přiblížení proměn na třech vyšších úrovních.

Bohatý archivní materiál shromážděný pro 3. a tím spíše 4. úroveň nemohl být dosud v úplnosti vyhodnocen a interpretován. Předložená disertace je proto jen první fází zpracování tématu v celé jeho plánované rozmanitosti, souborem přípravných studií, které dohromady představují jak celkovou koncepci výsledné monografie, tak dílčí závěry, které už v této fázi obohacují poznání dějin obou pražských univerzit v první polovině 20. století a zvláště pak v nejtěžším období česko-německých vztahů let 1938/39-1945/46. Zcela stranou stojí z pochopitelných důvodů některé oblasti výzkumu univerzitních dějin, jejichž absence by byla v jiné souvislosti neodpustitelná. Jde především o pohled na výukový proces a na studentskou komunitu obou fakult. Vzhledem ke komparativnímu charakteru této práce je nemožnost srovnávat jednu ze základních univerzitních sfér evidentní – zákaz výuky na českých vysokých školách po 17. listopadu 1939 byl okamžitý a naprostý. Jen okrajově jsou proto

v následujících kapitolách tematizovány extrémní osudy českých mediků v letech 1939-1945, perzekuce na jedné a odboj na druhé straně.

* * *

Základním zdrojem pro studium dějin pražských lékařských fakult jsou fondy Archivu Univerzity Karlovy. Jde především o fond Lékařská fakulta UK 1883-1953 a fond Lékařská fakulta Německé univerzity 1883-1945. V případě české fakulty má tento fond závažný nedostatek v tom, že se rychle vytrácí krátce po 17. listopadu 1939 v souvislosti s uzavřením fakulty. Omezení fondu německé fakulty pak spočívají v tom, že je dosud neuspořádán. V obou případech jsou tyto zdroje doplňovány o materiály z fondů rektorátů, respektive akademických senátů obou univerzit uložených rovněž v AUK.

Druhým nejvýznamnější zdroj poznání válečného období dějin pražských univerzit jsou fondy Národního archivu v Praze. Školskou a vědeckou agendu, přestože omezenou na minimum, je pro českou lékařskou fakultu možné sledovat s původně neočekávanými výsledky především ve fondu Ministerstvo školství 1918-1944. Záležitosti zdravotnického (ale zprostředkovaně i vědeckého) provozu českých a částečně i německých pracovišť v okupačních letech jsou bohatě dokumentovány ve fondu protektorátního Ministerstva sociální a zdravotní správy 1938-1942 a poté ve fondech Ministerstva vnitra. V nejvyšší instanci podléhala školská, vědecká i zdravotnická agenda sledovaných českých institucí úřadu říšského protektora, jehož fond je uložen rovněž v NA v Praze, a komisaři uzavřených českých vysokých škol (viz dále).

Vzhledem k vynětí německé lékařské fakulty a postupně i jejích klinik z kompetence protektorátních úřadů a podřízení říšským úřadů v Berlíně je nutné hledat většinu relevantních archivních pramenů ve fondech Spolkového archivu (*Bundesarchiv*) v Berlíně a v Koblenci. Nejvýznamnějším fondem pro pražskou německou lékařskou fakultu jsou tak fondy Kurátora německých vědeckých vysokých škol v Praze a komisaře uzavřených českých vysokých škol (*Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen*) a Říšského ministerstva pro vědu, vyučování a lidovému (*Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*). Pro jednotlivé dílčí otázky jsou relevantní i další fondy a sbírky, například Korespondence NSDAP (*Parteikorrespondenz*) nebo tzv. Epsteinova sbírka (*Sammlung Epstein*).

Vzhledem k tomu, že několik českých klinických pracovišť bylo umístěno v městských zdravotních a sociálních ústavech, i ke skutečnosti, že nacistická likvidační

politika vůči českému vysokému školství byla vedena i na úrovni městské administrativy, patří k významným zdrojům rovněž některé fondy Archivu hlavního města Prahy. Množství údajů k jednotlivým osobám, zpravidla s obecnější vypovídací hodnotou, obsahují osobní fondy v archivech vědeckých a školských institucí, zejména německých a rakouských, ale i amerických. Z českých jde především o fondy uložené v Archivu Akademie věd, ať již pozůstalosti českých lékařů nebo fond Společnosti pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách/Německá akademie věd v Praze 1891-1945. Údaje o německých lékařích byly doplňovány rovněž ve fondech německých lékařských komor v Národním archivu v Praze a v Oblastním archivu v Ústí nad Labem (pobočka Most).

Základním tištěným pramenem, analogickým pro obě fakulty, jsou seznamy osob a ústavů a seznamy přednášek vydávané pod různými názvy. Zvláště v případě německé fakulty zachycují dosti výmluvně rychlý proces nacifikace, jak se projevoval v proměně učitelského sboru, vzniku nových pracovišť i zavádění nových přednášek, ovlivněných nacistickou ideologií a válečnými potřebami. Podobného charakteru jsou různé druhy sbírek zákonů, věstníků, adresářů, úředních zpráv vydávaných státními nebo městskými úřady, případně zvláštními komisemi.

K plastičtějšímu postizení osudů jednotlivých pracovišť, oborů nebo osobností byly využity dobové publikace, monografické i časopisecké, vydávané aktéry sledovaných proměn. V řadě případů je nutné pracovat s nimi nanejvýš kriticky, podobně jako s prameny osobní povahy. K těm patří zejména hojně využívané memoáry, publikované s kratším nebo delším odstupem od prožitých a zachycených událostí, případně nepublikované osobní vzpomínky, deníky, korespondence apod., uložené v pozůstalostech.

* * *

Z hlediska dílčích témat řešených v předložené disertaci a používaných metodických přístupů spadá práce téměř rovnými díly do tří specializovaných oblastí historického bádání: soudobých dějin, dějin medicíny a dějin univerzit (respektive dějin vzdělanosti).

Soudobé dějiny (*Zeitgeschichte, contemporary history*) vymezuje ve středoevropském pojetí jednak zaměření na období vlády dvou totalitních systémů ve 20. století (1933-1989), jednak výrazný interdisciplinární přístup kombinující metody historiografie, politologie,

sociologie, filozofie, kulturní antropologie či *oral history*.⁶ Nejzávažnějším tématem oboru, jehož řešení vedlo k institucionalizaci oboru již nedlouho po roce 1945 ve Spolkové republice Německo, bylo právě studium období nacionálního socialismu v širších souvislostech.⁷ Z dílčích témat charakteristických pro soudobé dějiny obecně řeší předkládaná práce ve specifických rovinách především dílčí otázky vztahů mezi Čechy a Němci,⁸ nacifikace a denacifikace, perzekuce (včetně rasové, tj. rozsáhlá oblast výzkumu holocaustu), kolaborace, odboje a exilu.⁹ Obecné otázky nacifikace a denacifikace v Německu a jím ovládané Evropě byly v posledních letech důkladně zkoumány rovněž v oblasti vysokého školství a vědy i v oblasti medicíny a zdravotnictví. O studiu perzekuce, kolaborace a odboje v českých zemích platí totéž; výzkumy těchto struktur a procesů v oblasti vysokého školství, vědy a zvláště v posledních letech i medicíny a zdravotnictví přinesly mnoho nového. V obou případech proto odkazují na následující pasáž o stavu bádání.

Obor dějiny medicíny je zakotven jak svým předmětem a metodami, tak institucionálně mezi dvěma diametrálně vzdálenými vědními oblastmi. Jak historie a historikové, tak medicína a lékaři do něj vkládají různou měrou na jedné straně své schopnosti, na druhé své očekávání. Oblasti zájmu historiků medicíny je dnes možné vymezit velmi široce: Vejdou se sem dějiny medicíny jako vědy (tj. slavných vědců, velkých objevů, vědeckých institucí, vědních disciplín) i dějiny lékařství jako umění léčit. Patří sem dějiny výskytu nemocí a jejich dopadu na populace a společnosti, bádání o možnostech společnosti na ohrožení z této strany reagovat (dějiny zdravotní politiky, organizace zdravotní péče, zdravotnických institucí, hygieny, eugeniky atd.), stejně jako o schopnostech medicínských

⁶ Srovnej webové stránky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.: <http://www.usd.cas.cz/> (18. 10. 2007). Bliže o úkolech a stavu této disciplíny Jiří KOCIÁN, Zpráva o jednání sekce Soudobé dějiny, in: Jiří PEŠEK (ed.), VIII. sjezd českých historiků. Hradec Králové 10.-12. 9. 1999, Praha 2000, s. 194-206.

⁷ Srovnej webové stránky Ústavu pro soudobé dějiny (*Institut für Zeitgeschichte*) v Mnichově: <http://www.ifz-muenchen.de/> (18. 10. 2007).

⁸ Základním a dosud inspirativním pohledem na stále komplikovanější vztah je série těchto prací: Jan KŘEN, Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780-1918, Praha 1990; Václav KURAL, Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě 1918-1938, Praha 1993; Václav KURAL, Místo společenství - konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu 1938-1945, Praha 1994.

⁹ Nejnovější souhrnné zpracování tohoto komplexu otázek podali: Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, Velké dějiny zemí Koruny české 1938-1945, XVa, XVb, Praha-Litomyšl 2006-2007. Základním přehledem pro holocaust v českých zemích zůstává: Miroslav KÁRNÝ, "Konečné řešení". Genocida českých židů v německé protektorátní politice, Praha 1991. Kritické zhodnocení české historiografie odboje a kolaborace po roce 1945 (respektive 1989) podali: Jiří PEŠEK, Odboj proti nacionálnímu socialismu v pojetí české a německé historiografie, in: Christoph CORNELIBEN – Roman HOLEC – Jiří PEŠEK (eds.), Diktatura – válka – vyhnání. Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945, Ústí nad Labem 2007, s. 43-60; Detlef BRANDES, Vyčkávání, aktivismus, zrada. Obraz kolaborace v „Protektorátu Čechy a Morava“ v české historiografii od roku 1989, tamtéž, s. 91-137.

pracovníků a institucí reflektovat společenské problémy. (V těchto případech je nutné zmínit také reakce v důsledku negativní až tragické, například zneužití medicíny totalitními režimy.) Konečně se stále více stávají středem pozornosti veškeré projevy spojené s biologickou podstatou člověka, jeho tělesností a psychikou, tělem zdravým i nezdravým, špatně nebo nikoliv podle stávajících norem fungujícím, nemocným či poškozeným. Přístupy a metody používané badateli v oblasti dějin medicíny se proto rovněž výrazně liší, vyvíjejí a inovují – od klasických biografických metod přes dějiny idejí, vědy a vzdělanosti, případně institucionální a politické dějiny, k postupům sociálních a kulturních dějin, historické demografie a historické antropologie. Z přírodních a medicínských věd stojí dějinám medicíny nejbližší paleopatologie a antropologie.¹⁰ Stav a úkoly oboru v Česku v posledních letech v kontextu současných evropských trendů v sociálních a kulturních dějinách medicíny jsem se pokusil podat v několika souhrnných zprávách a recenzích.¹¹

Dějiny univerzit jako dějiny vzdělávacích a badatelských institucí; dějiny vědeckých disciplín a výukových oborů; dějiny studentů, učitelů, vědců i absolventů, příslušníků vysokoškolských profesí; to vše v nejširším politickém, společenském a kulturním kontextu, jsou dnes podobně širokým interdisciplinárním oborem, jako dějiny medicíny v nejširším slova smyslu. Podobně jako v dějinách medicíny, které v sobě zahrnují studium mnoha rozdílných lidských aktivit, teoretických i praktických, individuálních i společenských, je v posledních letech přínosné dějiny univerzit chápat v širším kontextu než dříve, jako součást dějin vzdělanosti.¹² Pokud jde o dějiny univerzit a jejich lékařských fakult v období nacionálního socialismu, je možné se metodologicky opřít o řadu monografií i sborníkových nebo časopiseckých studií k jednotlivým institucím z poslední doby. Teoreticky nejpodnětější jsou úvody ke dvěma publikacím. Ve sborníku o univerzitách a vysokých školách v nacionálněsocialistickém režimu a prvních poválečných letech se dva z editorů

¹⁰ Starší vymezení oboru a jeho metod in: Ladislav NIKLÍČEK – Růžena ŠIMBERSKÁ, Úvod do studia dějin lékařství (metodická příručka), Praha 1991; z nejnovější literatury sborník Alfons LABISCH – Norbert PAUL (Hg.), *Historizität. Erfahrung und Handeln – Geschichte und Medizin* (=Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte, Beiheft 54), Stuttgart 2004 a především příručka Wolfgang U. ECKART – Robert JÜTTE, *Medizingeschichte. Eine Einführung*, Köln 2007. Inspirativním pohledem na význam dějin medicíny pro mezioborovou diskusi je recenze Jiřího PEŠKA: P. Svobodný – L. Hlaváčková, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Český časopis historický (dále jen ČČH) 103, 2005, s. 160-163.

¹¹ Petr SVOBODNÝ, *Dějiny medicíny v Česku 1993-2000*, *Dějiny věd a techniky* (dále jen DVT) 34, 2001, s. 91-100; Petr SVOBODNÝ, *Dějiny medicíny na přelomu tisíciletí*, ČČH 101, 2003, s. 916-927; Petr SVOBODNÝ, *Mezinárodní konference o kulturních dějinách medicíny, zdravotnictví a zdraví*, DVT 38, 2005, s. 286-288; Petr SVOBODNÝ, *Dějiny medicíny jako kongresové téma*. Referát na IX. sjezdu českých historiků konaném 6.-8. 9. 2006 v Pardubicích. Text bude publikován ve sjezdovém sborníku (v tisku).

¹² Srovnej: Antonín KOSTLÁN – Michal SVATOŠ, *Dějiny vzdělanosti v českých zemích*, in: Jiří PEŠEK (ed.), VIII. sjezd českých historiků. Hradec Králové 10.-12. 9. 1999, Praha 2000, s. 215-219; Michal SVATOŠ, *Místo „dějin vzdělanosti“ v poválečné české historiografii*, in: *Práce z dějin Archivu Akademie věd A7, Studie a články. K dějinám vědy a vědeckých institucí*, Praha 2002 (vyšlo 2003), s. 13-22.

zamýšlejí nad výsledky a desideraty německé univerzitní historiografie a zdůrazňují roli, jakou měly v modernizaci oboru právě dějiny lékařských fakult. Ke zvýšení zájmu o dějiny lékařských oborů v několika opakujících se vlnách vedly zejména snahy vyrovnat se s neblahým dědictvím řady oborů, institucí i jedinců, zatížených spoluprací se zločineckým režimem.¹³ Tematizaci problémů, stav bádání a metody v oblasti studia dějin lékařských fakult v období nacionálního socialismu předkládá v obsáhlém úvodu autor monografie o lékařské fakultě v Bonnu. Základními kategoriemi výzkumu, jsou mu ideologie, politika a věda, konkrétně vztah medicíny a rasismu, řízení vědy (ministrská byrokracie versus podpora vědy), role NSDAP ve zdravotnictví nebo meze jednání jednotlivců.¹⁴ Ačkoliv jsem se o tuto práci mohl opřít až v samém závěru dosavadní fáze svého bádání, mé přístupy korespondují s principy v ní formulovanými a využívanými. Stejně jako v případě základních témat soudobých dějin, bude aktuální stav řešení speciálních otázek dějin univerzit v období nacionálního socialismu a okupace českých zemích podán podrobněji v následující pasáži.

K pracovním metodám, které procházejí napříč výše uvedenými disciplínami a jsou velmi charakteristické a přínosné pro každou z nich, patří biografika, práce s prameny osobní povahy, práce s pamětníky (*oral history*) a prosopografie. Biografika je klasickou součástí „tradiční historie“, ať již jako metoda zpracování biografie jednotlivce,¹⁵ či sestavování biografických slovníků od všeobecných po oborové (například univerzitních učitelů).¹⁶ Práce s prameny osobní povahy (memoáry, deníky, dopisy apod.) je přínosná nejen jako zdroj informací pro zpracování biografii, ale i mnoha dalších témat politických, sociálních a kulturních dějin, včetně segmentu dějin univerzit a dějin medicíny ve 20. století.¹⁷ Podobný význam pro soudobé dějiny, včetně dějin vědy, vysokého školství a medicíny mají metody a techniky orální historie.¹⁸ Metody univerzitní prosopografie (kolektivní biografie)

¹³ Frank SPARING – Wolfgang WOELK, Forschungsergebnisse und –desiderate der deutschen Universitätsgeschichtsschreibung, in: K. BAYER – F. SPARING – W. WOELK (Hgg.), Universitäten und Hochschulen im Nationalsozialismus und in der frühen Nachkriegszeit, Stuttgart 2004, s. 7-32.

¹⁴ Ralf FORSBACH, Die Medizinische Fakultät der Universität Bonn im „Dritten Reich“, München 2006, s. 17-62.

¹⁵ Srovnej například Jeremy BLACK – Donald M. MacRAILD, Studying History, Basingstoke - New York 2007 (3. vydání), s. 99-104.

¹⁶ K cílům a metodám české biografické lexikografie srovnej: Marie MAKARIUSOVÁ, Biografický slovník českých zemí v kontextu dnešní středoevropské biografické produkce, ČČH 96, 1998, s. 139-151.

¹⁷ Stav bádání v této oblasti v poslední době shrnul sborník: Milada SEKYRKOVÁ (ed.), Paměti jako historický pramen (=Práce z dějin techniky a přírodních věd 10), Praha 2006, který přináší metodické i materiálové studie především z dějin vědy, včetně dějin univerzit a dalších vědeckých institucí i dějin medicíny. Z této oblasti například: Petr SVOBODNÝ, I lékaři a jejich pacienti vzpomínají, tamtéž, s. 319-338.

¹⁸ Obecně souhrnně: Miroslav VANĚK a kol., Orální historie: metodické a „technické“ postupy, Olomouc 2003; Miroslav VANĚK, Orální historie ve výzkumu soudobých dějin, Praha 2004. V oblasti dějin vědy například: Jindřich SCHWIPPEL – Marek ĎURČANSKÝ – Pavel KODERA, Práce s pamětníky v Archivu AV ČR, in: M. Sekyrková, Paměti jako historický pramen, s. 179-187.

vypracované původně ke zpracování středověkých sériových pramenů (například matrik)¹⁹ jsou použitelné i při zpracování novodobého a soudobého materiálu. Biografický přístup byl v předložené disertaci zvolen ve čtyřech kapitolách o individuálních osudech českých i německých profesorů (Charvátova biografie je založena především na interpretaci jeho deníků a pamětí), soubor kratších biografii je představen i v kapitole o meziválečném prologu, prosopografickému zpracování se blíží kapitola o poválečných osudech německých učitelů. Do konkrétní individuální roviny (oběť – souputník – pachatel) se tak posouvají jevy sledované ve strukturální rovině (perzekuce – kolaborace – odboj). Z bohatého materiálu shromážděného v citovaném biografickém slovníku německé lékařské fakulty vychází i řada dalších pasáží v ostatních kapitolách.

K tradičním (podle některých názorů rozuměj „zastaralým“) metodickým postupům patří důraz na institucionální, administrativní a politické dějiny, v této práci ovšem nevyhnutelný. Historickým vývojem daná komplikovaná struktura zdravotnictví, vysokého školství i veřejné správy v meziválečném Československu, fatálně narušená a poté přebudovávaná zásahy okupační moci, vyznačující se podobně jako celý komplex nacionálně socialistického státu polyarchií,²⁰ ovšem činí z jejího studia neobyčejně vzrušující dobrodružství, velmi vzdálené jinak poněkud suchopárným dějinám správy. Organizační struktury fakult, nemocnic, jednotlivých ústavů, klinik, oddělení je proto nutné sledovat nikoliv jako statický model, ale v neustálém pohybu, radikalizovaném prudkými přerывy, velmi vzdálenými normálními dobám.

Postavení a fungování sledovaných vědeckých, výukových a zdravotnických zařízení pod extrémními politickými a ideologickými tlaky, v podmínkách okupované, respektive válčící země, vynikne ovšem teprve při všestranné komparaci, ať již na diachronické či synchronické ose. Srovnávány jsou tak pražské univerzity, fakulty a nemocnice v procesech přeměny od československých institucí v rovnoprávném postavení přes protektorátní období, vyznačující se jednoznačnou dominancí říšské univerzity a její fakulty nad uzavřenou (i když v některých ohledech přežívající) českou fakultou a podobně i nezpochybnitelným protežováním německých zdravotnických zařízení až po definitivní konec všech německých institucí a triumfální rekonstrukci institucí českých, obohacených o „dědictví“ po jejich německých protějšcích, po roce 1945. Radikální proměna vědeckého paradigmatu v poměrně

¹⁹ Jana BOROVIČKOVÁ – Jiří STOČES, Nové metody – prosopografie, in: Práce z Archivu Akademie věd A7, Studie a články. K dějinám vědy a vědeckých institucí, Praha 2002 (vyšlo 2003), s. 47-61.

²⁰ Tento termín používá například Jan KŘEN, Dvě století střední Evropy, Praha 2005, s. 476. Používán je též synonymní termín polykracie.

krátkém časovém úseku je patrná ze srovnání badatelské i politické orientace německých hygieniků (včetně pražských) před rokem 1933 (1938/39) a po něm.

Dominance a protežování jsou hlavními interpretačními složkami synchronní komparace mezi českými a německými institucemi v letech 1939-1945. V pasážích o německé fakultě nachází zásadní uplatnění komparace mezi Německou Karlovou univerzitou, lékařskou fakultou, jejími jednotlivými pracovišti i osobnostmi s odpovídajícími protějšky – univerzitami, fakultami, ústavy, klinikami, obory a osobami – ve „třetí říši“ (v Německu i v Rakousku). V případě české univerzity (fakulty) je dosud velkým dluhem porovnání odstupňované nacistické politiky vůči srovnatelným institucím v jiných okupovaných zemích – od přeměny některých univerzit (Poznaň, Štrasburk) na říšské (tím se ovšem přesouvají do situace analogické s postavením Německé Karlovy univerzity), přes drastickou likvidaci, v mnoha případech s ještě krutějším průběhem a následky, než pražský 17. listopad (zejména polské univerzity, včetně jejich specifické reakce – existence podzemních univerzit), až po celkem úspěšné přežívání významných univerzit, například ve Francii nebo Nizozemí.²¹ Komparativní metoda dominuje rovněž v kapitolách biografického (prosopografického) charakteru, kde jsou vedle sebe nebo proti sobě zpravidla postaveny modelové příklady osobností různého vědeckého i morálního kalibru, české i německé.

* * *

Doufám, že mi bude prominuto, když nevykonám v úplnosti rituál předepsaný pro kvalifikační práce a nepodám vyčerpávající přehled veškerého dosavadního bádání o sledované tématice. V následujících pasážích stručně shrnu pouze nejnovější literaturu a nejzávažnější bezprostředně použité tituly. Na starší produkci odkážu, pokud je to možné, zejména citacemi prací, které takovou literaturu hodnotí, včetně vlastních, zařazených jako kapitoly této disertace.

Dějiny medicíny (vědy, výuky, praxe, organizace zdravotnictví, zdravotnické politiky atd.) a zejména jejího zneužití za nacionálně socialistického režimu v Německu a jím

²¹ Ze základní literatury umožňující komparaci jmenujme alespoň: Teresa WRÓBLEWSKA, Die Reichsuniversitäten Posen, Prag und Straßburg als Modell nationalsozialistischer Hochschulen in den von Deutschland besetzten Gebieten, Toruń 2000; Die Jagellonische Univerität in der Zeit der faschistischen Okkupation 1939-1945, Jena 1981; Jiří VYKOUKAL, Polské univerzity 1945-1948, in: Studia territorialia (v tisku; za zprostředkování rukopisu děkuji autorovi); Christoph KLOßMANN – Waclaw DŁUGOBORSKI, Nationalsozialistische Bildungspolitik und polnische Hochschulen 1939-1945, in: Dieter LANGEWIESCHE (Hg.), Universitäten im Nationalsozialistisch beherrschten Europa (Geschichte und Gesellschaft 23, Heft 4), Göttingen 1997, s. 535-559; Lutz RAPHAEL, Die Pariser Universität unter deutscher Besatzung 1940-1944, tamtéž, s. 507-534; Gerhard HIRSCHFELD, Die Universität Leiden unter dem Nationalsozialismus, tamtéž, s. 560-591.

okupovaných oblastech Evropy patří tradičně k velkým tématům soudobých dějin.²² Podobně jako „velký“ norimberský proces a následné dílčí procesy s válečnými zločinci stály na počátku poválečného odsouzení (v různých rovinách rozlišení viny dle K. Jasperse²³) a vědeckého posouzení období nacionálně socialistické diktatury, staly se procesy s lékaři, kteří se zpronevěřili svému poslání, bodem nula (abychom parafrázovali výraz označující počátek obnovy a budování „nového“, „jiného“ Německa), od kterého se odvíjí reflexe i sebereflexe provinění medicíny a jejích reprezentantů. Prizmatem soudních procesů s nacistickými lékaři hodnotí „hnědé“ období nacistické medicíny a jejích zločinů ostatně i jedna z nejnovějších prací vynikajícího znalce této problematiky, Paula Weindlinga.²⁴ Kritický přehled německé historiografie zabývající se dějinami zneužití vědy v letech 1933-1945 v souvislosti s generačními vlnami sebereflexe lékařského stavu (především jeho příslušníků *in spe*, tedy mediků) na jedné straně a vlnami *Historikerstreitu* na straně druhé podali již zmiňovaní editoři sborníku o dějinách univerzit za nacionálního socialismu.²⁵ Rakouský pohled na poslání a metody zpracování dějin medicíny v tomto období prezentoval M. G. Ash ve sborníku věnovaném sociálním dějinám medicíny.²⁶ Vyvrcholením zájmu o dějiny medicíny v tomto období jsou pak 80. a 90. léta minulého století a zájem o tematiku neutichá dodnes. K nejvýznamnějším historikům medicíny tohoto období patří vedle samotných Němců především britští a američtí autoři.

Z novějších monografií²⁷ zachycujících systematicky (víceméně) veškeré aspekty medicíny a zdravotnictví v nacistickém Německu je možné jmenovat například práce torontského historika M. H. Katera z roku 1989²⁸ nebo německého historika Ernsta Klee z roku 2001.²⁹ (Další publikace obou autorů i jejich předchůdců a kolegů jsou citovány v soupisech literatury v obou monografiích.) Většina sborníků nesoucích tituly, v nichž dominuje slovo medicína, je zpravidla zaměřena na medicínu jako vědu, zvláště pak na proměny lékařských fakult. Jejich vydavateli, případně organizátory jim předcházejících vědeckých setkání, jsou většinou historikové medicíny, reprezentanti specializovaných ústavů

²² W. U. ECKART – R. JÜTTE, *Medizingeschichte*, s. 15-16.

²³ Karl JASPERS, *Otázka viny*, Praha 1991.

²⁴ Paul WEINDLING, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials. From Medical War Crimes to Informal Consent*, Basingstoke - New York 2006 (první vydání 2004).

²⁵ Srovnej poznámku 13.

²⁶ Mitchell G. ASH, *Medizin im Nationalsozialismus – wissenschaftliche Arbeit als Weg der Aufarbeitung*, in: Sonia HORN – Peter MALINA (Hgg.), *Medizin im Nationalsozialismus – Wege der Aufarbeitung*, Wien 2001, s. 87-98.

²⁷ Starší práce cituji například v kapitole této disertace *Neue Menschen, neue Disziplinen* v poznámce 2.

²⁸ Michael H. KATER, *Ärzte als Hitlers Helfer*, München 2002 (originál *Doctors under Hitler* vyšel 1989).

²⁹ Ernst KLEE, *Deutsche Medizin im Dritten Reich. Karrieren vor und nach 1945*, Frankfurt am Main 2001.

pro dějiny medicíny.³⁰ Prvním pokusem o komparaci postavení medicíny v různých společenských systémech 20. století na německém, rakouském a českém příkladu bylo vysoce inspirativní mezinárodní a interdisciplinární zasedání *Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften* v roce 2001, ze kterého vyšel stejnojmenný sborník.³¹

Zvláště sledovaným segmentem nacistické medicíny v kontextu vědy, ideologie, politiky je tradičně rasová hygiena a eugenika. Akcentováno bývá především prolínání uvedených oblastí, vedoucí ve svých důsledcích k organizování a provádění masových zločinů. Z monografií hojně využívaných v této práci je nutné zdůraznit především práci již zmíněného britského historika P. Weindlinga³² a kolektivní německou práci *Rasse, Blut und Gene*.³³ Komentovaný přehled novější německé literatury k nacistické „eutanázii“ publikoval Michal Šimůnek.³⁴

Zneužití medicíny v nacistickém Německu je tematizováno velmi výrazně také v kontextu lékařské etiky.³⁵

Z novější zahraniční literatury k dějinám nacistické medicíny jsou k dispozici v českých překladech pouze popularizační práce, například stručný přehled H. H. Scharsacha,³⁶ práce o „nejproslulejším“ nacistickém lékaři Josefu Mengelovi³⁷ nebo o „Hitlerových“ vědcích, včetně lékařů.³⁸ Posledně jmenovaná zaujme především svým důrazem na nutnost kriticky posuzovat morální integritu a zodpovědnost vědců, a to zdaleka ne jen v nacistickém Německu.

České bádání v oblasti dějin medicíny v období nacismu a protektorátu lze rozdělit velmi zhruba do tří období. Bezprostředně po válce byla publikována řada svědeckví, převážně časopiseckých článků, ale i monografií, které se nesly především v duchu odsouzení

³⁰ Christoph MEINEL – Peter VOSWINCKEL (Hgg.), *Medizin, Naturwissenschaft, Technik und Nationalsozialismus. Kontinuitäten und Diskontinuitäten*, Stuttgart 1994; Bernd GRÜN – Hans-Georg HOFER – Karl-Heinz LEVEN (Hgg.), *Medizin und Nationalsozialismus. Die Freiburger Medizinische Fakultät und das Klinikum in der Weimarer Republik und im „Dritten Reich“*, (=Medizingeschichte im Kontext 10), Frankfurt am Main 2002.

³¹ Thomas RUZICKA - Michal ANDĚL - Martin BOJAR - Detlef BRANDES - Alfons LABISCH (Hgg.), *Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften* (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Vol. 21), Essen 2001.

³² Paul WEINDLING, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870-1945*, Cambridge 1989.

³³ Peter WEINGART - Jürgen KROLL - Kurt BAYRETTZ (Hgg.), *Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland*, Frankfurt am Main 1988.

³⁴ Michal ŠIMŮNEK, Nejnovější odborná literatura z německé jazykové oblasti k problematice nacistické „eutanázie“, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* (dále AUC-HUCP) 41, 2001, 1-2, s. 203-208. Ještě bohatší soupis literatury k tématu eutanázie, eugeniky a rasové hygieny, včetně řady jeho vlastních prací, najde zájemce v jeho zatím nepublikované PhD. disertaci z roku 2006. Srovnej dále.

³⁵ Albert R. JONSEN, *The Birth of Bioethics*, New York – Oxford 1998.

³⁶ Hans-Henning SCHARSACH, *Lékaři a nacismus*, Praha 2001.

³⁷ Gerald L. POSNER – John WARE, *Josef Mengele- anděl smrti. Úplný životní příběh*, Praha 2007.

³⁸ John CORNWELL, *Hitlerovi vědci. Věda, válka a smlouva s ďáblem*, Praha 2005.

extrémních podob nacistické medicíny, zejména pokusů na lidech v koncentračních táborech, nebo připomínek obětí a hrdinů odboje z řad lékařů. Mezinárodního ohlasu dosáhlo svědectví českého lékaře, vězně koncentračních táborů a svědka obžaloby norimberského tribunálu, Františka Bláhy.³⁹ Možnosti historiků zabývajících se dějinami medicíny a zdravotnictví v letech 1939-1945, kteří publikovali v 50. až 80. letech, byly limitovány podobně, jako u jejich kolegů zabývajících se například politickými dějinami stejného období. Přesto i v té době vyšlo několik hodnotných studií, opět hlavně o hrdinech odboje (pochopitelně zvláště komunistického) a obětech z řad lékařů (jmenujme alespoň práce Z. Jelínka, L. Niklíčka nebo R. Šimberské z 80. let⁴⁰). Po roce 1989 se s odstraněním ideologických i technických zábran (mj. otevření hranic a tím i zahraničních archivů) naskytly i nové možnosti ve výzkumu dějin medicíny a zdravotnictví v období protektorátu. Za dosud nejvýznamnější syntézu, i když regionálně omezenou jen na Moravu, je nutné považovat monografii Z. Štěpánka, kterou vyvrcholila série jeho dílčích studií k tématu.⁴¹ V celočeském měřítku zůstalo zatím jen u velmi stručného pokusu v formě kapitoly v citovaných *Dějínách lékařství v českých zemích*.⁴² V posledních letech je v oblasti dějin medicíny v protektorátu (především německé) mimořádně produktivní Michal Šimůnek. Série jeho prací k dějinám německé rasové hygieny a souvisejících oborů v kontextu nacistické rasové ideologie a politiky vyvrcholila v jeho zatím nepublikované PhD. disertaci.⁴³ Svůj zájem postupně rozšířil i na studium zdravotnické politiky a administrativy v protektorátu.⁴⁴ Třetím směrem bádání o dějinách medicíny jsou mé přípravné studie k dějinám pražských lékařských fakult a pražských nemocnic v období protektorátu, z nichž nejnovější jsou předkládány v této disertaci, na starší je v ní odkazováno (srovnej seznam literatury). V kontextu dějin německé univerzity a německé vědecké obce v českých zemích se lékaři zabývá také A. Míšková, některým osobnostem obou lékařských fakult v Praze se věnovala podrobněji také L. Hlaváčková (v obou případech srovnej seznam literatury v této práci).

³⁹ František BLÁHA, *Medicína na scestí*, Praha 1946. O jeho roli svědka například P. WEINDLING, *Nazi medicine and the Nuremberg Trial*, srovnej rejstřík.

⁴⁰ Přehled literatury k období protektorátu in: Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004, s. 239-240.

⁴¹ Zdeněk ŠTĚPÁNEK, *Nacifikace a moravští lékaři*, Brno 2004.

⁴² P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, kapitola *Za nacistické okupace (1939-1945)*, s. 195-215.

⁴³ Michal ŠIMŮNEK, *Zdraví, dědičnost, rasa. Obory tzv. dědičné a rasové hygieny, tzv. rasové biologie a tzv. biologie lidu na Německé Karlově Univerzitě v Praze v akademických a politických kontextech (1939-1945)*. Doktorská práce PŘF UK, Praha 2006. Soupis jeho dalších prací v seznamu literatury v jeho disertaci i v seznamu použité literatury v této předkládané disertaci.

⁴⁴ Michal ŠIMŮNEK, *Skupina zdravotnictví Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě 1939-1942*, I, DVT 39, 2006, s. 233-261; druhý díl v tisku.

Dějiny medicíny a zdravotnictví v období nacistické okupace jsou v poslední době předmětem zájmu i v těch zemích, jejichž osudy jsou s českými podmínkami v řadě ohledů srovnatelné i v perspektivě národních dějin malé okupované země (nacifikace - perzekuce – kolaborace – odboj – exil). Pozoruhodné paralely, zejména pokud jde o strategie lékařů a jejich organizací nucených vyrovnat se s nacistickou okupací, najdeme v případě Norska (včetně například exilových aktivit lékařů připravujících dalekosáhlé poválečné reformy systému zdravotnictví).⁴⁵ Účast neněmeckých lékařů na neetických pokusech v koncentračních táborech je možné nalézt například v Dánsku.⁴⁶

Užitečnou a nezbytnou pomůckou k práci s dějinami medicíny jsou specializované biografické slovníky, ať již zaměřené na lékaře,⁴⁷ nebo na příslušníky nacistických elit.⁴⁸

Dějiny univerzit jsou již několik desetiletí svébytnou historickou disciplínou, institucionalizovanou jak v mezinárodním, tak českém měřítku. K základním mezinárodním institucím v nejširším slova smyslu patří zejména Mezinárodní komise pro dějiny univerzit (v níž mají zastoupení i čeští historici) a její časopis *History of Universities* vycházející od roku 1981.⁴⁹ V českém prostředí je obor zakotven specializovaným vědeckým ústavem (Ústav dějin Univerzity Karlovy a archiv Univerzity Karlovy) a jeho časopisem *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*.⁵⁰ V případě obou institucí, jejich časopisů a další odborné produkce (nemluvě o desítkách paralel v jednotlivých národních historiografiích) je znatelný posun od čistě institucionálních a osobnostních dějin univerzit k jejich studiu v rámci dějin vzdělanosti, respektive dějin vědy.

Podobně jako dějiny medicíny v období nacionálního socialismu, patří toto období, zvláště od 80. let minulého století, k nejfrekventovanějším tématům univerzitních dějin. Kvalitní monografie, sborníky a časopisecké studie k dějinám nacionálně socialistické vědní politiky, vědních oblastí a oborů, vědeckých obcí, univerzit, vysokých škol i dalších vědeckých institucí (v poslední době především *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft*) a konečně biografie vědců, kolektivní i individuální, tvoří dnes velkou část bibliografií k soudobým

⁴⁵ Anders C. GOGSTAD, Norwegian Doctors in Times of War, in: Øivind LARSEN (ed.). *The Shaping of a Profession. Physicians in Norway, Past and Present*, Canton (MA, USA) 1996, s. 321-329; Aina SCHIØTZ, *Folkets helse – landets styrke 1850-2003*, Oslo 2003, kapitola 8. *Krigen og den vanskelige freden*, s. 273-306.

⁴⁶ Hans DAVIDSEN-NIELSEN et al., *Vaernet. Den danske SS-læge i Buchenwald*, København 2003. Osudy dánského lékaře jsou kuriózním způsobem spojeny i s Čechami, kde nějaký čas působil v okupované Praze v jedné z farmaceutických továren.

⁴⁷ Dietrich von ENEGELHARDT (Hg.), *Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner*, 1-2, München 2002.

⁴⁸ Ernst KLEE, *Das Personalexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt am Main 2003.

⁴⁹ Profil časopisu in: Petr SVOBODNÝ, *History of Universities*, AUC-HUCP 43, 2003, 1-2, s. 287-290.

⁵⁰ Srovnej webové stránky ÚDAUK <http://udauk.cuni.cz/> (22. 10. 207).

dějinám. Zmíněno může být opět pouze někoélik nejzásadnějších nebo nejnovějších titulů, bezprostředně použitých v této práci. Přehled historiografie německých univerzit v období 1933-1945 podali dva nanejvýš kvalifikovaní znalci, oba s mimořádným přehledem problematiky vyplývajícím mj. z jejich vlastního badatelského zaměření, N. Hammerstein pro mezinárodní historickou obec a J. Pešek pro českou.⁵¹ Stav bádání na přelomu 20. a 21. století zhodnotila ve své monografii také A. Míšková.⁵² Základní přehledovou monografií pro dějiny vysokého školství v nacistickém Německu, včetně faktografie relevantní výjimečně i pro Prahu, i přes její nedostatky (nepřehlednost až chaotičnost) byla i pro mne třísvazková publikace H. Heibera.⁵³ Pokroky ve stavu poznání i metodické inovace jsou patrné ve třech sbornících vycházejících shodou okolností v desetiletých odstupech od poloviny 90. let. První z nich reflektuje především obecnější témata,⁵⁴ druhý⁵⁵ a třetí jsou mj. důkazem, jak velkou měrou jsou v univerzitních dějinách třetí říše zastoupeny problémy lékařských fakult, a třetí dokumentuje mj. zapojení českých historiků do mezinárodní obce ve výzkumu univerzitních dějin nacionálně socialistického období.⁵⁶

Léta důkladných výzkumů a předběžných studií vrcholí v polovině prvního desetiletí publikací souhrnných zpracování nacionálně socialistického období dějin celých univerzit, případně jejich jednotlivých fakult, včetně lékařských, monografií autorských, kolektivních i výsledků prezentovaných v podobě sborníků.⁵⁷ V posledních třech letech tak například vyšlo kolektivní zpracování dějin univerzity v Heidelbergu,⁵⁸ v Jeně⁵⁹ a první díl "hnědého" období berlínské univerzity.⁶⁰ Nejobsáhlejší dějiny lékařské fakulty má nejnověji univerzita v Bonnu.⁶¹ Příkladem významné nemocnice, která se teprve později stala klinickou základnou lékařské školy, jež má důkladně zpracováno také nacionálně socialistické období svých dějin,

⁵¹ Notker HAMMERSTEIN, *National Socialism and the German Universities*, *History of Universities* 18, 2003, 1, s. 170-188; Jiří PEŠEK, *Ve znamení kontinuity: Nad novou literaturou k dějinám německých a rakouských universit let 1933-1945* (1950), *AUC Studia territorialia* III, 2001, s. 151-188.

⁵² A. MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 13-14 a seznam použité literatury.

⁵³ Helmut HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, I, II/1-2, München-London-New York-Paris 1991, 1992, 1994.

⁵⁴ Jörg TRÖGER (Hg.), *Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich*, Frankfurt am Main 1984.

⁵⁵ C. MEINEL – P. VOSWINCKEL, *Medizin, Naturwissenschaft, Technik und Nationalsozialismus*, srovnej pozn. 30.

⁵⁶ K. BAYER – F. SPARING – W. WOELK (Hgg.), *Universitäten und Hochschulen im Nationalsozialismus und in der frühen Nachkriegszeit*, srovnej pozn. 13.

⁵⁷ Starší práce k dějinám jednotlivých fakult a univerzit viz například kapitola o H. H. Knausovi v této disertaci, pozn. 4.

⁵⁸ Wolfgang U. ECKART – Volker SELLIN – Eike WOLGAST (Hgg.), *Die Universität Heidelberg im Nationalsozialismus*, Heidelberg 2006.

⁵⁹ Uwe HOSSFELD – Jürgen JOHN – Oliver LEMUTH – Rüdiger STUTZ (Hgg.), *„Im Dienst an Volk und Vaterland“*. Die Jenaer Universität in der NS-Zeit, Köln 2005.

⁶⁰ Christoph JAHR – Rebecca SCHAARSCHMIDT (Hgg.): *Die Berliner Universität in der NS- Zeit*. Band I: *Strukturen und Personen*, Stuttgart 2005.

⁶¹ Ralf FORSBACH, *Die Medizinische Fakultät der Universität Bonn im „Dritten Reich“*, München 2006

je městská nemocnice v Drážďanech.⁶² Své dějiny nacistického období má kvalitně zmapováno také vídeňská univerzita.⁶³

Také v české historiografii univerzit, vědy a vzdělanosti let 1939-1945 vrcholí přípravné období druhé poloviny 90. let s řadou konferencí, dílčích studií nebo základních přehledových děl poměrně bohatou žní monografií, sborníků a disertací až po roce 2000. Všeobecným trendem je pohled na dějiny vědeckých obcí a institucí v českých zemích v teritoriálním slova smyslu. Pozornosti se tak vedle jazykově české vědy, jejích představitelů a institucí, dostává i vědě a vzdělanosti jazykově německé a dalším (například ruské, ukrajinské atd.). Dějiny německé univerzity v Praze, ale i dalších institucí českých a moravských Němců, se tak stávají velice frekventovaným tématem vedle dějin (například) Univerzity Karlovy.

Snaha podchytit dosavadní výzkum, sjednotit dosud roztříštěné úsilí a iniciovat další soustředěné bádání v oblasti dějin vědy a vzdělanosti v období let 1939-1945 byla charakteristická pro tři velké konferenční a z toho vyplývající publikační projekty probíhající na přelomu 20. a 21. století: konference Věda v českých zemích za druhé světové války (Praha 1997),⁶⁴ česko-německá konference *Tschechische, jüdische und deutsche Universitätsprofessoren in Prag 1938 bis 1948* (Freiburg im Breisgau 1998)⁶⁵ a konečně mezinárodní konference Věda v exilu (Praha 2003).⁶⁶

Synonymem pro dějiny Univerzity Karlovy v letech války se stalo datum 17. listopad 1939. Ze starších prací o uzavření českých vysokých škol a následné perzekuci si uchovává hodnotu článek K. Litsche ve svazku Zprávy Archivu UK věnovaném okupačnímu období z roku 1985,⁶⁷ z novějších publikace J. Leikerta⁶⁸ a především monografie T. Pasáka.⁶⁹

⁶² Albrecht SCHOLZ – Caris-Petra HEIDEL – Marina LIENERT (Hg.), *Vom Stadtkrankenhaus zum Universitätsklinikum. 100 Jahre Krankenhausgeschichte in Dresden, Köln* 2001.

⁶³ Gernot HEISS – Siegfried MATTL – SEBASTIAN MEISSL – Edith SAUER – Karl STUHLPFARRER (Hg.), *Willfähige Wissenschaft. Die Universität Wien 1938-1945*, Wien 1989; Albert MÜLLER, *Dynamische Adaptierung und „Selbstbehauptung“*. Die Universität Wien in der NS-Zeit, in: D. LANGEWIESCHE (Hg.), *Universitäten im Nationalsozialistisch beherrschten Europa (Geschichte und Gesellschaft 23, Heft 4)*, Göttingen 1997, s. 592-617.

⁶⁴ Hana BARVÍKOVÁ a kol. (ed.), *Věda v českých zemích za druhé světové války*. Sborník z konference (=Práce z dějin Akademie věd C, 3), Praha 1998; Antonín KOSTLÁN (Hg.), *Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939-1945* (=Práce z dějin vědy, 9), Praha 2004.

⁶⁵ Monika GLETTNER - Alena MÍŠKOVÁ (Hgg.), *Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik* (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 17), Essen 2001.

⁶⁶ Antonín KOSTLÁN – Alice VELKOVÁ (Hg.), *Wissenschaft im Exil. Die Tschechoslowakei als Kreuzweg 1918-1989* (=Práce z dějin vědy, 17), Praha 2004.

⁶⁷ Karel LITSCH, 17. listopad, Zprávy Archivu UK 7, 1985, s. 46-69.

⁶⁸ Jozef LEIKERT, Černý pátek sedmnáctého listopadu, Praha 2000.

⁶⁹ Tomáš PASÁK, 17. listopad 1939 a Univerzita Karlova, Praha 1997.

Stručný souhrnný pohled na dějiny nejvýznamnější české univerzity za okupace předkládají také „velké“ Dějiny Univerzity Karlovy vydané u příležitosti jejího 650. výročí.⁷⁰

Rovněž zpracování dějin německé univerzity od rozdělení pražské univerzity přes meziválečné období až po její nacistickou éru značně pokročilo od stavu bádání, který představila A. Míšková v předmluvě ke své monografii, vznikající koncem 90. let.⁷¹ Vedle této zásadní monografie samotné a její německé verze⁷² je A. Míšková autorkou řady dalších příspěvků k dějinám německé univerzity, včetně její lékařské fakulty, a s ní souvisejících institucí. Práce o dějinách německé univerzity v Praze a dalších otázkách německé vědy a vzdělanosti v českých zemích, včetně nacionálně socialistického období, publikovali během uplynulého desetiletí také Jiří Pešek, Jaroslav Šebek, Ota Konrád, Nina Lohman a mnozí další. Jejich příspěvky, zejména k dějinám humanitních oborů, lze nalézt pravidelně například na stránkách časopisu AUC-HUCP. Dějiny německé univerzity v Praze let 1939-1945 tak byly v poslední době prezentovány například v kontextu dějin soužití obou pražských univerzit v celém jeho nedlouhém trvání⁷³ nebo v kontextu dějin Němců ve východní Evropě.⁷⁴

K monografiím o dějinách nacifikace německé univerzity v Praze v širokém komparativním záběru by se měly brzy zařadit dvě publikované disertační práce, již jmenovaná práce o rasových studiích M. Šimůnka obhájená na Přírodovědecké fakultě UK v roce 2006⁷⁵ a práce O. Konráda o filosofické fakultě Německé Karlovy Univerzity obhájená letos na Fakultě sociálních věd UK.⁷⁶

Vedle Německé Karlovy univerzity a několika jejích pracovišť nebo oborů mají z poslední doby svá stručné zpracování dějin i některé další německé vědecké a výukové instituce v českých zemích, včetně jejich nacistické éry. Jde především o německou techniku

⁷⁰ Srovnej poznámku 2.

⁷¹ A. MÍŠKOVÁ, Německá (Karlova) univerzita, s. 10-13.

⁷² Alena MÍŠKOVÁ, Die Deutsche (Karls-) Universität vom Münchener Abkommen bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges, Praha 2007.

⁷³ Hans LEMBERG (Hg.), Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 86), München 2003. Zprávu o tomto sborníku jsem publikoval v AUC-HUCP 44, 2004, s. 266-268 s odkazem na přechodí podobně zaměřené sborníky.

⁷⁴ Dietmar NEUTATZ – Volker ZIMMERMANN (Hgg.), Die Deutschen und das östliche Europa, Essen 2006. V tomto svazku je publikován například jeden z nejzávažnějších příspěvků J. Peška k nacistickému období pražské německé univerzity: Jiří PEŠEK, Die "eigenen" und die "fremden" Studenten der Philosophischen Fakultät der Prager Deutschen Universität 1940-1945, s. 149-168.

⁷⁵ Srovnej poznámku 43.

⁷⁶ Ota KONRÁD, Humanitní obory v době nacionálního socialismu. Srovnání universit v Lipsku, Vídni a Praze, Disertační práce FSV UK, Praha 2007.

v Praze,⁷⁷ německou techniku v Brně,⁷⁸ Německou společnost na podporu vědy, umění a literatury (akademii),⁷⁹ Nadaci Reinharda Heydricha⁸⁰ nebo Mendelův výzkumný ústav v Brně.⁸¹

Denacifikace německých univerzit patří také k velkým tématům vyrovnávání se s dědictvím nacionálního socialismu. Přehled bádání v této oblasti, navíc ve srovnání s transformací (východo)německých vysokých škol po pádu berlínské zdi, podal Jiří Pešek.⁸² Tentýž zanícený recenzent⁸³ hodnotí také literaturu k denacifikaci rakouských univerzit,⁸⁴ kterými se zabýval rovněž Ota Konrád.⁸⁵

* * *

Disertace (vedle úvodu, závěru a seznamu pramenů a literatury) je členěna do pěti částí a v jejich rámci do dvanácti kapitol. V prologu je v kapitole *Němečtí sociální hygienici ve službách sociálního lékařství a veřejného zdravotnictví v meziválečném Československu (1918-1939)* představen poměrně unikátní příklad kolegiální spolupráce mezi německými a českými lékaři-akademiky a loajální přístup německých expertů vůči československému státu.

Ve druhé části jsou prezentovány dva souhrnné přehledy dalekosáhlých proměn v oblasti zdravotnictví obecně (*Die Medizin im Protektorat Böhmen und Mähren*) a na lékařských fakultách a jejich klinikách zvláště (*Prague Faculties of Medicine and Their*

⁷⁷ Marcela EFMERTOVÁ – Ivan JAKUBEC – Milena JOSEFOVIČOVÁ, Vývoj pražské německé techniky (1863-1945), *Moderní dějiny* 14, 2006, s. 5-50.

⁷⁸ Pavel ŠIŠMA, Učitelé na německé technice v Brně 1849-1945 (=Práce z dějin techniky a přírodních věd 2), Praha 2004.

⁷⁹ Alena MÍŠKOVÁ - Michael NEUMÜLLER, Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Německá akademie věd v Praze)/Die Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen (Deutsche Akademie der Wissenschaften in Prag) 1891-1945, Praha 1994; Alena MÍŠKOVÁ, Nacismus a Německá společnost na podporu vědy, umění a literatury v Československu, in: K. Kaiserová – J. Pešek (eds.), *Viribus unitis, nedosti bylo* Jana Křena, Ústí nad Labem 2005, s. 219-231.

⁸⁰ Andreas WIEDEMANN, Die Reinhard-Heydrich-Stiftung. Wissenschaft im Dienst der Germanisierung, *AUC-HUCP* 41, 2001, 1-2, s. 101-125.

⁸¹ Pavel BALCÁREK – Pavel PALEČEK, Gregor-Mendel-Forschungsinstitut v Brně: Projekt z let 1942-1943, *Univerzitní noviny* 8, 2001, s. 31-33.

⁸² Jiří PEŠEK, Německé univerzity 1945/46 a 1989/90: těžká a neochotná cesta k akademické autonomii, in: *Studia territorialia* (v tisku; za zprostředkování rukopisu děkuji autorovi). Některé další tituly, které Pešek neuvádí, jsou citovány v poznámkách ke kapitole o osudech pražských německých profesorů po roce 1945 v této disertaci.

⁸³ Velká část jeho vysoce inspirativních recenzí vyšla dokonce knižně: Jiří PEŠEK, *Německé dějiny optikou recensenta*, Praha 2004.

⁸⁴ Jiří PEŠEK, M. Grandner – G. Heiss – O. Rathkolb (edd.), *Zukunft mit Altlasten. Die Universität Wien 1945 bis 1955*, *ČČH* 105, 2007, s. 182-188.

⁸⁵ Ota KONRÁD, *Obnova rakouského vysokého školství v letech 1945-1955*, in: *Studia territorialia* (v tisku; za zprostředkování rukopisu děkuji autorovi).

Clinics in 1939-1945). Oba souhrny byly původně určeny zahraničním čtenářům, a proto jsou i zde publikovány v německé, respektive anglické verzi.

Třetí část je věnována německé fakultě. Kapitoly jsou v ní řazeny sestupně od studie o nových studijních oborech a vědeckých disciplínách, které byly v Praze zaváděny podle vzoru říšských univerzit pod tlakem nacistické ideologie a válečných potřeb (*Neue Menschen, neue Disziplinen. Die deutsche Medizinische Fakultät in Prag 1939–1945*). Podrobněji je představen jeden z profilujících oborů (*Rasová hygiena na lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze 1938-1945*). Na závěr jsou do kontrastu postaveny dva možné typy kariéry německého univerzitního učitele, politicky protežovaného diletanta (*Lothar G. Tirala: Závratná kariéra brněnského gynekologa ve "třetí říši"*) a s nacistickým režimem nezkompromitovaného vědce světového významu (*Hermann Hubert Knaus – profesor lékařské fakulty Německé (Karlovy) univerzity v Praze v letech 1938-1945*).

Čtvrtá část věnovaná české fakultě je uvozena spojovacím článkem o úředním dohledu profesorů německé fakulty nad jejich českými kolegy (*Němečtí komisaři pro českou lékařskou fakultu po 17. listopadu 1939*). Ukázkou, jak by měly vypadat další části plánované monografie o proměnách jednotlivých zdravotních ústavů sloužících lékařským fakultám během okupačních let, je druhá kapitola této části (*Česká lékařská fakulta a městské zdravotní a sociální ústavy za protektorátu 1939-1945*). Proměny ve správě, struktuře a chodu všeobecné nemocnice jsou ve stručnosti představeny v obou kapitolách druhé části. Podobně jako v případě německé fakulty, i tuto část uzavírají dva modelové životopisy profesorů, tentokrát českých, kteří museli čelit okupačnímu režimu v profesním i soukromém životě (*Josef Charvát (1897-1984) Mediziner. Die Kriegsjahre 1939-1945 im Licht seiner Tagebücher; František Hájek. Český profesor soudního lékařství v Katyni*).

Součástí obou životopisů českých profesorů jsou pasáže o jejich poválečném působení, které bylo do velké míry ovlivněno jejich zkušenostmi a postoji z doby nesvobody. V případě učitelů německé fakulty je poválečné období jejich kariér systematicky tematizováno v epilogu v kontextu denacifikace německých vysokých škol po roce 1945 (*Dieselben Leute - neue Karrieren: Die Schicksale von Hochschullehrern der deutschen medizinischen Fakultät in Prag nach 1945*).

Jednotlivé kapitoly jsou tedy řazeny tematicky, nikoliv tak, jak vznikaly a byly případně publikovány. Původní studie nebyly pro tuto disertaci nijak obsahově, formálně či jazykově upravovány. Do starších publikovaných statí nebyla ani doplněna novější literatura. U jednotlivých kapitol zůstal rovněž různý styl psaní poznámek, vyplývající z rozdílných citačních požadavků časopisů a sborníků, pro které byly původní články určeny. Výsledný

soupis použité literatury je pak kompromisem mezi těmito různými zvyklostmi. Sborníkový charakter práce i historie vzniku jednotlivých kapitol tak pochopitelně způsobil, že nebylo možné vyhnout se v některých případech opakování již jednou řečeného. Zpravidla jde o nutné uvedení do kontextu, v některých případech pak o prohloubení a upřesnění faktografie či interpretace

I. Prolog:
Soužití české a německé lékařské fakulty v letech 1918-1939

Němečtí sociální hygienici ve službách sociálního lékařství a veřejného zdravotnictví v meziválečném Československu (1918-1939)*

Meziválečná Československá republika se oficiálně deklarovala jako národní stát Čechů a Slováků, ale ve skutečnosti byla mnohonárodnostním státem. V českých zemích žila vedle české majority německá menšina. V souvislosti s kulturní, ekonomickou a politickou emancipací Čechů v rámci mnohonárodnostní habsburské monarchie s rozhodujícím vlivem německy mluvících elit v její západní části se od poloviny 19. století vztahy mezi Čechy a Němci na území Čech a Moravy v mnoha oblastech komplikovaly až vyhrcovaly. Nové úrovně dosáhly po roce 1918, kdy se německá komunita v Československu ocitla v postavení národnostní menšiny.⁸⁶

„Stýkání a potýkání“ Čechů s českými a moravskými Němci (po roce 1918 a zvláště od 30. let 20. století se v politickém kontextu stále častěji užíval termín sudetští Němci) mělo svá specifika mj. v oblasti vysokého školství. Od roku 1882 v Praze existovaly dvě paralelní univerzity – česká a německá, obě s vlastními lékařskými fakultami. Německá lékařská fakulta nadále zůstávala (a to i po roce 1918) pevnou součástí univerzitní sítě německojazyčné Evropy. Česká fakulta se rychle vyvinula v plnohodnotnou instituci v oblasti výuky i vědy, stále více orientovanou na pokroky medicíny v neněmeckých oblastech (Francie, Rusko, Velká Británie, USA).⁸⁷ Profesori obou lékařských fakult zaujímalí pochopitelně rozhodující postavení v rámci pražského, zemského i celostátního veřejného zdravotnictví, jako ředitelé

* Článek je součástí řešení Výzkumného záměru MSM 0021620827 České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes, jehož nositelem je FF UK v Praze. Je rozšířenou verzí referátu, který byl připraven pro mezinárodní konferenci k dějinám zdravotnictví konanou v Paříži 2005. Srovnej: Petr SVOBODNÝ, *German „Social Hygiene“ in the Service for Czechoslovak „Social Medicine“ and Public Health Administration*, in: P. Bourdelais – C. Baros (eds.), *Cultural History of Health and Beyond. Programme and Book of Abstracts*, Paris 2005, s. 124.

⁸⁶ Radikalizaci česko-německých vztahů v českých zemích obecně popisují například tyto publikace s výstižnými názvy: Jan KŘEN, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1790-1918*, Praha 1990; Václav KURAL, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě 1918-1938*, Praha 1993; Václav KURAL, *Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu 1938-1945*, Praha 1994; poslední fáze konfliktu: Detlef BRANDES, *Češi pod německým protektorátem: okupační politika, kolaborace a odboj 1939-1945*, Praha 1999; M. GLETTLER – L. LIPTÁK – A. MÍŠKOVÁ (Hgg.), *Geteilt, besetzt, beherrscht. Die Tschechoslowakei 1938-1945: Reichsgau Sudetenland, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission, Bd. 11)*, Essen 2004.

⁸⁷ Základní přehled dějin obou univerzit a fakult: J. HAVRÁNEK (ed.), *Dějiny Univerzity Karlovy III. 1802-1918*, Praha 1997; J. HAVRÁNEK – Z. POUŠTA (edd.), *Dějiny Univerzity Karlovy IV. 1918-1990*, Praha 1998.

nejvýznamnějších zdravotnických zařízení, reprezentanti zdravotních úřadů a grémií i jako ministři vlád, jak rakouských (před 1918), tak československých (po 1918).

Mezi odborníky obou fakult, kteří na přelomu 19. a 20. století a v meziválečném období nejvíce ovlivnili veřejné zdravotnictví v českých zemích, byli reprezentanti hygienických oborů. Již zakladatelé obou pražských univerzitních hygienických ústavů, Isidor Soyka (1850-1889) na německé fakultě a Gustav Kabrhel (1857-1939) na české, byli nejenom průkopníky experimentální hygieny a bakteriologie orientované na mnichovskou hygienickou školu Maxe von Pettenkofera a na berlínskou bakteriologickou školu Roberta Kocha. Oba se také výrazně zapsali například do historie asanace a modernizace komunální hygieny Prahy i dalších měst.⁸⁸

V období první Československé republiky se institucionální zázemí univerzitní hygieny a bakteriologie, před rokem 1918 v podstatě analogické na obou lékařských fakultách, začalo diferencovat. Německá univerzita v Praze a její lékařská fakulta, dosud v mnoha ohledech protežovaná vídeňskými úřady, byla v rámci ambiciózní československé vysokoškolské a zdravotnické politiky odstavena na druhou kolej. V rámci „napravování historických nespravedlností“ získala česká lékařská fakulta například několik nových budov. Založeno bylo i několik nových klinik a ústavů, pro jejichž vznik vytvořil podmínky již dříve rozvoj lékařských oborů a jejich specializace. Na lékařské fakultě (české) Univerzity Karlovy tak v meziválečném období vedle původního hygienického ústavu (pracoval od 1897) vznikl nový ústav pro bakteriologii a sérologii (1921) a ústav sociálního lékařství (1927).⁸⁹ Na české fakultě se v meziválečném období věnovali obecným otázkám hygieny a epidemiologie vedle prof. G. Kabrhela jeho nástupce na místě přednosty prof. Josef Čančík (1890-1971) a prof. Miloš Kredba (1894-1967), bakteriologii a epidemiologii prof. Ivan Honl (1866-1936) a jeho nástupce doc. František Patočka (1904-1985) a sociálnímu lékařství, jak jej definovali čeští odborníci, profesori František Procházka (1864-1934) a Hynek Pelc (1895-1942).⁹⁰

Na německé lékařské fakultě v Praze tvořil i v meziválečném období institucionální základnu experimentální hygieny, bakteriologie a sociální hygieny pouze jediný ústav –

⁸⁸ Petr SVOBODNÝ, *Isidor Soyka - žák Pettenkoferův*, Dějiny věd a techniky (dále DVT) 28, 1995, 1, s. 1-14; TÝŽ, *Isidor Soyka - zakladatel hygienického ústavu německé lékařské fakulty v Praze*, DVT 28, 1995, 3, s. 145-166; Ladislav NIKLÍČEK – Irena MANOVÁ, *Česká hygiena na přelomu 19. a 20. století*, DVT 14, 1981, s. 146-156; Růžena ŠIMBERSKÁ – Ladislav NIKLÍČEK, *Vliv německých hygienických škol a amerických škol veřejného zdravotnictví na české zdravotnictví konce 19. a první poloviny 20. století*, Plzeňský lékařský sborník. Suppl. 66, 1993, s. 83-85.

⁸⁹ *Seznam osob a ústavů Univerzity Karlovy 1919-1939*.

⁹⁰ Základní biografické údaje s odkazy na prameny a literaturu: J. ADAMEC – L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ (edd.), *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348-1939. I-II* (dále BSPLF), Praha 1988, 1993.

hygienický. Součástí ústavu bylo oddělení pro sérologii a od školního roku 1930/31 také oddělení pro chemii a oddělení pro průmyslovou a pracovní hygienu (*Gewerbe- und Arbeitshygiene*).⁹¹ (O pokusu o emancipaci sociální hygieny viz dále.) Jeho zaměstnanci ovšem patřili ke špičkám svých oborů nejen v rámci pražské univerzity, ale i německé vědy v evropském kontextu. Z epidemiologů, bakteriologů a sérologů vynikli profesori Ferdinand Hueppe (1852-1938), Edmund Weil (1879-1922), Gottlieb Salus (1862-1934), Ernst Singer (1899-?), Oskar Bail (1869-1927) a Friedrich Breinl (1888-1936). Sociální hygienu, respektive sociální lékařství přednášeli, vědecky pěstovali a prakticky aplikovali vedle Baila, Breinla a Singera také Theodor Gruschka (1888-1967) a Rudolf Ziel (1876-?). Všichni jmenovaní se věnovali také dalším otázkám obecné hygieny i jejích specializovaných součástí.⁹² Posun akcentů hygienických oborů od experimentální hygieny a bakteriologie přes sociální hygienu k rasové hygieně, patrný na univerzitách v německé jazykové oblasti,⁹³ byl i na německé univerzitě v Praze završen založením ústavu pro dědičnou a rasovou hygienu roku 1940, ovšem za podstatně jiných politických podmínek po nacistické okupaci českých zemí v březnu 1939.⁹⁴

* * *

Vymezení vztahu mezi německými sociálními hygieniky a českými sociálními lékaři v meziválečném Československu je z části pouze terminologické. Aktivita obou skupin v oblasti teoretické i praktické byly totiž víceméně totožné. Najít jednoznačnou definici (německé) sociální hygieny a (českého) sociálního lékařství ve 20. a 30. letech je v důsledku dlouhodobého sblížení medicíny a experimentální hygieny na jedné s postupy společenských věd aplikovaných v biomedicině a opatřeními státu v oblasti veřejného zdravotnictví na druhé straně dosti složité. Definice pojmů, vymezení a vzájemné vztahy oborů označovaných německými autory jako *Sozialmedizin*, *Sozialhygiene*, *Sozialpathologie*,

⁹¹ *Personalstand der Deutschen Karl-Ferdinands Universität in Prag 1883-1920; Personalstand der Deutschen Universität in Prag 1921-1939.*

⁹² Základní biografické údaje s odkazy na prameny a literaturu: Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, *Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945*(dále *BLDMF*), Praha 1998; Otakar KLEIN – Petr SVOBODNÝ, *Die Prager Hygiene-Schule: Edmund Weil und andere im Dienste der Wissenschaft Verstorbene*, in: N. Goldenbogen - S. Hahn - C.-P. Heidel - A. Scholz (Hgg.), *Hygiene und Judentum* (Historische Blätter – Sonderheft), Dresden 1995, s. 23-26.

⁹³ Hans-Heinz EULNER, *Die Entwicklung der medizinischen Spezialfächer an den Universitäten des deutschen Sprachgebietes*, Stuttgart 1970, s. 139-158; Paul WEINDLING, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870-1945*, Cambridge 1989.

⁹⁴ Petr SVOBODNÝ, *Rasová hygiena na lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze*, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (dále *AUC-HUCP*) 36-38, 1996-1998, 1-2, s. 61-71; Michal ŠIMUNEK, *Zdraví, dědičnost, rasa. Obory tzv. dědičné a rasové hygieny, tzv. rasové biologie a tzv. biologie lidu na Německé Karlově Univerzitě v Praze v akademických a politických kontextech (1939-1945). Doktorská práce PŘF UK*, Praha 2006.

anglickými *social medicine, socialised medicine, state medicine, social hygiene, preventive medicine, public health*, francouzskými *hygiene social* nebo českými *sociální lékařství, sociální hygiena* jsou v širokém a proměnlivém časovém i regionálním záběru velmi komplikované a často ne zcela zaměnitelné, přes velké množství společných rysů, principů, úkolů a metod.⁹⁵

Pro základní vymezení „německé“ **sociální hygieny** v meziválečném období (jak v Německu samém, tak v Československu) je možné požit definici standardního německého díla o dějinách lékařství W. Eckarta: „...*sociální hygiena jako rozšíření hygienických úkolů na všechny nemoci, jejichž příčiny souvisejí se sociálními podmínkami obyvatelstva, zvláště velkoměstského proletariátu.*“⁹⁶

„České“ **sociální lékařství** definoval ve svém paradigmatickém díle, monografii *Sociální lékařství z roku 1937*, nejvýraznější představitel oboru Hynek Pelc jako „...*soustavu poznatků o příčinách tělesných a duševních nemocí u lidských skupin a o cestách, rázu převážně normativního, jak dosáhnouti vyléčení těchto nemocí, jak jim zabrániti a jak povznésti lidové zdraví.*“⁹⁷ Němečtí sociální hygienici v ČSR podobné souhrnné dílo o svém oboru nevytvořili, neboť měli k dispozici základní kompendia svých kolegů v Německu, především *Handbuch der sozialen Hygiene* A. Grotjahna a I. A. Kaupa z roku 1912 a *Handbuch der sozialen Hygiene und Gesundheitsfürsorge* A. Gottsteina, G. Schlossmanna a L. Telekyho z let 1925-1927.⁹⁸

Aniž bychom se v této chvíli pouštěli do argumentace, nakolik němečtí a čeští lékaři v meziválečném Československu výukovými, vědeckými nebo expertními a organizačními aktivitami v oblasti veřejného zdravotnictví naplňovali definici svých oborů skutečným obsahem, je nutné zmínit ještě jeden důvod, proč používáme termíny němečtí sociální hygienici a čeští sociální lékaři, aniž bychom je stavěli do protikladu. Jde opět o důvod víceméně formální, který však též o něčem důležitém vypovídá: označení institucí, ve kterých

⁹⁵ K vymezení pojmů Hynek PELC, *Sociální lékařství*, Praha 1937, s. 11-13; Samuel W. BLOOM, *The Word as Scalpel. A History of Medical Sociology*, Oxford 2002, s. 11-22. Vymezením pojmů, koncepty a předmětem sociální medicíny, sociální hygieny a veřejného zdravotnictví v historické perspektivě sociálních a politických proměn se nedávno zabývala konference Německé společnosti pro sociální lékařství a prevenci (Deutsche Gesellschaft für Sozialmedizin und Prävention) s názvem *Geschichte von Sozialmedizin, Sozialhygiene und Public Health*. Srovnej <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/termine/id=5081>> (26. 2. 2007).

⁹⁶ Wolfgang ECKART, *Geschichte der Medizin*, Berlin-Heidelberg 1990, s. 273. Tamtéž základní přehled o německé sociální hygieně v 19. a 20. století (s. 272-275). Podrobně o poměru medicíny a společenských věd, vymezení a vývoji sociálního lékařství a sociální hygieny: P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics* (srovnej věcný a jmenný rejstřík); S. W. BLOOM, *The Word as Scalpel*, s. 11-22.

⁹⁷ H. PELC, *Sociální lékařství*, s. 13. Dnešní definici sociálního lékařství (ve spojení s veřejným zdravotnictvím) jako vědeckého a výukového oboru v ČR podávají učební texty lékařských fakult, nenověji například: Helena ZAVÁZALOVÁ a kol., *Sociální lékařství a veřejné zdravotnictví*, Praha 2002 (2. vydání), s. 9-12.

⁹⁸ Dietrich von ENGELHARDT (Hg.), *Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner 1-2*, München 2002, 1, s. 235, 622.

čeští i němečtí sociální lékaři a hygienici v Československu působili a pro jaké obory byli formálně habilitováni a jmenováni profesory. Češi a Slováci (F. Procházka a H. Pelc v Praze, F. Hamza v Brně, V. Šrobár a E. Tománek v Bratislavě)⁹⁹ byli profesory sociálního lékařství a působili na samostatných univerzitních ústavech sociálního lékařství. Jejich němečtí kolegové v Praze byli – s jednou výjimkou - habilitováni, respektive jmenováni profesory pro hygienu (všeobecnou, experimentální) a působili v hygienickém ústavu německé lékařské fakulty v Praze. Důvody, proč se univerzitní německá sociální hygiena v meziválečném Československu nevyprofilovala až na institucionální úroveň ve formě samostatného ústavu nebo habilitačního oboru, mohou být dva. Na německé straně mohl být důvodem nedostatečné emancipace sociální hygieny tradiční spor o to, zda je sociální hygiena samostatnou vědou, či pouze pomocnou vědou hygieny experimentální.¹⁰⁰ Na české straně pak asymetrický vývoj profesionalizace a institucionalizace „českého“ sociálního lékařství a „německé“ sociální hygieny jako univerzitních oborů mohl být po roce 1918 důsledkem změněného postoje státních úřadů k potřebám obou pražských univerzit, zmíněného výše. V tomto formálním ohledu tedy německá sociální hygiena v Praze zaostávala za situací v Německu, kde se již roku 1912 stal v Berlíně jeden z hlavních představitelů oboru Alfred Grotjahn (1869-1931) prvním docentem a roku 1920 prvním řádným profesorem sociální hygieny. V Rakousku byl průkopníkem sociální hygieny Ludwig Teleky (1872-1957), který byl ale pro odpor přednosta vídeňského hygienického ústavu habilitován roku 1909 ze sociálního lékařství, nikoliv ze sociální hygieny. V obou případech se sociální hygiena jako autonomní součást hygieny prosazovala nelehko a přes odpor držitelů hygienických profesur.¹⁰¹

Na rozdíl od termínu sociálního lékařství, který se objevuje v názvech českých institucí i knižních titulech, nenajdeme termín sociální hygiena v označeních německých vědeckých institucí nebo spolků ani v titulech monografií nebo časopisů, i když pochopitelně sociálně hygienicky zaměřené instituce, spolky a publikace německých lékařů v Československu existovaly. Termín sociální hygiena se naopak v institucionální rovině objevil také v českém prostředí. Nikoliv ovšem v oblasti univerzitní vědy, ale v oblasti veřejného zdravotnictví. Jak československé Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, tak jeho expertní instituce Státní zdravotní ústav, měly svá oddělení sociální hygieny, ve kterých vedle Čechů

⁹⁹ K Čechům srovnej *BSPLF*, ke Slovákům Milan BENIAK – Miloslav TICHÝ, *Dejiny lekárskej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave I*, Bratislava 1992, s. 154-161.

¹⁰⁰ H. PELC, *Sociální lékařství*, s. 12.

¹⁰¹ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 222, 225; D. von ENGELHARDT, *Biographische Enzyklopädie*, s. 235, 622. V Pelcově *Sociálním lékařství* je Grotjahn nejčastěji zmiňovanou zahraniční autoritou (srovnej jmenný rejstřík).

působili i čeští Němci.¹⁰² Na druhé straně také němečtí profesori ohlašovali na pražské lékařské fakultě přednášky ze sociální medicíny, ovšem úžeji definované, než v českém případě.

* * *

Podívejme se nyní podrobněji na pedagogickou, vědeckou a expertní činnost těch reprezentantů pražské německé hygienické školy, u kterých byl zájem o sociální souvislosti medicíny nejvýraznější. Vědecké zaměření jednotlivých osobností bylo často ovlivněno jejich osobními zájmy. Při jejich zapojení do služeb československého veřejného zdravotnictví¹⁰³ hrála roli ochota německých profesorů angažovat se ve smyslu tzv. aktivistické politiky ve prospěch státu, který velká část z nich nepovažovala za svůj.¹⁰⁴ Přednášky ohlašované na lékařské fakultě byly více podřízeny celkovému pedagogickému zaměření fakulty a vědecké orientaci hygienického ústavu, i když i zde hrály roli osobní odborné zájmy přednášejících na jedné a potřeba vychovat lékaře pro praxi ve veřejném československém zdravotnictví na straně druhé.

Seznamy přednášek lékařské fakulty Německé univerzity v Praze uváděly přednášky z námi sledované oblasti v kapitole zahrnující soudní lékařství, hygienu a sociální lékařství.¹⁰⁵ Názvy přednášek se měnily; varianty částečně signalizují, co mohlo být jejich obsahem, ale bližší detaily neznáme. Až do zimního semestru 1920 žádné přednášky ze sociální hygieny nenajdeme. Důvod, proč se termín sociální lékařství jako označení této části seznamu přednášek objevil, byl jiný: v té době se v německé jazykové oblasti termín sociální lékařství používal v užším slova smyslu pro lékařství pojišťovací. (O něm v letech 1914-1931 na

¹⁰² *Československá vlastivěda II. Člověk*, Praha 1933, s. 485; František EBEL (ed.), *Deset let Československé republiky III*, Praha 1928, s. 152, 174.

¹⁰³ Vymezení oblasti veřejného zdravotnictví meziválečné ČSR v dobových tiscích: *Československá vlastivěda II*, zejména kapitola Veřejná zdravotní správa, s. 485-505; F. EBEL, *Deset let Československé republiky III*, kapitola Zdravotnictví a tělesná výchova, s. 147-266. Srovnej též: Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004, kapitola Organizace zdravotnictví, s. 161-169 a další literatura k této kapitole, s. 238-239; Ladislav NIKLÍČEK, *Systém veřejného zdravotnictví a nemocenského pojištění za první Československé republiky*, Praha 1994.

¹⁰⁴ K možným vzorcům chování německých univerzitních profesorů vůči meziválečnému československému státu: Jaroslav ŠEBEK, *Robert Mayr-Harting. Profil univerzitního profesora a politika česko-německého sblížení, odpůrce hnědé totality*, AUC-HUCP 39, 1999, 1-2, s. 35-47; Ota KONRÁD, *Eine lange Feindschaft. Die Prager Professoren E. Gierach und G. Gesemann in der Tschechoslowakischen Republik und im Nationalsozialismus*, AUC-HUCP 43, 2003, s. 173-192. Účast profesorů německé lékařské fakulty při organizaci veřejného zdravotnictví v ČSR je možné přirovnat k podílu profesorů německé právnické fakulty na kodifikaci meziválečného československého práva. Srovnej: Helmut SLAPNICKA, *Die Beteiligung deutscher profesoren an den tschechoslowakischen Kodifikationsplänen (1919-1938)*, in: M. Svatoš – L. Velek – A. Velková (edd.), *Magister noster. Sborník statí věnovaných in memoriam prof. PhDr. J. Havránkovi, CSc*, Praha 2005, s. 253-259.

¹⁰⁵ *Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen Universität in Prag 1918-1939*.

německé lékařské fakultě v Praze přednášel profesor soudního lékařství Paul Dittrich.¹⁰⁶) S přednáškami o sociální hygieně začal teprve ve školním roce 1920/21 prof. Bail. Přednášky a praktická cvičení byly určeny nejenom studentům, ale výslovně také lékařům, ucházejícím se o místa ve veřejném zdravotnictví v rámci jejich přípravy na fyzikální zkoušky.

Z časového vymezení tohoto příspěvku se vymyká působení **Ferdinanda Hueppe**. Jeho význam jako přednosty hygienického ústavu německé lékařské fakulty v Praze před první světovou válkou, jako výrazného představitele německé bakteriologie a hygieny, průkopníka vlastního vědeckého směru, představitele konzervativních a radikálně nacionalistických tendencí v německé medicíně a hygieně i jako autora několika děl, v jejichž názvu se objevuje spojení sociální hygiena,¹⁰⁷ vyžaduje alespoň základní informaci. Pocházel z Porýní, medicínu studoval na vojenské lékařské akademii v Berlíně a po několika letech působení v Berlíně a Wiesbadenu přešel v roce 1889 na místo mimořádného profesora hygieny na německou lékařskou fakultu v Praze. Od ledna 1892 byl řádným profesorem a přednostou pražského hygienického ústavu až do odchodu na odpočinek a přesídlení do Drážďan v roce 1912. Ve školním roce 1900/1901 byl děkanem.¹⁰⁸ Ve své vědecké činnosti vyšel z bakteriologie, v níž ovšem zdůrazňoval rozhodující roli zděděné konstituce, která činí člověka náchylného k nákazám. Jeho teorie konstituční hygieny tak představuje jako ústřední problém hygieny dědičnou biologii. Jako politický konzervativec, odpůrce liberálních konceptů v politice i hygieně, se zařadil po bok propagátorů radikálního sociálního inženýrství, eugenického hnutí a rasové hygieny. Jeho radikální rasový nacionalismus ho učinil nepřijatelným dokonce pro pruský stát, který jej odmítl povolát na berlínskou lékařskou fakultu.¹⁰⁹

* * *

Oskar Bail byl rodákem ze severních Čech a absolventem lékařské fakulty ve Vídni (MUDr. 1. 12. 1894).¹¹⁰ Na německé lékařské fakultě v Praze se habilitoval z hygieny roku

¹⁰⁶ BLDMF, s. 56.

¹⁰⁷ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 172; Walter MÖTSCH, *Personalbibliographien der Professoren und Dozenten der Gerichtsmedizin, Geburtshilfe und Frauenheilkunde, Hygiene und Kinderheilkunde an der Medizinischen Fakultät der Karl-Ferdinands-Universität in Prag im ungefähren Zeitraum von 1880-1910*, Diss. Erlangen-Nürnberg 1972, s. 126-142.

¹⁰⁸ *24. 8. 1852 Heddesdorf, Německo, +15. 9. 1939 Loschwitz, Německo. Archiv Univerzity Karlovy, fond Německá lékařská fakulta 1883-1945 (dále AUK, NLF), osobní spis; BLDMF, s. 99-100.

¹⁰⁹ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 170-173; srovnej též rejstřík.

¹¹⁰ *6. 12. 1869 Tillisch (dnes Habrovice), +30. 12. 1927 Praha. BLDMF, s. 35.

1899 (od roku 1897 zde byl asistentem), mimořádným neplaceným profesorem byl jmenován 22. 3. 1904 a ještě před první světovou válkou se stal k 1. 10. 1912 řádným profesorem a přednostou hygienického ústavu, který vedl do smrti.¹¹¹ Středem jeho vědeckého zájmu byla především bakteriologie a imunologie, publikoval ale také, spíše ojediněle, o sociální a rasové hygieně (tři rasově hygienické studie pocházejí až z období po roce 1918). Za první světové války se věnoval válečné hygieně. Zvláště na sklonku svého nedlouhého života se zabýval populačními problémy.¹¹²

Jeho význam v kontextu našeho tématu spočívá ovšem v něčem jiném. Zásadním krokem k institucionalizaci sociální hygieny na německé lékařské fakultě v Praze byl návrh prof. Baila z roku 1920 adresovaný československému ministerstvu školství a národní osvěty na zřízení oddělení sociální hygieny při hygienickém ústavu.¹¹³ Bail v návrhu argumentuje - na základě vlastních dlouhodobých zkušeností - potřebou řešit sociální problémy s pomocí zdravotnických opatření. Stranou ponechává diskusi, zda je možné sociální hygienu považovat za samostatnou vědeckou disciplínu, či pouze součást všeobecné hygieny. Vědom si toho, že zřízení samostatné stolice a ústavu pro sociální hygienu by naráželo na velké potíže (které nespecifikuje – mohl mít na mysli jak potíže finančního rázu, tak předpokládat menší vstřícnost českých úřadů), navrhuje prozatím zřízení sociálně hygienického pracoviště jako oddělení dosavadního hygienického ústavu. Vedení oddělení, stejně jako přednášky, je prozatím ochoten převzít sám, ale současně upozorňuje na nutnost vychovat a habilitovat nového vedoucího. V přednáškách hodlá navázat na své dosavadní, studenty hojně navštěvované, přednášky o rasové hygieně jako součásti sociální hygieny.¹¹⁴ Pro nastávající semestr navrhuje přednášku o lékařské statistice jako úvod do sociální hygieny, ve spolupráci s asistentem F. Breinlem. Do budoucna plánuje tříhodinovou přednášku pro letní semestr a dvouhodinová cvičení pro zimní semestr. Zdůrazňuje, že na výuku sociální hygieny je nutné pamatovat při reformě fyzikálních (postgraduálních) zkoušek, a to v koordinaci s ostatními lékařskými fakultami v republice. Velkou pozornost věnuje přípravě asistenta Breinla na habilitaci (chválí jeho vědeckou práci, navrhuje vyslat ho na studijní cestu). Upozorňuje, že nové oddělení nemá nároky na vlastní budovu, a žádá pouze o finanční příspěvek na rozšíření

¹¹¹ AUK, NLF, osobní spis.

¹¹² W. MÖTSCH, *Personalbibliographien*, s. 144-157; Friedrich BREINL, *Professor Oskar Bail*, in: An Stelle der feierlichen Inauguration des Rektors der Deutschen Universität in Prag für das Studienjahr 1928/1929, Prag 1929, s. 29-31.

¹¹³ Národní archiv, fond ministerstvo školství 1918-1944 (dále NA, MŠ), k. 1090, hygienický ústav NLF, dopis A. Baila z 10. 5. 1920.

¹¹⁴ V seznamech přednášek nejsou Bailovy přednášky o rasové hygieně samostatně uvedeny, pravděpodobně se skrývaly v rámci jeho povinných přednášek o všeobecné hygieně.

knihovního fondu, pořízení učebních pomůcek a na odměny pro pomocnou sílu a remuneraci za vedení oddělení.

Ministerstvo se k žádosti vyslovalo kladně. Své rozhodnutí zřídit nové oddělení sdělilo ministerstvo zemské správě politické a ve svém rozpočtu na rok 1921 navrhlo příslušné částky. Pozoruhodným detailem v písemnostech ministerstva je termín, který v souvislosti se zřízením oddělení používá. Ačkoliv Bail používá termín sociální hygiena (*Sozial Hygiene*), ministerstvo používá sousloví **sociální zdravotnictví** (tedy nikoliv Bailův termín, ani termín sociální lékařství, který se teprve později objevil v názvu českého ústavu i Pelcloy monografie).¹¹⁵ Nakolik formální ustavení pokračovalo dále, nevíme. V seznamech přednášek se vedle ostatních oddělení hygienického ústavu neobjevilo. O reorganizaci hygienického ústavu, včetně oddělení pro sociální hygienu, usiloval Bail ještě v roce 1923, tentokrát ve spolupráci s českými kolegy (viz dále).

Nejviditelnějším projevem emancipace sociální hygieny na německé lékařské fakultě se tak staly přednášky. V duchu návrhu z roku 1920 je zahájil prof. Bail spolu s asistentem Breinlem v zimním semestru 1920/21 přednáškou *Medizinalstatistik als Einführung in das Studium der sozialen Hygiene*. V následujícím semestru přednášel Bail na téma *Gesellschaftswissenschaftliche Einführung in das Studium der sozialen Hygiene*. Poté už vedl přednášky pod názvem sociální hygiena pouze Breinl. Sám Bail už v této oblasti ohlásil pouze jedinou přednášku o rasové hygieně v letním semestru 1923.¹¹⁶ (Vedle těchto témat vedl pochopitelně přednášky a cvičení o hygieně a bakteriologii.)

Bail patřil k nemnoha čestným výjimkám mezi profesory německé univerzity v Praze, kteří udržovali pracovní i soukromé kontakty se svými českými kolegy. Jako vědce světového jména ho oslavil přednosta hygienického ústavu lékařské fakulty Univerzity Karlovy profesor Josef Čančík nekrologem v *Časopise lékařů českých*, tedy poctou, které se z německých kolegů dostalo v českém lékařském tisku málokomu. Čančík výslovně zmiňuje Bailovy velmi přátelské styky s četnými českými kolegy, jmenovitě profesory V. Janovským, J. Hlavou a G. Kabrhelem.¹¹⁷

O úzké spolupráci německých a českých hygieniků svědčí další pozoruhodný návrh z roku 1923 podaný společně představiteli Sdružení univerzitních učitelů hygieny ČSR ministerstvu školství. Memorandum (respektive tři totožná memoranda) podepsali profesor lékařské fakulty Univerzity Karlovy G. Kabrhel, profesor německé lékařské fakulty v Praze

¹¹⁵ NU, MŠ, k. 1090, hygienický ústav NLF, koncept z 28. 5. 1920.

¹¹⁶ *Ordnung der Vorlesungen 1920-1923*.

¹¹⁷ Josef ČANČÍK, *Profesor MUDr. Oskar Bail zemřel*, *Časopis lékařů českých* 67, 1928, s. 62.

O. Bail a profesor lékařské fakulty Komenského univerzity v Bratislavě Stanislav Růžička (1872-1946).¹¹⁸ Memorandum navazuje na předchozí podání profesorů Kabrhela a Růžičky ministerstvu školství i zdravotnictví o nutnosti reformy studia a vědeckého pěstování hygieny, čili preventivní medicíny, jak je v textu interpretována. První část memoranda tvoří výklad o vývoji vědeckého poznání a praktické aplikace hygieny, jejích úkolů, jednotlivých zdrojů i nově se vydělujících podoborů. Oproti dosavadnímu převládajícímu zaměření na bakteriologii zdůrazňují autoři memoranda nutnost rozšířit záběr hygieny (preventivní medicíny) jednak na otázky sociální, jednak na otázky dědičnosti. Tím se jim mezi nejdůležitější podobory, kterým je nutno se více věnovat, zařazují hygiena sociální a hygiena rasová (plus podobory speciální hygieny různých věkových, pohlavních a profesionálních skupin). Terminologicky je tato pasáž pozoruhodná tím, že vychází – nejspíše právě pod Bailovým vlivem – z německé terminologie, respektive metodologie (sociální hygiena a rasová hygiena, namísto sociální lékařství a dědičná hygiena, případně eugenika, tedy termíny používané v českém prostředí častěji). Výsledkem nejnovějšího vývoje tedy hygiena musí řešit velké množství rozmanitých úkolů, a spojit proto různé disciplíny do jediného velkého pole prevence. Po stránce metodické se musí přeměnit z vědy převážně experimentálně-přírodovědecké na obor využívající rozmanitých metod, včetně statistických, psychologických atd. Intenzivní rozvoj takto pojímané hygieny povede v nejbližší době k přirozenému rozdělení lékařského povolání na lékaře preventivní (hygieniky) a lékaře terapeutů „dosavadního stylu“. Tomu pak musí odpovídat i nové zaměření univerzitních hygienických ústavů, jejichž současný stav zaostává za vývojem oboru i společenské poptávky. Druhá část memoranda přináší několik spíše jen tezí, jak reformovat ústavy, aby se z nich staly „*vědecké a vyučovací instituce sloužící vědeckému pěstění prevence a výchově a vzdělání jejich adeptů*“. Součástí návrhu je výčet oddělení, které by měly reformované univerzitní hygienické ústavy mít: oddělení pro výživu a potraviny, oddělení profylaxe nakažlivých nemocí, bakteriologii a sérologii, oddělení pro hygienu vývoje člověka, oddělení pro hygienu sociální a oddělení pro hygienu rasovou. Návrh končí stručným nárysem vnitřní organizace těchto „*rozvinutých hygienických ústavů*“ (ředitel, vedoucí oddělení, asistenti).¹¹⁹

Reakce ministerstva byla v danou chvíli celkem chabá. Memorandum vzalo na vědomí a předalo jej prof. J. Hlavovi, aby jej vzal do úvahy v souvislosti s připravovanou reformou lékařského studia.¹²⁰ Reorganizace pracovišť hygieny, respektive preventivní medicíny,

¹¹⁸ O Růžičkovi: *BSPLF II*, s. 263-264.

¹¹⁹ NA, MŠ, k. 1090, memoranda G. Kabrhela a O. Baily z 21. 5. 1923 (Růžičkovo ve spisu chybí).

¹²⁰ NA, MŠ, k. 1090, vyjádření MŠ z 26. 6. 1923.

včetně sociální hygieny/sociálního lékařství se ubírala jiným, radikálnější směřem. Místo požadovaných oddělení vznikly na některých fakultách specializované ústavy pro bakteriologii a sérologii (na LF UK se vyčlenil z patologickoanatomického ústavu již v roce 1921, na LF MU byl založen mikrobiologický ústav v roce 1923) a sociální lékařství (na LF MU založen 1922, na LF KU v Bratislavě založen formálně 1919, ale pracovat začal až mnohem později, podobně na LF UK byl řádným profesorem oboru F. Procházka již od roku 1919, ale ústav začal pracovat až v roce 1927). Na nových lékařských fakultách v Brně a v Bratislavě byly pochopitelně zřízeny i tradiční hygienické ústavy (1919 v Bratislavě, 1920 v Brně).¹²¹ Záměr autorů memoranda vybudovat z ústavů postupem doby školy preventivní medicíny i vědecká střediska oboru, včetně oddělení zaměřených na preventivní medicínu, respektive sociální medicínu a sociální hygienu, byl realizován již roku 1925 založením Státního zdravotního ústavu Republiky československé v sousedství nemocnice na Královských Vinohradech, jehož vzorem byly mj. americké školy veřejného zdravotnictví.¹²²

Pokud jde o vznik nových pracovišť, nejvíce zkrátka zůstala německá lékařská fakulta, která se musela spokojit s pouhou specializací v rámci hygienického ústavu, navíc v menším rozsahu, než předpokládalo memorandum, na kterém měl prof. Bail výrazný podíl.

* * *

Kariéra **Friedricha Breinla** je příkladem aktivit všestranného německého sociálního hygienika ve službách československého veřejného zdravotnictví. Narodil se 26. 5. 1888 v německojazyčné rodině středoškolského profesora a vládního rady pocházející z Čech v tehdy rakouském Slezsku (Bileitz, dnes Bielsko). Po návratu rodiny do Čech maturoval na libereckém gymnáziu (1907) a vystudoval lékařskou fakultu německé Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze (MUDr. 26. 4. 1913). Již v době studií pracoval v hygienickém ústavu německé lékařské fakulty (od 1. 11. 1912) jako asistent. Za první světové války působil na srbské a italské frontě jako vojenský bakteriolog (1. 1. 1915-1. 11. 1918). Po válce se po dvouměsíční studijní cestě do Berlína (působil u prof. A. Grotjahna) vrátil jako asistent na pražskou německou lékařskou fakultu, kde se 31. 3. 1921 habilitoval z hygieny a

¹²¹ Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, *Dějiny pražských lékařských fakult*, Praha 1993, s. 112-113; Zdenka PORUBČINOVÁ, *Lékařská fakulta v Brně, její přínos a pokrokové tradice*, Brno 1989, s. 28-29; František JORDÁN a kol., *Dějiny univerzity v Brně*, Brno 1969, s. 353-354; M. BENIAK – M. TICHÝ, *Dějiny lékařské fakulty*, s. 154-161, 171-172.

¹²² Ladislav NIKLÍČEK – Růžena ŠIMBERSKÁ, *Rockefellerova nadace a založení Státního zdravotního ústavu RČS*, DVT 24, 1991, s. 129-145; Benjamin PAGE, *Imprese: Rockefellerova nadace a rané Československo. Počátky*, DVT 35, 2002, s. 151-176; Benjamin PAGE, *Imprese: Rockefellerova nadace a rané Československo. Práce... a kritika*, DVT 36, 2003, s. 89-119.

bakteriologie pozoruhodnou sociálně hygienickou prací *Die Lage der Glasarbeiter im Gablonzer Bezirk*. Od roku 1922 byl vedoucím sérologického oddělení ústavu.¹²³

V roce 1924 pobýval studijně v Tunisku.¹²⁴ Následující rok strávil v USA a krátce cestoval i po západní Evropě. Breinlův roční americký pobyt byl financován Rockefellerovou nadací, v jejímž archívu se zachovala osobní karta, podle které lze pobyt rekonstruovat téměř den po dni. O stipendium zažádal v únoru 1921 s doporučením ministra zdravotnictví Procházky a svého představeného, profesora Baila. Ministr žádost podpořil s tím, že s Breinlem v budoucnu počítá jako s poradcem v oblasti sociální hygieny, případně jako zaměstnancem proponovaného Státního zdravotního ústavu pro výzkum v oblasti sociálního lékařství. Pozoruhodná je poznámka z korespondence mezi představiteli Rockefellerovy nadace dr. Rosem a prof. Gunnem,¹²⁵ že výbor nadace se při udělování stipendií československým občanům nezabývá tím, zda žadatel je Čech či Němec. Ze stručné anotace dopisu ovšem není patrné, odkud vítr vane – zda byly na výbor činěny nějaké tlaky z české strany, aby se Němcům podpory nedávaly, či jde naopak o reakci na stížnosti českých Němců, že jsou opomíjeni.

Do USA přijel Breinl počátkem ledna 1925. Nejprve se nakrátko zastavil v Rockefellerově ústavu (*Rockefeller Institute for Medical Research*) v New Yorku, kde se setkal mj. s prof. Karlem Landsteinerem (1868-1943), proslulým imunologem rakouského původu, pozdějším nositelem Nobelovy ceny za objev krevních skupin (1930).¹²⁶ Od 11. 1. do 12. 6. působil v laboratoři dr. Hanse Zinssera na lékařské škole Harvardovy university v Bostonu. Podle hlášení svého tehdejšího šéfa nadaci měl jako již vyzrálá vědecká osobnost zpočátku určité potíže přizpůsobit se režimu nového pracoviště a obvyklému stylu zacházení s evropskými stipendisty, kteří byli zpravidla mladší, než Breinl. Brzy se však usadil a odváděl jako zkušený a inteligentní pracovník dobrou práci. Od poloviny června do počátku září pobýval v oddělení genetiky a eugeniky Carnegieho institutu v Cold Spring Harbor. Během září a října navštívil několik dalších vědeckých pracovišť v New Yorku, Baltimore, Philadelphii a dalších místech. Počátkem listopadu odcestoval do Evropy, kde navštívil několik ústavů v Londýně a v Paříži. Počátkem prosince odjel narychlo na naléhavou žádost

¹²³ AUK, NLF, osobní spis. Osobní spis obsahuje i strojopis habilitační práce. Práce nevelkého rozsahu (44 stran) je rozdělena do pěti kapitol: úvod (geograficko-historický exkurs a současný stav sklářského průmyslu na Jablonecku); výrobní proces a průmyslová hygiena; sociální postavení sklářů (příjmy, výživa); statistika (úmrtnost, příčiny úmrtí); sociální politika (pracovní zákonodárství, odbory, zdravotní pojištění; boj proti alkoholismu).

¹²⁴ Ernst SINGER, *Friedrich Breinl*, in: Bericht über das Studienjahr 1935/36 der Deutschen Universität in Prag erstattet von Prorektor Prof. Dr. Karl Hilgenreiner, Prag 1937, s. 48-52, zde 49.

¹²⁵ K jejich osobnostem srovnej B. PAGE, *Imprese: Rockefellerova nadace a rané Československo*.

¹²⁶ D. von ENGELHARDT, *Biographische Enzyklopädie*, s. 360-361.

svého pražského šéfa domů. S nadací udržoval kontakty i nadále. Krátce po návratu do Prahy psal představitelům nadace, že by se jako učitel i badatel chtěl věnovat více než dříve imunologii. Ještě v roce 1932 obdržel od nadace finanční příspěvek na vybavení své pražské laboratoře, potřebné pro výzkum imunity proti syfilis.¹²⁷

V roce 1927 byl Breinl jmenován mimořádným profesorem a 1929 řádným profesorem bakteriologie, sérologie a hygieny (přesná data osobní spis překvapivě neobsahuje). Po Bailově smrti se stal prozatímním, po jmenování řádným profesorem definitivním přednostou ústavu. Ve studijním roce 1932/33 byl děkanem německé lékařské fakulty.¹²⁸ Po Bailovi převzal také pravidelnou výuku, včetně sociální hygieny. Přednášky o sociální hygieně ohlašoval v letech 1921-1925 v zimním i letním semestru, ve školním roce 1924/25 byly výslovně určeny pro kandidáty fyzikálních zkoušek. V letním semestru 1929 byla přednáška označena ještě jako sociální hygiena, poté přednášel sociální hygienu (společně s kolegou Zielem) pod označením hygiena – II. část (sociální hygiena) až do své smrti. Ve školním roce 1931/32 ohlásil sociálně hygienický seminář.¹²⁹

Ve své vědecké práci se původně věnoval převážně bakteriologii, sérologii a imunologii. Z této problematiky pochází dodnes velmi ceněná práce (spolu s F. Haurowitzem¹³⁰) *Chemische Untersuchung des Präzipitates aus Hämoglobin und Anti-Hämoglobin-Serum und Bemerkungen über die Natur der Antikörper* z roku 1930.¹³¹ Kromě habilitačního spisu publikoval již během první světové války a opět ke konci života i další práce z oblasti sociální hygieny. Jeho vysoce ceněná experimentální práce v oblasti výzkumu skvrnitého tyfu (s E. Weilem¹³²) se mu stala osudnou, zemřel předčasně na vrcholu tvůrčích sil na nákazu tzv. horečkou Skalistých hor (+ 29. 7. 1936 v Praze).¹³³

¹²⁷ Rockefeller Archive Center, New York, USA, osobní karta. Za kopii Breinlovy (a Schubertovy) karty z archivu nadace děkuji srdečně kolegyni doc. RNDr. Soně Štrbáňové, CSc., která připravuje studii o československých stipendistech.

¹²⁸ AUK, NLF, osobní spis; *BLDMF*, s. 47.

¹²⁹ *Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen Universität in Prag 1921-1936*.

¹³⁰ Felix Haurowitz (1896-1987), profesor lékařské chemie na německé lékařské fakultě; *BLDMF*, s. 86-87.

¹³¹ Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *Two Immunologists Coming from Bohemia*, *Verhandlungen zur Geschichte und Theorie der Biologie* (Berlin), Bd. 5, 2000, s. 375-393, zde 382-363.

¹³² Edmund Weil (1879-1922), profesor hygieny na německé lékařské fakultě v Praze, vedoucí bakteriologického oddělení hygienického ústavu NLF, světoznámý bakteriolog, zemřel rovněž v důsledku svých pokusů s infekčním materiálem. *BLDMF*, s. 223.

¹³³ Částečná bibliografie (do roku 1921) v jeho osobním spisu; výběrová bibliografie in: Peter VOSWINCKEL, *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte der letzten fünfzig Jahre, Bd. III (Nachträge und Ergänzungen)*, Hildesheim – Zürich – New York 2002, s. 176-177. Hodnocení Breinlovy vědecké a publikační činnosti je součástí dokladů o habilitačním řízení (1921) a jednání o obsazení stolice po Bailově smrti (1927-1928) v osobním spisu v AUK, NLF. Těsně po smrti jeho přínos zhodnotil v nekrologích E. Singer: srovnej poznámku 39 a Ernst SINGER, *In memoriam – Professor Dr. F. Breinl, Die Tragödie des Forschers*, *Revue des Gesundheitswesens* 18, 1936, Nr. 5, s. 81-82. Jako významný vědec je zmiňován v řadě specializovaných encyklopediích: Isidor FISCHER, *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte der letzten fünfzig Jahre*, Bd. I, Berlin Wien 1932, s. 168; *Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder*, Bd. I,

Na rozdíl od velké části německých profesorů, ale podobně jako jeho učitel Bail, měl velmi dobré vztahy s českými kolegy a československými institucemi. Kromě vědecké a pedagogické práce se neúnavně angažoval v oblasti veřejného zdravotnictví a sociálního lékařství, respektive sociální hygieny. V rámci německé vědecké komunity v Čechách byl aktivním organizátorem Německého pracovního společenství pro lidové zdraví v ČSR (*Deutschen Arbeitsgemeinschaft für Volksgesundheit in der Tschechoslowakei*) a vydavatelem časopisu *Volksgesundheit* (1929-1932).¹³⁴ Čeští kolegové vysoce oceňovali jeho zásluhy ve veřejném zdravotnictví, především jako člena několika poradních sborů při ministerstvu veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, člena Státní zdravotní rady (poradní orgán jmenovaný ministrem) a několika veřejných i soukromých sociálně hygienických korporací. Nejvýše hodnotili jeho práci ve Státním zdravotním ústavu v boji proti akutním nákazám a sociálním chorobám. Jako člen vědeckého vedení SZÚ se ale tento „veliký vědec, ušlechtilý člověk a lékař, pevný charakter“ již bohužel nemohl projevit.¹³⁵ O jeho kladném poměru k Čechům svědčí také manželství s českou novinářkou Marií Fantovou (dcerou architekta Josefa Fanty), která se s ním ovšem později rozvedla (údajně pro jeho nízký inteligenční kvocient).¹³⁶

* * *

Rudolf Ziel (do roku 1924 se jmenoval **Zielleczki**) se jako jediný ze sledovaných pražských německých profesorů habilitoval ze sociálního (tedy pojišťovacího) lékařství (8. 1. 1926) a 21. 8. 1935 se stal mimořádným profesorem téhož oboru.¹³⁷ Jako soukromý docent a poté mimořádný profesor nebyl zaměstnancem žádného z fakultních ústavů. Na fakultě přednášel od školního roku 1923/24 pravidelně o sociálním (pojišťovacím) lékařství a o zákonodárství a organizaci zdravotní a sociální péče v ČSR. V letech 1929-1931 ohlašoval přednášky o sociální hygieně spolu s F. Breinlem, v zimním semestru 1938/39 ohlásil přednášku ze sociální medicíny spolu s T. Gruschkou.¹³⁸ Ze stejných oblastí pocházejí i jeho vědecké publikace.¹³⁹

München 1979, s. 141; Dietrich von ENGELHARDT (Hg.), *Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner*, I, München 2002, s. 78.

¹³⁴ P. VOSWINCKEL, *Biographisches Lexikon*, s. 177.

¹³⁵ Bohumil VACEK, *Prof. MUDr. Bedřich Breinl zemřel*, Časopis lékařů českých 75, 1936, s. 1028. Autor nekrologu B. Vacek (1871-1965), v letech 1927-1937 ředitel SZÚ, se habilitoval na LF UK jako soukromý docent v roce 1931 ze **státní a sociální hygieny**; *BSPLF II*, s. 340-341.

¹³⁶ Marie HOMOLOVÁ, *Poslední Pařížanka v Praze. Život a smrt Marie Fantové, osudové lásky Jana Masaryka*, Lidové noviny 21. 4. 2001

¹³⁷ * 27. 2. 1876 Dvůr Králové n. L.; AUK, NLF, osobní spis; *BSDMF*, s. 235.

¹³⁸ *Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen Universität in Prag 1921-1938/39*. Pro úplnost je vhodné dodat, že na lékařské fakultě probíhaly rovněž přednášky o sociálním zákonodárství. V letech 1923-1945 je vedl lektor,

Organizaci veřejného zdravotnictví se věnoval i prakticky, nejprve od roku 1924 jako zemský zdravotní inspektor pro Čechy, v letech 1930-1936 na ministerstvu zdravotnictví. S titulem ministerského rady zastával na ministerstvu funkci přednosty III. odboru (v jehož kompetenci byla mj. sociální hygiena). Mezi šesti oborovými přednosty byl jediným německého původu.¹⁴⁰ Angažmá na československém ministerstvu mu bylo přisouzeno jako přitěžující okolnost při politických prověrkách na německé univerzitě ve školním roce 1938/39. Na pětistupňové škále spolehlivosti mu byla přidělena dvojka („*protichůdná mínění o dané osobě, platí však obecně za spolehlivého*“) s odůvodněním v poznámce, že je penzionovaným sekčním radou ministerstva zdravotnictví.¹⁴¹ Po okupaci Prahy nacistickým Německem a uzavření českých vysokých škol pokračoval ve svých univerzitních přednáškách o zákonodárství a organizaci zdravotnictví až do zimního semestru 1942/43, poté už byl jen uváděn v seznamu osob jako *außerplanmässiger Professor* (jmenován 22. 1. 1941).¹⁴² Po roce 1945 působil v západoněmeckém Würzburgu.¹⁴³

* * *

Theodor Gruschka je šíří svých aktivit v oblasti sociální hygieny a veřejného zdravotnictví srovnatelný s Breinlem. Narodil se 27. 6. 1888 v Moravském Krumlově. Po promoci na německé lékařské fakultě v Praze (MUDr. 14. 12. 1912) působil krátce již před první světovou válkou (1914) a opět po ní až do své habilitace jako asistent hygienického ústavu. Habilitoval se 29. 3. 1932 prací z hygieny bydlení (*Das Wohnungsminimum*).¹⁴⁴ Jeho první vědecké publikace byly podobně jako u kolegů věnovány bakteriologii a sérologii. Blízkými

profesor církevního práva na německé právnické fakultě, JUDr. Ernst Hoyer (1890-1955). K jeho osobě: *BLDMF*, s. 98; Walter DOSKOCIL, *Ernst Hoyer – Leben und Werk*, Bohemia, B. 17, 1976, s. 332-344. Bibliografie jeho prací ke zdravotnímu a sociálnímu zákonodárství v ČSR tamtéž, s. 342-343.

¹³⁹ *Kürschners deutscher Gelehrten – Kalender*, Berlin 1936, 1940/41, 1950.

¹⁴⁰ Walter KOERTING, *Die Deutsche Universität in Prag. Die letzten 100 Jahre ihrer Medizinischen Fakultät*, München 1968, s. 130; *Zdravotnická ročenka československá VI*, Praha 1934, s. 15; *Zdravotnická ročenka československá VIII*, Praha 1936, s. 17.

¹⁴¹ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, fond R 4901 - Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, N 12880 – Verzeichnis der Dozenten und Assistenten der Deutschen Hochschulen in Prag mit politischer Beurteilung, 1938 (dále BA Berlin, RMWEV, N 12880).

¹⁴² *Deutsche Karls-Universität Prag. Personal- und Vorlesungsverzeichnis 1940-1945*; BA Berlin, fond R31 - Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen (dále Kurator), osobní spis č. 709.

¹⁴³ W. KOERTING, *Die Deutsche Universität in Prag*, s. 130.

¹⁴⁴ AUK, NLF, osobní spis; *BLDMF*, s. 79-80. Podrobně o životě a díle T. Gruschky: Monika VAMBEROVÁ, *Prof. MUDr. Theodor Gruschka (1888-1967). Osud mezi Prahou a Jeruzalémem* (Diplomová práce FSV UK), Praha 2001; rozbor jeho habilitačního spisu tamtéž, s. 68- 71.

spolupracovníky a učiteli při jeho experimentální činnosti v té době byli prof. Edmund Weil a F. Breinl.¹⁴⁵

Současně s experimentální a teoretickou prací ve fakulním ústavu působil od roku 1921 v praxi jako vedoucí městského zdravotního ústavu (městský fyzik) v Ústí nad Labem, severočeském průmyslovém městě s převahou německého obyvatelstva.¹⁴⁶ Předmětem jeho vědeckého zájmu i praktického působení ve veřejném zdravotnictví na komunální úrovni byla od poloviny 20. let zásadní sociálně hygienická témata: boj proti tuberkulóze, pohlavním nemocem a alkoholismu, školní hygiena, hygiena bydlení, zásobování vodou a stále více nemocniční ústavnictví.¹⁴⁷ Zvláště posledně jmenovanou oblast jeho působení a „jeho úspěšný zájem o sociální lékařství v nejširším slova smyslu“ vysoce hodnotili čeští kolegové, se kterými úzce spolupracoval.¹⁴⁸ V oblasti organizace nemocniční péče patřil nejen k předním československým, mezinárodně uznávaným, teoretikům,¹⁴⁹ ale zasloužil se také o modernizaci Masarykovy nemocnice v Ústí nad Labem.¹⁵⁰

Po habilitaci přednášel na fakultě od letního semestru 1933 do zimního semestru 1938/39 o obecných i specializovaných sociálně hygienických tématech (sociální hygiena – o tuto přednášku se ve školním roce 1937/38 dělil s Zielem; sociálněhygienický seminář; praxe zdravotnické péče; základy zdravotního pojištění).¹⁵¹ Kromě fakulní výuky přednášel od roku 1932 také na Masarykově škole sociální a zdravotní péče.¹⁵²

Gruschka byl členem řady československých, německých i mezinárodních profesních a odborných organizací a grémií. Nejvýznamnější z nich byly Mezinárodní asociace nemocnic a Společnost československých nemocnic.¹⁵³ Vyvrcholením jeho kariéry v oblasti organizace veřejného zdravotnictví se stalo členství ve Státní zdravotní radě a působení na ministerstvu veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, kde byl roku 1937 jmenován ministerským radou, přednostou IV. odboru (sociálně zdravotní péče). Podobně jako Ziel byl jediným Němcem mezi šesti oborovými přednosty ministerstva.¹⁵⁴ Ve Státní zdravotní radě bylo zastoupení

¹⁴⁵ AUK, NLF, osobní spis, složka k habilitaci – seznam prací do roku 1930, hodnocení vědeckého přínosu habilitační komisí.

¹⁴⁶ M. VAMBEROVÁ, *Prof. MUDr. Theodor Gruschka*, s. 44-47.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 47-66; výběrová bibliografie tamtéž, s. 112-113.

¹⁴⁸ E. S. (Ernst Singer?), *Docent Dr. T. Gruschka padesátníkem*, *Československá nemocnice* 8, 1938, s. 189-190, tamtéž Gruschková výběrová bibliografie k této problematice. Pelc jej zmiňuje v souvislosti s bojem proti tuberkulóze, hygienou bydlení a bojem proti rakovině; H. PELC, *Sociální lékařství*, s. 82, 162, 198.

¹⁴⁹ Hana MÁŠOVÁ, *Nemocniční otázka v meziválečném Československu*, Praha 2005, viz jmenný rejstřík; M. VAMBEROVÁ, *Prof. MUDr. Theodor Gruschka*, s. 55-61.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 57-58.

¹⁵¹ *Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen Universität in Prag 1933-1938*.

¹⁵² M. VAMBEROVÁ, *Prof. MUDr. Theodor Gruschka*, s. 72-73.

¹⁵³ Tamtéž, s. 73-75, 79-83.

¹⁵⁴ *Zdravotnická ročenka československá X*, Praha 1938, s. 17.

Němců bohatší. Ve zhruba třicetičlenném grémiu zasedali obvykle dva představitelé německé lékařské fakulty (vedle Breinla v roce 1934 a vedle Gruschky v roce 1938 to byl prof. E. Starkenstein¹⁵⁵) a dva až tři další experti, například z německé techniky v Praze.¹⁵⁶ Na svůj post byl jako loajální československý občan německé národnosti, člen sociálně demokratické strany a vynikající expert vybrán ministrem, rovněž německým sociálním demokratem, Ludwigem Czechem.¹⁵⁷ (Ministerstvo veřejného zdravotnictví bylo mimochodem tradičním resortem, který byl svěřován méně významným koaličním stranám, respektive představitelům stran národnostních menšin. V letech 1918-1920 byl ministrem Vavro Šrobár, v letech 1927-1929 Josef Tiso za Slovenskou stranu ľudovou, v letech 1929-1935 Franz Spina za Bund der Landwirte a konečně v letech 1935-1938 Ludwig Czech za Deutsche Sozial-demokratische Arbeitspartei.¹⁵⁸)

Pro svůj židovský původ musel Gruschka na přelomu let 1938/39 opustit všechny posty jak ve státních službách, tak na Německé univerzitě. Služba sociálního demokrata židovského původu ve státní správě pomnichovské republiky byla nemyslitelná, na ministerstvo se proto po demobilizaci v období mnichovské krize již nevrátil a definitivně byl z aktivní služby odeslán na nucenou dovolenou dopisem z 10. 3. k 1. 4. 1939.¹⁵⁹ Z fakulty byl odstraněn stejným způsobem jako kolega Singer.¹⁶⁰ Již od podzimu roku 1938 se snažil s pomocí kolegů a přátel najít profesionální uplatnění v zahraničí. Nejvíce stál o působení v USA, Velké Británii nebo Francii. Ačkoliv byl odpůrcem sionistické ideologie (na rozdíl od své dcery Ruth), jediným východiskem se mu nakonec na poslední chvíli stal útěk do Paříže (duben 1939) a posléze odjezd do Palestiny (červenec 1939).¹⁶¹ Z dochované korespondence i svědectví dcery Ruth je dobře patrné, proč byl Gruschka tak loajální vůči Československé republice a vstřícný k českým kolegům. Občanství demokratického státu a služba jeho veřejnému zdravotnictví mu umožňovaly nadřadit širší identitu československého občana jak jeho židovství,¹⁶² tak němečtví.

¹⁵⁵ Emil Starkenstein (1884-1942), profesor farmakologie a farmakognosie německé lékařské fakulty, oběť rasové perzekuce. *BSDMF*, s. 204.

¹⁵⁶ *Zdravotnická ročenka československá VI*, Praha 1934, s. 18-19; *Zdravotnická ročenka československá X*, Praha 1938, s. 19-21.

¹⁵⁷ M. VAMBEROVÁ, *Prof. MUDr. Theodor Gruschka*, s. 75-78.

¹⁵⁸ L. NIKLÍČEK, *Systém veřejného zdravotnictví*, s. 10-11, 28.

¹⁵⁹ Na dopis z rodinné pozůstalosti odkazuje M. VAMBEROVÁ, *Prof. MUDr. Theodor Gruschka*, s. 84.

¹⁶⁰ BA Berlin, RMWEV, N 12880.

¹⁶¹ Postoj jednotlivých členů Gruschkovy rodiny k židovství a k sionismu líčí na základě výpovědí Gruschkovy dcery Ruth M. VAMBEROVÁ, *Prof. MUDr. Theodor Gruschka*, s. 85-87. Korespondence z rodinného archivu se jí stala podkladem pro líčení dramatického úsilí o nalezení práce v zahraničí a odchod do Palestiny, tamtéž, s. 88-95.

¹⁶² Židovské náboženství sám deklaroval například při studiích na lékařské fakultě: AUK, Německá univerzita, Doktorenmatik 1904/05-1923/24, pag. 237b.

Principy německé sociální hygieny a československého veřejného zdravotnictví uplatňoval Gruschka po svém odchodu v teorii i praxi také Palestině. Právem je považován za zakladatele oboru sociální péče na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě i veřejného zdravotnictví ve Státě Izrael (mj. autor monografie *Social Services in Israel* z roku 1968).¹⁶³ Zemřel v Jeruzalémě 26. 6. 1967.¹⁶⁴

* * *

K představitelům sociální hygieny na německé lékařské fakultě se řadí i **Ernst Singer**. Tento pražský rodák (* 27. 6. 1899), absolvent německé lékařské fakulty (MUDr. 16. 6. 1923) působil na jejím hygienickém ústavu jako asistent od roku 1922 i po své habilitaci a jmenování neplaceným mimořádným profesorem. Jeho publikované práce jsou věnovány především bakteriologii, sérologii a imunologii. Z hygieny se habilitoval 18. 12. 1926 a 9. 8. 1929 byl jmenován vedoucím sérologického oddělení hygienického ústavu. Neplaceným mimořádným profesorem hygieny byl jmenován 31. 10. 1933. Po Breinlově předčasně smrti se stal nejprve suplujícím přednostou ústavu (1. 8. 1936) a po jmenování placeným mimořádným profesorem řádným přednostou (31. 1. 1938 s účinností od 1. 3.).¹⁶⁵ K sociální hygieně se dostal během svých přednášek o statistických metodách v medicíně a sociální hygieně ve školním roce 1935/36-1937/38.¹⁶⁶ Pelc cituje jeho práci o populační problematice českých zemích *Bevölkerungsproblem in Böhmen und Mähren-Schlesien* z roku 1935.¹⁶⁷ Vedle Gruschky je Singer jediným českoněmeckým sociálním hygienikem, jemuž Pelc věnuje pozornost. O Singerově působení v Zemské zdravotní radě v letech 1934-1938 nemáme podrobnější informace.¹⁶⁸ Jako „Volljude“, respektive „gefährlicher Jude“¹⁶⁹ byl stejně jako Gruschka v lednu 1939 nucen na své univerzitní funkce rezignovat a později emigroval do Austrálie.¹⁷⁰

* * *

¹⁶³ M. VAMBEROVÁ, *Prof. MUDr. Theodor Gruschka*, s. 96-102. Tuto pasáž autorka zpracovala převážně na základě Gruschkova osobního spisu v Archivu Hebrejské univerzity v Jeruzalémě; *Public Health* (Jerusalem), Vol. 10, 1967, N. 3-4, s. 445-452.

¹⁶⁴ M. VAMBEROVÁ, *Prof. MUDr. Theodor Gruschka*, s. 104, dle sdělení rodiny.

¹⁶⁵ AUK, NLF, osobní spis; *BLDMF*, s. 197.

¹⁶⁶ *Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen Universität in Prag 1935-1938*.

¹⁶⁷ H. PELC, *Sociální lékařství*, s. 107, 127.

¹⁶⁸ *Zdravotnická ročenka československá X*, Praha 1938, s. 44.

¹⁶⁹ BA Berlin, RMWEV, N 12880.

¹⁷⁰ W. KOERTING, *Die Deutsche Universität in Prag*, s. 131.

Singer jako asistent původně pouze zastupoval kolegu **Otto Schuberta** během jeho zahraničního studijního pobytu. Tento liberecký rodák (* 8. 7. 1896) promoval na německé lékařské fakultě (MUDr. 4. 6. 1921) a nastoupil na místo asistenta hygienického ústavu.¹⁷¹ V letech 1921-1924 studoval v USA bakteriologii, sérologii a veřejné zdravotnictví jako stipendista Rockefellerovy nadace.¹⁷²

Stipendium získal na doporučení profesorů O. Baila, A. Tschermaka a E. Weila, jeho vyslání schválilo ministerstvo. Počátky Schubertova studijního pobytu v laboratořích zdravotního ústavu státu New York v Albany byly poznamenány jeho nedostatečnou znalostí angličtiny, takže při obvyklém kolečku po odděleních ústavu postupoval pomaleji, než jeho český kolega Drbohlav.¹⁷³ Během tříletého pobytu navštívil řadu pracovišť v několika městech na východním pobřeží, včetně lékařské a hygienické školy Harvardovy university v Bostonu. Obsah jeho postgraduálního studia určovali nejenom američtí tutoři, ale byl rovněž úkolován z Prahy prof. P. L. Kučerou, pověřeným budováním Státního zdravotního ústavu.¹⁷⁴ V roce 1922 jej tak Kučera nasměroval k bakteriologické diagnostice, v roce 1924 se jej během evropské studijní cesty snažil přimět ke studiu účinku desinfekčních prostředků prodávaných do ČSR. Toto pověření se ale Schubertovi nelíbilo, více jej zajímaly sérologické a bakteriologické aspekty tuberkulózy.¹⁷⁵

Do Spojených států odjel v roce 1921 podle vlastních slov se závazkem, že po návratu zůstane ve státních službách alespoň pět let. Po příjezdu z Ameriky skutečně nastoupil v roce 1925 jako zaměstnanec nově otevřeného Státního zdravotního ústavu RČS na místo vedoucího bakteriologické diagnostické laboratoře. Roku 1928 byl pověřen vybudováním a vedením oddělení pro biologickou kontrolu léčiv.¹⁷⁶ V roce 1929 opět cestoval jako stipendista Rockefellerovy nadace po Evropě (Varšava, Kodaň, Paříž, Londýn, Frankfurt a. M., Berlín).¹⁷⁷ Do zahraničí opakovaně vyjížděl také z pověření ministerstva zdravotnictví na zasedání standardizačních komisí očkovacích látek (1929 Paříž, 1931 Londýn, 1936 Ženeva). V roce 1934 byl jmenován zdravotním radou. Ve svém životopise, který je součástí habilitačního řízení, zdůraznil, že v roce 1934 cestoval na vědecké zasedání ve Frankfurtu nad Mohanem jako jediný sudetský Němec. Svou práci v ústavu prezentoval při habilitačním

¹⁷¹ AUK, Německá univerzita, Doktorenmatric 1904/05-1923/24, pag. 600; *Personalstand der Deutschen Universität in Prag 1921-1924*; *BLDMF*, s. 191.

¹⁷² AUK, NLF, osobní spis E. Singera.

¹⁷³ MUDr. Jaroslav Drbohlav (1893-1946), později docent bakteriologie na ČVUT. *BSPLF I*, s. 181-182.

¹⁷⁴ Pavel Ludvík Kučera (1872-1928), profesor hygieny MU Brno, od 1921 LF UK, 1925-1928 ředitel SZÚ.

¹⁷⁵ Rockefeller Archive Center, New York, USA, osobní karta.

¹⁷⁶ BA Berlin, Kurator, osobní spis č. 442.

¹⁷⁷ Rockefeller Archive Center, New York, USA, osobní karta.

řízení jako vědeckou. V roce 1938 byl z ministerstva propuštěn, údajně z politických důvodů – za členství v sudetoněmecké straně.¹⁷⁸

Bližší okolnosti Schubertova dlouholetého působení ve Státním zdravotním ústavu RČS by stály za bližší objasnění. Na rozdíl od části 40 československých stipendistů Rockefellerovy nadace neměl zjevně problémy ihned po návratu najít místo, pro které získal během amerického studijního pobytu kvalifikaci a pro které byl pod dohledem designovaného ředitele cílevědomě připravován.¹⁷⁹ Jeho tříletý pobyt v USA, dlouholeté působení v SZÚ (delší než k jakému se původně zavázal) a četné další výjezdy do zahraničí z úředního pověření vypovídají minimálně o oboustranně výhodném soužití německého odborníka s československým odborným pracovištěm i státními úřady.

Po odchodu ze SZÚ a obsazení československého pohraničí působil Schubert jako úřední lékař postupně v Teplicích, Litoměřicích a Jablonci nad Nisou, tehdy již na říšském území Sudetské župy. V roce 1940 s ním bylo na německé lékařské fakultě v Praze zahájeno habilitační řízení. Docentem hygieny a bakteriologie byl jmenován 15. 8. 1941 na základě habilitační práce *Diphtherientoxin im menschlichen und tierischen Speichel* z roku 1937. Na fakultě ohlašoval od letního semestru 1942 přednášky z epidemiologie a kurs očkování, v zimním semestru 1942/43 výjimečně přednášel na téma zdravotnické zákonodárství se zvláštním ohledem na poměry v protektorátu.¹⁸⁰ Vrchol jeho kariéry započal 21. 5. 1941, kdy se stal ředitelem svého dlouholetého působiště, které v té době pracovalo pod názvem Zdravotní ústav Protektorátu Čechy a Morava.¹⁸¹ Ředitelem místo odstaveného Hynka Pelce (popraveného 2. 7. 1942) byl až do konce okupace. Toto období patří k dosud nedostatečně osvětleným kapitolám dějin Státního zdravotního ústavu, v němž pod vedením arogantního ředitele Schuberta, který českým lékařům nevěřil,¹⁸² našla útočiště řada učitelů i mediků uzavřené české lékařské fakulty.

* * *

Význam německých sociálních hygieniků pro československé veřejné zdravotnictví v meziválečném období je mimořádný nejen v této specifické oblasti, ale velmi výjimečný i

¹⁷⁸ BA Berlin, Kurator, osobní spis č. 442.

¹⁷⁹ B. PAGE, *Imprese: Rockefellerova nadace a rané Československo. Práce... a kritika*, kapitola ...a navrátivší se stipendisté, s 100-102.

¹⁸⁰ *Deutsche Karls-Universität Prag. Personal- und Vorlesungsverzeichnis 1940-1945*

¹⁸¹ Státní oblastní archiv Litoměřice, pobočka Most, Německá lékařská komora, k. 104, osobní karta; BA Berlin, Kurator, osobní spis č. 442.

¹⁸² Vladimír WAGNER, *Symptomy bezmoci. Vzpomínky*, Praha 2003, s. 118.

v širších souvislostech německé medicíny, respektive vědy v českých zemích. Sociální kontexty medicíny a hygieny předurčovaly německé experty k užší spolupráci s jejich českými kolegy i státními orgány. Bail, Breinl, Ziel, Gruschka, Singer a Schubert - pochopitelně každý jinou měrou – přispívali k rozvoji sociální hygieny jako vědecké disciplíny i výukového předmětu a formulovali organizační principy veřejného zdravotnictví. Předávali je novým generacím lékařů v pregraduálním i postgraduálním studiu, a vychovávali tak experty pro mladou Československou republiku. V rozhodujících úřednických pozicích se podíleli na formulaci závazných norem i jejich praktické aplikaci v boji proti nejrozšířenějším nemocem, zcela v duchu definice českého sociálního lékařství. Loajalita a přínos ke společné „československé“ věci většiny z nich byly už ve své době vysoce oceňovány českými kolegy.

* * *

První verze této kapitoly vznikla jako příspěvek pro mezinárodní konferenci Cultural History of Health and Beyond, Paris 2005. Publikován byl abstrakt příspěvku jako German „Social Hygiene“ in the Service for Czechoslovak „Social Medicine“ and Public Health Administration, in: Patrice BOURDELAIS – Caroline BAROS (eds.), Cultural History of health and Beyond. Programme and Book of Abstracts, Paris 2005, s. 124. Předkládaná podstatně rozšířená verze je publikována v Acta Universitatis Carolinae Pragensis – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 47, 2007, 1-2, s. 247-264.

***II. Pražské lékařské fakulty a jejich kliniky v kontextu proměn
vysokého školství a zdravotnictví v letech 1939-1945***

Die Medizin im Protektorat Böhmen und Mähren

Das behandelte Thema – die Medizin im Protektorat Böhmen und Mähren – ist sehr breit und kann im Rahmen eines Konferenzbeitrages verständlicherweise nicht erschöpfend behandelt werden. Die Zeit von 1939-1945 (einschließlich der beiden damit zusammenhängenden Übergangszeiten von der Ersten Republik zum Protektorat und vom Kriegsende zu den ersten Friedensmonaten) ist zwar, verglichen mit anderen historischen Entwicklungsphasen der Medizin in den böhmischen Ländern, ziemlich kurz, doch zugleich außerordentlich reich an wesentlichen Veränderungen und Prozessen, die die Medizin sowohl in ihrem theoretischen wie praktischen Kontext beeinflusst haben.

Zunächst möchte ich ein paar grundlegende Bereiche der Medizin nennen, in denen es während des Protektorats zu den markantesten Veränderungen gekommen war. Die genannten Bereiche grenzen die Problematik natürlich nur thesenhaft ein und verstehen sich lediglich als kurzer Hinweis auf den Grad ihrer Bearbeitung, sind also alles andere als ein fertiges Produkt.

1) Zu prinzipiellen Veränderungen kam es in der STRUKTUR DES ÖFFENTLICHEN GESUNDHEITSWESENS. Die Veränderungen betrafen nicht nur die Struktur des (ursprünglich tschechoslowakischen) Gesundheitswesens als Ganzes, insbesondere seine Leitungsebene, sondern auch seine Einzelteile, beispielsweise das System der öffentlichen Krankenhäuser oder das medizinische Fachschulwesen. Mit der Zerschlagung der Republik kam es zu einer Aufsplitterung des bisherigen Systems gemäß der neuen staatsrechtlichen und administrativen Aufteilung. Die medizinischen Einrichtungen in der Slowakei, der Karpato-Ukraine und im Sudetenland wurden Teil der Nachbarländer bzw. der neugeschaffenen staatlichen Gebilde und ihres jeweiligen Gesundheitswesens.¹

Auch im Protektorat selbst kam es zur administrativen Abtrennung einiger medizinischer Einrichtungen, wobei man vom "ethnischen" Prinzip ausging (dies ist der Fall einiger Prager Einrichtungen des Gesundheitswesens, die entsprechend ihrer ethnischen Zugehörigkeit zu dieser oder jener medizinischen Fakultät reorganisiert wurden, wovon noch unten ausführlicher die Rede sein wird).

Eine weitere prinzipielle Änderung in diesem Bereich bestand darin, daß man die medizinische Fürsorge für jüdische Patienten aus den Protektoratsstrukturen herausnahm und sie nach dem Oktober 1939 der Jüdischen Kultusgemeinde unterstellte.²

2) Nach ähnlichen territorialen bzw. ethnischen Prinzipien wurde die STRUKTUR DES ÄRZTESTANDES einschließlich der BERUFSORGANISATIONEN reorganisiert. Ein dafür typisches Beispiel war die Reorganisation der obligatorischen Ärztekammern, die das Fundament für den Arztberuf darstellten. Nach den staatsrechtlichen und administrativen Änderungen, die nach dem Münchener Abkommen und nach dem 15. März 1939 eintraten, wurden die Ärztekammern in Böhmen und Mähren (die Slowakei und die Karpato-Ukraine lassen wir einmal beiseite) so reorganisiert, daß aus zwei ursprünglichen Ärztekammern für das Land Böhmen und das mährisch-schlesische Land jetzt zwei neue Kammern deutscher Ärzte entstanden: die *Deutsche Gesundheitskammer für Böhmen und Mähren* und die *Deutsche Ärztekammer für das Sudetenland*.³ Auf diese Weise wurden die beiden ursprünglichen Länderkammern rein tschechische Ärztekammern.

Es ist natürlich, daß (wie in den übrigen Bereichen) den jüdischen Ärzten eine “Sonderbehandlung” vorbehalten war. In diesem Zusammenhang muß mit Bedauern festgestellt werden, daß die führenden Vertreter der meisten tschechischen Berufsorganisationen, an der Spitze die Kammer für das Land Böhmen, die u.a. durch den renommierten Professor für Chirurgie, Arnold Jirásek⁴ vertreten war, sich bereits am 16. März 1939 mit der Versicherung ihrer “absoluten Loyalität” gegenüber dem neuen Regime beeilten. Und nicht genug damit, riefen sie zu sofortigem Berufsverbot für Ärzte nichtarischer Abstammung in sämtlichen öffentlichen Einrichtungen des Gesundheitswesens und der Sozialversicherungen auf. Nur einen Tag später entschied das Präsidium einer anderen traditionellen Berufsorganisation: der Zentralen Vereinigung tschechischer Ärzte, alle Ärzte nichtarischer Abstammung aus ihren Reihen auszuschließen, und beschloß infolgedessen auch eine Revision ihres Vertragsverhältnisses mit den Trägern der Krankenversicherung.⁵

Ein ähnliches Entgegenkommen eines Teils der höchsten Vertreter des tschechischen Ärztestandes gegenüber dem neuen Regime bei dessen destruktiven Bestrebungen, die berufliche Autonomie zu beseitigen, wiederholte sich zehn Jahre später. Damals, nur wenige Monate nach dem Februar-Putsch, beteiligten sich einige Vertreter der Medizin (nicht selten waren es dieselben wie 1938) mehr oder weniger bereitwillig an der Beseitigung ihrer Berufsorganisationen (der Ärztekammern und der Zentralen Vereinigung tschechoslowakischer Ärzte), die dem kommunistischen Regime bei der Schaffung des “einheitlichen sozialistischen Gesundheitswesens” im Wege standen.⁶

3) Zu den dramatischsten und zugleich interessantesten Bereichen der Medizin unter den Bedingungen des totalitären Regimes gehörte das ALLTAGSLEBEN (sowohl das private wie das berufliche und öffentliche) ihrer PROTAGONISTEN, vor allem der führenden Vertreter, wie beispielsweise der Universitätslehrkräfte, der in den Berufsorganisationen Tätigen oder anderweitig berühmter Ärzte (als Künstler⁷, Politiker u.ä.) In diesem Zusammenhang muß der Umstand betont werden, daß man aus der einzelne Personen betreffenden Geschichte nur sehr schwer typische Fälle herauspräparieren kann, da die Einzelschicksale unendlich vielfältig sind. Natürlich können wir in allgemeinen Zügen sehr leicht von "typischen" Schicksalen großer Ärztegruppen sprechen, seien es nun jüdische, tschechische oder deutsche, und zwar in Begriffen wie "Ausrottung", "Verfolgung", "antifaschistischer Widerstand", "Anpassung", "Kollaboration" oder sogar "perverse Medizin". Ganz sicher auch finden wir zahlreiche mehr oder weniger "typische" Beispiele, die relativ genau zwischen beide Extrempunkte auf dieser imaginären Skala plaziert werden können.

Es gibt Angaben, anhand deren man beispielsweise Verzeichnisse von Ärzten, die vor den Ereignissen der Jahre 1938/39 in Böhmen und Mähren praktizierten, mit Verzeichnissen jüdischer Bürger vergleichen kann, die für die Transporte bestimmt waren, und die uns somit statistisch "genau" die nicht wegzudiskutierenden Verluste an Leben dieses Teils der Ärzteschaft anzeigen.⁸

Die Frage der Emigration von Ärzten aus der Tschechoslowakei ist in der letzten Zeit Gegenstand des Interesses sowohl tschechischer als auch ausländischer Forscher. Allein in Grossbritannien fanden während des Krieges mehr als dreihundert tschechoslowakische Ärzte eine Anstellungsmöglichkeit in ihrem Fach⁹; mehreren Dutzend Medizinstudenten wurde es sogar ermöglicht, ihr Studium an englischen Universitäten zu beenden und im Namen tschechoslowakischer Universitäten ihren Dokortitel zu erwerben.¹⁰

Ein relativ klares Kriterium für eine antinazistische Haltung zahlreicher tschechischer Ärzte war ihre Teilnahme am Widerstand, ihre Inhaftierung oder sogar der Verlust des Lebens, wovon es zahlreiche Augenzeugenberichte oder, um es mit einem medizinischen Fachausdruck zu sagen, Zeugnisse "persönlicher Kasuistik" sowie historischer Studien gibt.¹¹ Ein besonderes Kapitel, das an der Grenze zwischen dem Los von (mehr oder weniger passiven) Emigranten und (aktiven) Widerstandskämpfern liegt, bilden die Schicksale der tschechoslowakischen Militärärzte im Ausland.¹²

Am meisten entziehen sich einer leichten Einordnung die deutschen Ärzte aus Böhmen und Mähren, denen bislang die wenigste Aufmerksamkeit zuteil geworden ist. Trotz zweifelloser Bevorteilung gegenüber den tschechischen Ärzten in den Jahren 1939-1945 mussten die meisten sicherlich nicht den Grundsätzen von Kollegialität, Menschlichkeit und Berufsethik untreu werden. Dennoch fanden sich auch unter ihnen solche, deren Tätigkeit im medizinischen Bereich oder mit Blick auf antitschechisches Verhalten, zumindest in den innerberuflichen Beziehungen (wir denken hier an zahlreiche Vertreter der deutschen Medizinischen Fakultät in Prag), zu Recht unter die Kategorie *“unmenschliche Medizin”* fällt (und damit den Nürnberger Prozessen mit Nazi-Ärzten unterliegt). *Vertreibung/Aussiedlung* aber traf dann bis auf Ausnahmen alle.

Probleme beginnen verständlicherweise in der sogenannten *“Grauzone”* – dieser Ausdruck wurde ursprünglich für eine grosse Gruppe von Einwohnern verwendet, die in der tschechoslowakischen Realität der 1970er und 1980er Jahre zwischen den Protagonisten der Normalisierung auf der einen und den Dissidenten auf der anderen Seite standen. Wie die übrigen Bevölkerungsschichten in beiden totalitären Regimen bewegten sich auch die Ärzte am häufigsten (und mitunter gleichzeitig) auf beiden Seiten der imaginären und schwer definierbaren Linie ethischen Verhaltens (*“ethisch”* im bürgerlichen wie hippokratischen Sinne des Wortes). Gerade in dieser *“Grauzone”* gelten die Worte von der Einzigartigkeit der Schicksale (und insbesondere die vielschichtigen Motivationen der Taten) am meisten.

Von dieser Warte aus nähert sich dem Thema beispielsweise das gemeinsame Projekt deutscher und tschechischer Historiker, die sich bemühen, die Geschehnisse Prager Universitätsprofessoren in beiden Regimen miteinander zu vergleichen. Im Rahmen des Projekts sind auch relativ detaillierte Biographien über vier Professoren der beiden Prager medizinischen Fakultäten entstanden, die den Zeitraum von 1938-1948 betreffen. Unter den so erfassten Personen befinden sich zwei tschechische Professoren (der Chirurg A. Jirásek, der Internist J. Charvát), die als führende Vertreter ihres Faches und als Chefärzte sowohl im Krieg als auch nach 1948 durch die Umstände gezwungen wurden, sich zumindest *“anzupassen”*. Und gerade das Ausmass jener Anpassung ist eine Frage, die wohl nur eine höhere Macht zu entscheiden vermag.

Der Fall der beiden deutschen Professoren (des Anatomen O. Grosser und des Gynäkologen H. H. Knaus) ist gleichermassen uneindeutig.¹³ Weitaus durchsichtiger sind einige Schicksale, die sich bereits aus den kurzen Biographien ergeben, die in unlängst veröffentlichten Publikationen erfasst sind: einerseits Opfer rassistischer Verfolgung oder

antitschechischen Terrors, andererseits Vertreter der “neuen deutschen Medizin” an der deutschen Medizinischen Fakultät.¹⁴

4) Die Lage der MEDIZIN ALS WISSENSCHAFT, d.h. insbesondere die Schicksale wissenschaftlicher Arbeitsstellen, Forscherteams und einzelner, ist ein weiterer der von Okkupation und Krieg am meisten beeinflussten Bereiche der Protektoratswirklichkeit. Die traditionellen Zentren der medizinischen Forschung, wie sie vor allem die medizinischen Fakultäten darstellten, verloren oder gewannen an Bedeutung, je nach dem, welcher Universität sie zugehörten. Die tschechischen Fakultäten in Prag und Brünn waren geschlossen, obgleich gerade die meisten ihrer Kliniken und einige ihrer Institute sich einen Teil ihrer Forscherfunktion bewahrt hatten und somit im Rahmen des tschechischen Hochschulwesens nach dem 17. November 1939 eine seltene Ausnahme darstellten; demgegenüber wurde die deutsche Medizinische Fakultät in Prag bevorzugt, und zwar in vielerlei Hinsicht direkt auf Kosten der tschechischen Fakultät.

Für die tschechische Medizin stieg deshalb die Bedeutung alternativer Wissenschaftszentren, die sich bereits nach 1918 besonders im Staatlichen Institut für Hygiene und Gesundheit in Prag oder in einigen grösseren und moderneren Krankenhäusern entfaltet hatten (neben den Prager Krankenhäusern Motol, Vinohrady/Weinberge und Bulovka ist besonders noch das von Baťa in Zlín zu nennen). Namentlich diese Institutionen boten nicht nur vielen Professoren und Dozenten, die die Medizinische Fakultät verlassen mussten (und hierher gehören auch diejenigen tschechischen Professoren, die nach der Selbständigkeitserklärung der Slowakei die Pressburger Fakultät hatten verlassen müssen)¹⁵, eine Zuflucht, sondern auch Medizinstudenten, obwohl ihre Anstellung im Fach streng verboten war und dies von einigen deutschen “Kollegen” fleissig kontrolliert wurde (und ein Verstoß angezeigt wurde).¹⁶

Die verschlungenen und schmalen Wege der tschechischen Wissenschaftler im Interesse der Aufrechterhaltung der Möglichkeit, wissenschaftlich zu arbeiten (und analog auch im Falle von Ärzten und Nichtärzten), einerseits und die vielfach (wenigstens für kurze Zeit) blendende Karriere der in allem Möglichen bevorzugten deutschen Wissenschaftler andererseits war Gegenstand einer 1997 abgehaltenen Sonderkonferenz zum Thema *Věda v českých zemích za druhé světové války* (Die Wissenschaft in den böhmischen Ländern während des Zweiten Weltkrieges). Von dieser Konferenz sind zwei Sammelbände erschienen, einer über tschechische Wissenschaftler und Wissenschaftsfächer, der andere über

deutsche.¹⁷ Ein grosser Teil der Beiträge in beiden Bänden gründet neben Archivquellen vor allem auf aussergewöhnlich wertvollen Materialien, die Memoirencharakter tragen und vor allem im Falle der Ärzte äusserst reichlich fliessen.

Gewisse Analogien zwischen beiden totalitären Regimen in ihrem Einfluss auf Wissenschaft und Wissenschaftler zeigten zwei Konferenzen auf: *Věda v Československu 1945-1953* [Die Wissenschaft in der Tschechoslowakei 1945-1953], gehalten 1998 in Prag, und *Věda v Československu 1953-1963* [Die Wissenschaft in der Tschechoslowakei 1953-1963], gleichfalls in Prag abgehalten (1999).¹⁸

5) Last but not least muss noch eine weitere, für die Zeit von 1939-1945 grundsätzliche medizinische Frage gestellt werden, und zwar die nach den FOLGEN DER KRIEGSVERHÄLTNISSE FÜR DIE MENSCHLICHE GESUNDHEIT; die Kriegsverhältnisse hatten zu einer radikalen Verschlechterung des Gesundheitszustandes der Bevölkerung sowohl zur Zeit des Protektorates als auch in den ersten Nachkriegsjahren geführt. Dieses Thema bleibt jedoch ausserhalb des Rahmens unserer Betrachtungen.

Was nun die ersten vier Bereiche angeht, so werden sie im folgenden nicht systematisch und in der hier gegebenen Reihenfolge behandelt, sondern anhand eines und, wie ich meine, beredten Beispiels: nämlich anhand des Schicksals der beiden Prager medizinischen Fakultäten und medizinischen Einrichtungen, die ihnen als klinische Basis dienten. Dieses konkrete Beispiel schliesst sämtliche oben erwähnten Tendenzen mit ein: die Veränderungen in der Organisation des Gesundheitswesens (in unserem Falle in der Struktur des Prager Krankenhaussystems), die Strukturveränderungen im Ärzteberuf, die Veränderungen im medizinischen Hochschulbereich, einschliesslich der medizinischen Forschung, und auch die Folgen dieser Veränderungen für das persönliche Geschick. Auch in diesem Fall handelt es sich nur um eine These, die diesmal aber von bereits veröffentlichten Studien ausgeht.

Die Prager medizinischen Fakultäten und ihre klinischen Einrichtungen in den Jahren 1938-1945

Eine Folge der politischen Veränderungen nach dem Münchener Abkommen und besonders nach dem 15. März 1939 waren auch die spezifischen Änderungen in der Organisation des Prager Hochschulwesens, einschliesslich der veränderten Verhältnisse in den medizinischen Fakultäten beider Prager Universitäten und besonders im Rahmen ihrer

Kliniken, die sich im Allgemeinen Krankenhaus in der Prager Neustadt und in weiteren medizinischen Einrichtungen in ihrer unmittelbaren Nachbarschaft befanden.¹⁹

Ein offener Konflikt zwischen beiden Fakultäten war sogar schon während der Herbstkrise des Jahres 1938 ausgebrochen, als die deutschen Professoren die Loyalitätserklärung zugunsten der tschechoslowakischen Regierung zu unterschreiben sich weigerten, ein Teil die Arbeitsstelle aufgab und ins Reich ging. Eine besonders schwierige Lage trat in den Universitätskliniken der deutschen Medizinischen Fakultät ein, die nicht nur von mehreren Chefärzten und weiteren Professoren, Dozenten und Assistenten, sondern auch von einem Teil der dort beschäftigten Ärzte und Schwestern verlassen wurde. Die Kliniken ohne den Großteil ihres ursprünglichen deutschen Personals wurden unter ziemlich dramatischen Umständen auf einen Aufruf des Gesundheitsministers hin provisorisch von Personal aus tschechischen Kliniken besetzt. Die Ereignisse waren beiderseits von scharfer Propaganda begleitet: die nazistische Seite betonte das Unrecht, das die Tschechen durch die “Beschlagnahme” der deutschen Arbeitsstätten und den Plan ihrer definitiven Eingliederung in die tschechische Universität begangen hätten, und die tschechische Seite prangerte die beispiellose Verletzung der Berufspflichten und sogar der ärztlichen Ethik seitens der deutschen Ärzte und Krankenschwestern an, die ihre hilflosen Patienten verlassen hatten. Nach dem Münchener Abkommen war das alte Personal allmählich und ohne Schwierigkeiten an seine Wirkungsstätte zurückgekehrt.²⁰

Die Besetzung des Restes der böhmischen Länder und die Ausrufung des Protektorats nach dem 15.3.1939 sowie die folgenden Kriegsjahre bescherten der tschechischen Medizin in jeder Hinsicht weitere Komplikationen. Die Prager Krankenhäuser (aber auch die Krankenhäuser allgemein) waren ausser von administrativen Veränderungen vor allem von einem relativen Schwund an Krankenbetten betroffen, und zwar infolge der Vereinnahmung ihrer Abteilungen und ganzer Gebäude für militärische Zwecke (insbesondere Lazaretts der Wehrmacht und SS), und auch von einem zahlenmässigen Schwund des Fachpersonals infolge rassischer und politischer Verfolgung und später auch durch die Schliessung der tschechischen Hochschulen. Die stärksten Beschränkungen, sei es nun in rechtlicher, technischer, finanzieller oder personeller Hinsicht, betrafen vor allem die Kliniken der tschechischen medizinischen Fakultäten, besonders der Prager Fakultät.

* * *

Die ersten administrativen Änderungen nach dem 15. März 1939 betrafen die **deutschen Fakultäten und ihre Kliniken**. Die gesamte deutsche Universität wurde mit Beginn des Studienjahres 1939/40 offiziell eine Universität des Reiches. In diesem Studienjahr war ihre Medizinische Fakultät bereits eine ganz andere Einrichtung als noch knapp ein Jahr zuvor. Die deutlichsten Veränderungen hatte im Laufe des Studienjahres zuvor das Kollegium ihrer Lehrkräfte durchgemacht²¹, die zweite radikale Neuerung war die Einführung der Reichsstudienordnung für die medizinischen Fakultäten vom Frühjahr desselben Jahres, die ab Herbst auch für die deutsche Fakultät in Prag galt.

Sowohl unter den Studienfächern als auch im Rahmen der Forschungsprogramme tauchten ganz neue oder wesentlich modifizierte Fächer auf. Die Veränderungen waren am deutlichsten in jenen Fächern, die durch die nazistische Ideologie deformiert waren, wie zum Beispiel in dem Fach *Rassenhygiene und Bevölkerungspolitik*, oder durch die Kriegsvorbereitungen, wie beispielsweise in der *Wehrmedizin*, der *Tropen- und Kolonialmedizin* oder der *Luftmedizin*. Doch auch andere Fächer (Physiologie, medizinische Chemie, Pharmakologie, Chirurgie, Gynäkologie, Psychiatrie u.a.) zeigten sich durch die Ideologie oder durch die Kriegsverhältnisse mehr oder weniger beeinflusst. Andererseits aber erhielten in den Kriegsjahren einige Fächer an der Fakultät selbständige Arbeitsstätten, und zwar aus rein fachlichen Gründen und keineswegs unter dem Druck zeitbedingter Umstände, obgleich man auch dies annehmen könnte (orthopädische Klinik oder Röntgeninstitut).

Die (zumindest ersten) Jahre des Protektorats gehörten nach Meinung der Mehrheit der Vertreter der deutschen medizinischen Wissenschaft zu deren existentieller Blütezeit, besonders hinsichtlich der Möglichkeiten zu wissenschaftlicher Arbeit. Die Lage änderte sich dramatisch mit fortschreitender Mobilisierung zwecks Kriegseinsatz; Versetzungen an die Front dezimierten nicht nur das Kollegium der Lehrkräfte, sondern vor allem die Studentenschaft.²²

* * *

Die Stellung der tschechischen medizinischen Fakultäten im Protektorat war davon völlig verschieden. Der schlimmste Schock für sie und ihre Kliniken trat verständlicherweise nach dem 17. November 1939 ein, als alle tschechischen Hochschulen geschlossen wurden. Doch gerade beide tschechische medizinische Fakultäten, in Prag und in Brünn, hatten im Rahmen der Hochschulen eine Sonderstellung inne. Gleich nach dem 17. November wurde natürlich jeglicher Vorlesungsbetrieb (endgültig) und jedwede wissenschaftliche Tätigkeit

(vorübergehend) eingestellt. Gleichzeitig wurden im Verlaufe mehrerer Tage die Räume mehrerer tschechischer Kliniken besetzt, sei es durch Militärlazarette oder durch deutsche Chefarzt-"Kollegen".

Die tschechischen Chefärzte konnten zu Beginn des Jahres 1940 durch besonders ernannte deutsche Kommissare für die Institute (Anatom O. Grosser) und Kliniken (Dermatovenerologe R. Bezečný) der tschechischen Medizinischen Fakultät das Amt des Reichsprotectors um Erlaubnis für eine Wiederaufnahme der wissenschaftlichen Tätigkeit ihrer Arbeitsstätte ersuchen (und die meisten taten dies auch).²³ Ihrem Ersuchen wurde tatsächlich stattgegeben (und zwar auch im Falle einiger Institute), vor allem aufgrund ihrer unanzweifelbaren, die Gesundheit betreffenden Funktion.

Bis zur Jahreswende 1942/43 blieben die ursprünglichen administrativen Formen der tschechischen Kliniken, einschliesslich der Unterordnung eines Teils ihres Personals unter das Schulministerium gewahrt. Das heisst, dass die Kliniken und einige Einrichtungen beider tschechischer medizinischer Fakultäten auch noch drei Jahre nach jenem schicksalhaften 17. November nicht nur *de facto*, sondern auch *de iure* Inseln für das Bestehen von tschechischen Hochschulaktivitäten (wenngleich nur im Bereich der Wissenschaft, nicht aber auch im Vorlesungsbereich) bildeten. (Ein ähnliches offizielles "Überleben" einiger Hochschulteile finden wir beispielsweise an der Brüner Landwirtschaftshochschule oder der Přebrauer Bergbauhochschule.²⁴)

Die zweite Phase von Veränderungen auf dem Boden medizinischer Fakultäten, d.h. ihrer Kliniken, verlief gerade an der Jahreswende 1942/43, also zu einer Zeit, da die ursprüngliche Dreijahresfrist der "vorübergehenden" Schliessung der tschechischen Hochschulen auslief. Die endgültige Entscheidung der deutschen Ämter, auch mit den letzten "Inseln positiver Abweichung" Schluss zu machen, kam trotz der Intervention einiger tschechischer Protektoratspolitiker. Ausgangspunkt für die Beseitigung der letzten Überreste universitärer Arbeitsstätten, in diesem Falle von Kliniken, war die strukturelle Reorganisation des Prager Krankenhaussystems, das für jedwedes totalitäre Regime viel zu kompliziert war (wie sich bloss fünf Jahre später zeigen sollte).

Zunächst wurden aus den bestehenden Strukturen die deutschen Kliniken ausgegliedert, die unter einem einheitlichen Direktorat direkt dem Berliner Ministerium unterstellt wurden. Die meisten Krankenhäuser, in denen die tschechischen Kliniken untergebracht waren, wurden ungeachtet ihrer rechtlichen Stellung (staatlich, landeseigen,

einer Stiftung gehörend) verstaatlicht und, sofern sie nicht schon zuvor in die Kompetenz des Landesamtes gehörten (als Anstalt für Geisteskranke oder als Geburtsklinik), zu zwei neu entstandene *Landeskrankenhäuser* I und II verbunden. Das erste enthielt die ursprünglichen tschechischen Kliniken, die von jetzt ab reine Abteilungen im Allgemeinen Krankenhaus waren, das zweite einige weitere tschechische Arbeitsstätten, die seit Ende 1942 in die Gebäude der Landes-Findelanstalt in der Nachbarschaft des Allgemeinen Krankenhauses übergesiedelt worden waren.

Mit der Bildung neuer Landeskrankenhäuser verloren ihre Abteilungen das Statut von Universitätseinrichtungen, was sich auch in der Stellung ihrer Angestellten widerspiegelte. Während der ersten Monate des Jahres 1943 verloren sämtliche Chefärzte und Klinikassistenten (!) ihre Arbeitsverpflichtungen gegenüber dem Schulministerium (das bis dahin neue Dekrete erlassen und auch die finanziellen Zuteilungen für den Wissenschaftsbetrieb vorgenommen hatte) und wurden als Chefärzte und Stellvertreter der entsprechenden Krankenhäuser der Kompetenz der Landesgesundheitsverwaltung überstellt. Diese Veränderungen, die gleichzeitig in Brünn vorgenommen wurden, bedeuteten das völlige Ende der tschechischen Universitätsstrukturen, die bis dahin auch nach dem 17. November in den Kliniken überlebt hatten. ²⁵

* * *

Weitere **dramatische Augenblicke** für die tschechischen Abteilungen und deutschen Kliniken in Prag spielten sich **ganz zu Kriegsende** ab. Einige Arbeitsstätten – sowohl tschechische wie deutsche – erlitten bei den Luftangriffen im Februar 1945 grosse Schäden. Weitere Schäden an Krankenhäusern in der Prager Neustadt (aber z.B. auch am Krankenhaus Bulovka) bewirkte der Beschuss deutscher Artillerie im Mai. Der Prager Aufstand vom Mai 1945 bedeutete dann nicht nur für die deutschen Kliniken und Einrichtungen des Gesundheitswesens das endgültige Ende, sondern auch für die gesamte deutsche Universität.

Die schlimmsten Augenblicke ereilten abermals das Universitätskrankenhaus in der Nähe des Karlsplatzes. Der grössere Teil des deutschen Fakultätspersonals hatte Prag spätestens während des Aufstandes, wenn nicht sogar früher verlassen; ihre Kliniken, die voller Verwundeter, aber bewaffneter deutscher Soldaten waren, wurden während des Aufstandes von tschechischem Personal übernommen, wobei die sogenannten Revolutionsgarden bewaffnete Hilfe leisteten. Am 9. Mai unterzeichneten mehrere deutsche Chefärzte – übrigens die letzten – ihren Rücktritt und die Übergabe der Klinik an die Vertreter

der tschechischen Fakultät. Mit diesem Datum hörte die deutsche Medizinische Fakultät faktisch auf zu existieren und die tschechische erneuerte ihren Betrieb, von nun an auch in den Räumen, die man ihrem deutschen Pendant abgenommen hatte. In juristischer Hinsicht wurde der Untergang der deutschen Medizinischen Fakultät (und der gesamten Universität) wie auch die Entstehung neuer tschechischer Kliniken anstelle der deutschen erst in den darauffolgenden Monaten bzw. Jahren geregelt.²⁶

Fazit:

Wie in anderen Bereichen des öffentlichen Lebens in der Nachkriegstschechoslowakei griff das aufkommende Regime auch im Falle von Medizin und Gesundheitswesen auf Methoden des überwundenen totalitären Regimes zurück, sei es nun absichtlich oder unabsichtlich.

- Der Ärztemangel nach dem Mai 1945 war eine Folge nicht nur der sog. Endlösung der Judenfrage und Verfolgung der Angehörigen des tschechischen Volkes, sondern auch der Nachkriegsvertreibung/-aussiedlung der Deutschen.

- Die Verstaatlichung und Zentralisierung des Krankenhaussystems nach 1948 (wenn wir einmal von dem Umstand absehen, dass es ähnliche Pläne unter den tschechischen Ärzten bereits in der Ersten Republik gegeben hatte und dass sie in vielerlei Hinsicht ihre praktische Berechtigung hatten) knüpften im Falle der Prager Universitätskrankenhäuser direkt an die Veränderungen der Jahre 1939-45 an oder wurden fast übereinstimmend mit diesen gewaltsam vorgenommenen "Reformen" derselben Institutionen durchgeführt.

- Die "Selbstreinigung" der ärztlichen Berufsorganisationen und ihre Auflösung nach 1948 ähnelt sehr der *Gleichschaltung* derselben Organisationen nach dem Münchener Abkommen und nach dem März 1939, einschließlich der ungewöhnlichen Willfährigkeit vieler ihrer führenden Vertreter.

- Selbst die abscheulichsten rassistischen Auswüchse der nazistischen Ideologie im Milieu der medizinischen und biologischen Wissenschaften fanden im Kontext der "nationalen und demokratischen Revolution " von 1945 ihre Nachahmer. Ein Beispiel dafür ist die rein rassistische Argumentation in Sachen Abschiebung der Deutschen aus der Tschechoslowakei, wie sie vom Dekan der Medizinischen Fakultät der Karlsuniversität, František Hájek, anlässlich der Wiederaufnahme des Vorlesungsbetriebs vorgebracht worden war.²⁷

* * *

¹ Zdravotnická ročenka československá [Medizinisches Jahrbuch für die Tschechoslowakische Republik] 1938, Zdravotnická ročenka Protektorátu Čechy a Morava [Medizinisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren] 1939/40.

² H. Krejčová - J. Svobodová - A. Hyndráková, Židé v protektorátu/Die Juden im Protektorat Böhmen und Mähren. Dokumenty [Dokumente], Praha 1997, S. 86-104.

³ L. Niklíček, Likvidace ÚJČL a lékařských komor v letech 1945-1950 [Die Liquidierung der Z(entralen) V(ereinigung) T(schechoslowakischer) Ä(rzte) und der Ärztekammern in den Jahren 1945-1950], Acta Universitatis Carolinae - Historia Universitatis Carolinae Pragensis (weiter nur AUC-HUCP) 35, 1995, 1-2, S. 99-120; Státní ústřední archiv Praha, [Staatliches Zentralarchiv Prag], fond [Bestand] Deutsche Gesundheitskammer für Böhmen und Mähren; Státní oblastní archiv Ústí n. L. [Staatliches Regionalarchiv Ústí n. L.], pobočka Most [Zweigstelle Most], fond [Bestand] Deutsche Ärztekammer für das Sudetenland.

⁴ L. Hlaváčková, Prof. A. Jirásek a I. chirurgická klinika za 2. světové války, [Prof. A. Jirásek und die I. Chirurgische Klinik während des 2. Weltkriegs], in: Věda v českých zemích za druhé světové války, Práce z dějin AV, S. C, F. 3, Praha 1998, S. 129-143.

⁵ Ausführlicher in: L. Niklíček, op. cit., S. 107.

⁶ Ebenda.

⁷ Genannt seien wenigstens die beiden berühmtesten tschechischen Ärzteschriftsteller des 20. Jahrhunderts: MUDr. Vladislav Vančura, der hingerichtet wurde, und der Sanitätschef der tschechischen Exilarmee, MUDr. František Langer.

⁸ Zdravotnické ročenky (s. Anm. 1); M. Kárný - T. Brod (Hrsg.), Terezínská pamětní kniha. Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941-1945 [Theresienstädter Gedenkbuch. Die jüdischen Opfer der nazistischen Deportationen aus Böhmen und Mähren 1941-1945], I.-II., Praha 1996.

⁹ Diese Information verdanke ich meinem Oxforder Kollegen Paul Weidling.

¹⁰ J. Kábrt - J. Duffek, Existence lékařských fakult čs. universit během okupace v zahraničí [Die Existenz der medizinischen Fakultäten der tschechischen Universitäten im Ausland während der deutschen Besetzung], Časopis lékařů českých, [Zeitschrift tschechischer Ärzte], (weiter nur ČLČ) 107, 1968, S. 1136-1139.

¹¹ Biogramme der Widerstandskämpfer und politisch und rassistisch Verfolgter aus den Reihen der medizinischen Hochschullehrer der Prager medizinischen Fakultäten finden sich in: Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348-1939 [Biographisches Lexikon der Prager medizinischen Fakultäten 1348-1939], I.-II., Praha 1988, 1993; L. Hlaváčková - P. Svobodný, Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945, Praha 1998; zeitgenössisches Material (Nekrologe der Opfer u.ä.) in ČLČ und Věstník čs. lékařů aus dem Jahre 1945; ein Verzeichnis der grundlegenden Literatur zum Thema in: R. Šimberská, Spolek českých lékařů za nacistické okupace [Der Bund tschechischer Ärzte während der nazistischen Besetzung], ČLČ 127, 1988, S. 1019-1021, Anm. 1.

¹² K. A. Machacek, Escape to England, Lewes (Sussex) 1988; F. Dohnal, Studium posluchačů čs. lékařských fakult na britských univerzitách v letech 2. světové války a jejich podíl na činnosti zdravotnické služby v čs. zahraničních vojenských jednotkách [Das Studium der Hörer tschechischer medizinischer Fakultäten an den britischen Universitäten während des II. Weltkrieges und ihr Anteil an der Tätigkeit des Sanitätsdienstes in den tschechischen Militäreinheiten im Ausland], in: Sborník z konference České vysoké školy v období protektorátu v archivních dokumentech, Brno (im Druck).

¹³ Studien über O. Grosser, A. Jirásek (L. Hlaváčková), J. Charvát (P. Svobodný) und H. H. Knaus (P. Svobodný - A. Míšková) in: Sammelband zur Konferenz Tschechische, jüdische und deutsche Universitätsprofessoren in Prag 1938-1948, Freiburg i. Br. (im Druck).

¹⁴ Vgl. die biographischen Nachschlagewerke (Anm. 11) und die Monographie von A. Míšková (Anm. 20); A. Míšková, Rozhovor o nepřítomných [Gespräch über Abwesende], Dějiny a současnost 21, 1999, Nr. 4, S. 45-48.

¹⁵ M. Tichý, Lekárska fakulta v rokoch 1939-1945 [Die Medizinische Fakultät in den Jahren 1939-1945], in: 50 rokov UK v Bratislave, Bratislava 1969, S. 37ff.

¹⁶ B. Placák, Paměti lékaře [Erinnerungen eines Arztes], Praha 1997; P. Svobodný, Němečtí komisaři pro českou lékařskou fakultu po 17. 11. 1939 [Die deutschen Kommissare für die tschechische Medizinische Fakultät nach dem 17. 11. 1939], in: Sborník z konference České

vysoké školy v období protektorátu v archivních dokumentech, Brno (im Druck); persönliche Mitteilung von Prof. B. Niederle.

¹⁷ Zur Studie über die tschechische Wissenschaft s. Anm. 4, die Studie zur deutschen Wissenschaft befindet sich im Druck.

¹⁸ Věda v Československu 1945-1953 [Die Wissenschaft in der Tschechoslowakei 1945-1953], Sborník z konference, Praha 1998.

¹⁹ L. Hlaváčková - P. Svobodný, Dějiny všeobecné nemocnice v Praze 1790-1952 [Geschichte des Allgemeinen Krankenhauses in Prag 1790-1952], Praha 1990, Kap. VI., S. 137ff.; P. Svobodný - L. Hlaváčková, Pražské špitály a nemocnice [Prager Spitäler und Krankenhäuser], Praha 1999, Kap. 7, S. 132ff.

²⁰ A. Míšková, Německá universita od Mnichova k 9. květnu 1945 [Die Deutsche Universität vom Münchener Abkommen bis zum 9. Mai 1945], Praha (im Druck).

²¹ Ebenda, Kapitel "Stabilita a proměna profesorských sborů" [Stabilität und Wandlungen der Professorenkollegien].

²² P. Svobodný, Neue Menschen, neue Disziplinen. Die deutsche Medizinische Fakultät in Prag 1939-1945, in: Sborník z konference Věda v českých zemích za druhé světové války, Prag (im Druck).

²³ P. Svobodný, Deutsche Kommissare, (Anm. 16).

²⁴ A. Mikovcová, Brněnská vysoká škola zemědělská jako fungující organismus za okupace [Die Brüner Landwirtschaftshochschule als funktionierender Organismus unter deutscher Besatzung], in: Věda v českých zemích za druhé světové války, S. 53-68; J. Biolková, Vysoká škola báňská v letech 1939-1945 [Die Bergbauhochschule in den Jahren 1939-1945], in: Sborník z konference České vysoké školy v období protektorátu v archivních dokumentech, Brno (im Druck).

²⁵ P. Svobodný, Důsledky 17. 11. 1939 pro české lékařské fakulty [Die Folgen des 17.11.1939 für die tschechischen medizinischen Fakultäten], ČLČ 133, 1994, S. 245-248. Vgl. die Kapitel der in Anm. 19 zitierten Monographien.

²⁶ Ebenda

27 Und zwar in einer Rede, die er am 17. 5. 1945 auf einer Sitzung des Hochschullehrerkollegiums anlässlich der Wiedereröffnung der Medizinischen Fakultät hielt, vgl. ČLČ 84, 1945, S. 1009-1011. Daß zur selben Zeit auf akademischem Boden auch die Idee von der Abschiebung der Deutschen allgemein akzeptiert wurde, davon zeugt u.a. das Echo der Professorenschaft auf die Rede von Minister Z. Nejedlý zwei Tage vorher, vgl. B. Zilynská, Ministr Nejedlý o sobě a Sovětském svazu [Minister Nejedlý über sich und die Sowjetunion], AUC-HUCP 38, 1999, 1-2, S. 116.

* * *

* * *

První verze této kapitoly vznikla jako referát pro mezinárodní konferenci Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften, Düsseldorf 1999. V předkládané podobě byla publikována ve sborníku z konference: T. RUZICKA – M. ANDĚL – M. BOJAR – D. BRANDES – A. LABISCH (Hg.), Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften (Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 21), Düsseldorf 2001, s. 71-82. Pro tuto disertaci nebyla nijak upravována ani doplňována.

Prague Faculties of Medicine and Their Clinics in 1939-1945*

The developments that took place in Prague in 1939-1945 offer a particularly interesting starting point for analysing the impact which changing political circumstances can have on universities. The progress of events at Prague universities and institutions of higher learning at key points of the period of 1938/39-1945 does not readily lend itself to any sort of 'straightforward' characterisation that would take us from a Nazification of the German (and Austrian) universities after 1933 to their eventual de-Nazification after 1945, or from a closing of universities of the occupied country to their eventual re-opening after 1945 (as was, for example, the case in Poland). The parallel existence of both a Czech and a German university (and technical university), their complementary and at times strongly diverging histories at key moments of the 20th century, supply a rich source of material for a study of the complex interplay between politics, university education, and science.¹⁸³ Our present intention, however, is not to present these universities as a whole. We shall focus just on their faculties of medicine, including their clinical background in Prague hospitals.

Faculties of medicine have a unique position not only with respect to other parts of a university, but also in other areas of their activity. By educating doctors, running top level research centres, and due to the functioning of the most advanced health-care facilities of local, regional, and state-wide importance, they form a crucial part of the organism of the city, the university, and society as a whole.¹⁸⁴ In Prague of the first half of the 20th century, the legal, organisational, personal, administrative, and practical aspects of the co-existence of the faculties of medicine, healthcare facilities, the host city, and state authorities were especially complex, not least because of frequent political upheavals. In case of Prague during the period of 1883-1918-1938/39-1945, the usual triangle of a relationship between university, hospital, and city was further complicated by growing tensions and occasional conflicts¹⁸⁵ between the

* This text has been published as a part of the research project MSM 0021620827 The Czech Lands in the Midst of Europe in the Past and Today at Charles University, Prague.

¹⁸³ For an overview of research and desiderata pertaining to this issue see Wolfgang Woelk and Frank Sparing, „Forschungsergebnisse und –desiderate der deutschen Universitätsgeschichtsschreibung: Impulse einer Tagung“, in: Karen Bayer, Frank Sparing, Wolfgang Woelk (Hg.), *Universitäten und Hochschulen im Nationalsozialismus und in der frühen Nachkriegszeit*, Stuttgart 2004, 7-32.

¹⁸⁴ Petr Svobodný, „Periferie nebo centrum? Místo fakultních nemocnic v rámci zdravotnictví a vysokého školství středoevropské metropole“ [Periphery or Centre? Position of University Clinics within the Healthcare and University Education of a Central European Capital], in: *Documenta Pragensia XX*, Prague 2002, 425-447.

¹⁸⁵ *The radicalisation of Czech-German relations in the Bohemian Lands is on a general level described in publications with rather telling titles: Jan Křen, Konfliktní společenství. Češi a Němci 1790-1918 [Society in Conflict. Czechs and Germans 1790-1918], Prague 1990; Václav Kural, Konflikt místo společenství? Češi a*

Czech and the German faculty of medicine, as well as their research institutes and clinics. Their mutual relations were further complicated by the changing attitudes of the state authorities: Austrian ones before 1918, Czechoslovak in 1918-1938/39, Protectorate and Reich authorities in 1939-1945, and after 1945 again the Czechoslovak ones. Yet another element that complicated the situation even further were the mutual disputes about jurisdiction and competence between the various institutions that supervised the universities and their clinics, eventually those authorities that had another contractual or administrative relation with the universities (Ministry of Education, Ministry of Public Health and Physical Education, Bohemian provincial authorities, Prague municipal authorities, private subjects, etc.).

It is only natural that this already complex situation became more problematic after 15 March, and even more after 17 November 1939. The new legal position of the Czech Lands (namely, the creation of the Protectorate of Bohemia and Moravia), the closing of Czech universities, far-reaching changes in the system of healthcare¹⁸⁶ and municipal government¹⁸⁷ – all of which was happening along two administrative lines, the Protectorate and the Reich one – changed the very foundations of the relations between the two faculties of medicine (and their universities), between the administration of the universities and the hospitals, and last but not least their relations with their governing bodies and political authorities. On top of that, as the war went on, the German armed forces (Wehrmacht, Luftwaffe, and the SS) were not only requisitioning facilities vacated by the university clinics but also occupied other wards in Prague hospitals, often on the basis of coerced agreements. The forced administrative changes were accompanied by arbitrary and often cruel interventions aimed

Němci v československém státě 1918-1938 [*Conflict Instead of Community? Czechs and Germans in the Czechoslovak State 1918-1938*], Prague 1993; Václav Kural, *Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu 1938-1945 [*Conflict Instead of Community! Czechs and Germans in the German Reich and the Road to Displacement 1938-1945*], Prague 1994; last phase of the conflict: Detlef Brandes, *Die Tschechen unter deutschem Protektorat, I-II, Munich-Vienna 1969; Monika Glettler, Lubomír Lipták, Alena Míšková (Hg.), Geteilt, besetzt, beherrscht. Die Tschechoslowakei 1938-1945: Reichsgau Sudetenland, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission, Vol. 11), Essen 2004.**

¹⁸⁶ Characteristic detail pertinent to this area is the transmutation of the original Ministry of Public Health and Physical Education whose agenda was as of 4 November 1938 united with that of the Ministry of Social Care, and a new Ministry of Social and Health Affairs was created. That ministry was then abolished as of 15 January 1942, and its agenda subsumed under the protectorate Ministry of Interior. See Irena Malá, *Ministerstvo sociální a zdravotní správy 1938-1942. Inventář* [Ministry of Social and Health Affairs. Inventory], Praha 1961, 1-3.

¹⁸⁷ Olga Fejtová, „Organizace sociální péče v letech 1922-1945” [Organisation of Social Care in 1922-1945], in: Václav Ledvinka (Hg.), *Osm století pražské samosprávy* [Eight Centuries of Prague Municipal Authority], Praha 2000, 138-140; Hana Svatošová, „Městská zdravotní péče do roku 1945” [Municipal Healthcare before 1945], idem., 142-146.

against individuals as well as institutions, in the course of which police force was sometimes used.

The history of both Prague faculties of medicine in 1938/39-1945 has been briefly treated both in the context of the history of both Prague universities¹⁸⁸, and in a number of preliminary specialised studies.¹⁸⁹ Relations between the schools and hospitals are mentioned both in general literature on the history of hospitals¹⁹⁰, and in publications dealing with the history of individual institutions.¹⁹¹ Published biographical dictionaries¹⁹² offer the best starting point for assessing both the active and the passive role of doctors/lecturers in the processes of our interest. Complexities of the relation between medical schools and hospitals have been treated also in the larger context of history of medicine and healthcare in the Czech Lands in 1939-1945.¹⁹³

The main source materials for a study of history of both of the Prague faculties of medicine and their clinics in 1939-1945 consists of administrative documents located in the Archive of Charles University (document collection of the Faculty of Medicine of Charles University 1883-1945; German Faculty of Medicine 1883-1945; Rectorate of the German University 1882-1945), collections of the National Archive in Prague (document collection of the Ministry of Education 1918-1944; Ministry of Social and Health Affairs 1938-1942; Office of the Reich Protector 1939-1945) and the German Federal Archives (*Bundesarchiv*) in

¹⁸⁸ Compare relevant chapters in: Jan Havránek and Zdeněk Pousta (Hg.), *A History of Charles University 1802-1990, Vol. II*, Prague 2001; Tomáš Pasák, *17. listopad 1939 a Univerzita Karlova* [17 November 1939 and Charles University], Prague 1997; Alena Míšková, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945* [The German (Charles) University from Munich until 9 May 1945], Prague 2002 (a German version in print).

¹⁸⁹ Petr Svobodný, „Důsledky 17. listopadu pro české lékařské fakulty“ [17 November and Its Consequences for the Czech Medical Faculties], in: *Časopis lékařů českých* 133/1994, 245-248; Petr Svobodný, „Němečtí komisaři pro českou lékařskou fakultu po 17. listopadu 1939“ [German Commissars of the Czech Faculty of Medicine after 17 November 1939], in: *II. setkání archivářů vysokých škol ČR. Sborník referátů* [2nd Meeting of University Archivists of the Czech Republic. Collection of Contributions], Brno 2000, 52-64; Petr Svobodný, „Die Medizin im Protektorat Böhmen und Mähren“, in: T. Ruzicka, M. Anděl, M. Bojar, D. Brandes, A. Labisch (Hg.), *Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften (Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Vol. 21)*, Essen 2001, 71-82; Petr Svobodný, „Neue Menschen, neue Disziplinen. Die deutsche Medizinische Fakultät in Prag 1939-1945“, in: Antonín Kostlán (Hg.), *Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939-1945*, Prague 2004, 143-163.

¹⁹⁰ Petr Svobodný and Ludmila Hlaváčková, *Pražské špitály a nemocnice* [Prague Hospitals], Prague 1999, Chapter 7, 132-145; Hana Mášová, *Nemocniční otázka v meziválečném Československu* [The Hospital Issue in Interwar Czechoslovakia], Prague 2005.

¹⁹¹ In this connection see especially Ludmila Hlaváčková and Petr Svobodný, *Dějiny Všeobecné nemocnice v Praze 1790-2000* [The History of the General Hospital in Prague 1790-2000], Prague 2001, mainly Chapter 6, 93-101.

¹⁹² *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348-1939* [Biographical Dictionary of the Prague Medical Faculty 1348-1939], I-II, Prague 1988, 1993; Ludmila Hlaváčková and Petr Svobodný, *Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945*, Prague 1998.

¹⁹³ Petr Svobodný and Ludmila Hlaváčková, *Dějiny lékařství v českých zemích* [History of Medicine in the Czech Lands], Prague 2004, especially Chapter 8, 195-215; Michal Šimůnek, „Skupina zdravotnictví Úřadu řííšského protektora 1939-1942“ [The Team for Medicine at the Office of the Reich Protector 1939-1942], in: *Dějiny věd a techniky*, in print.

Berlin (collections *Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen 1939-1945; Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung 1933-1945*).

* * *

At the beginning of the crucial year 1939, both the research and the clinical facilities of both Prague medical faculties were occupying numerous buildings, most of which were in the historical location at the New Town of Prague, that is, in the compound of the General Public Hospital at Charles Square (Karlovo náměstí) and in its immediate vicinity (this holds of most clinics and some research institutes) at the nearby Karlov and Albertov (obstetric and paediatric clinics, some research institutes). Some facilities were, however, located in the suburbs: in Podolí, Krč, and Libeň (some Czech clinics or their parts).¹⁹⁴ Research institutes were fully subordinate to the universities and in the higher instance to the Ministry of Education, though some had special contractual relations with the General Public Hospital (institutes for bacteriology, pathological anatomy, hygiene, social medicine, and forensic medicine). The General Public Hospital, a legally independent institution owned and managed by the Foundation of the General Public Hospital with special status with respect to the city and the state – here represented by the Ministry of Education and the Ministry of Public Health – was, at that time, a host institution of eight Czech and eight German clinics.¹⁹⁵ By agreement between the Ministry of Education and the provincial authorities, psychiatric clinics were located in the Provincial Hospital for the Mentally Ill,¹⁹⁶ gynaecological and obstetric clinics as well as clinics for newborns and infants were located in the facilities of the Provincial Maternity Hospital and Institute for Care of Children (maternity hospital at St. Appolinair's, hospital for foundlings at Karlov).¹⁹⁷ Clinics for orthopaedic surgery and

¹⁹⁴ *Zdravotnická ročenka protektorátu Čechy a Morava* [Annual Bulletin of the Protectorate of Bohemia and Moravia] XI, 1939/40, 166-170, 244-250; *Seznam osob a ústavů Univerzity Karlovy 1938* [A List of Persons and Institutes of Charles University 1938]; *Personalstand der Deutschen Universität in Prag, 1937/38; Pražský adresář 1937/38* [Prague Directory 1937/38], Prague 1937, XXVII.

¹⁹⁵ L. Hlaváčková and P. Svobodný, *Dějiny všeobecné nemocnice* [History of the General Hospital in Prague], subchapters on the development of administration; Otto Placht and František Havelka, *Předpisy pro vysoké školy Republiky československé* [Regulations for Universities in the Czechoslovak Republic], Prague 1932, 401ff.

¹⁹⁶ Eugen Vencovský, *Sto let české psychiatrické kliniky v Praze 1886-1986* [One Hundred Years of the Czech Psychiatric Clinic in Prague 1886-1986], Prague 1987; O. Placht and F. Havelka, *Předpisy pro vysoké školy* [Regulations for Universities in the Czechoslovak Republic], 413ff.

¹⁹⁷ Jaroslav Živný, Jaroslav Feyreisel, Jaroslava Sýkorová (Hg.), *75 let II. gynekologicko-porodnické kliniky 1. LF UK a VN v Praze při 120. výročí otevření Zemské porodnice* [75 Years of the 2nd Clinic for Gynaecology and Obstetrics of the 1st Faculty of Medicine of Charles University and General Hospital in Prague. Commemorating the 120th Anniversary of the Provincial Maternity Hospital], Prague 1995; Jaroslav Živný and Jaroslava Sýkorová, *Gynekologicko-porodnická klinika 1. LF UK a VN v Praze na počátku 3. tisíciletí (125 let Zemské porodnice v Praze)* [Clinic for Gynaecology and Obstetrics of the 1st Faculty of Medicine of Charles

dentistry clinics were treated within the Ministry of Education as independent legal units, and the same holds of both of the university polyclinics.¹⁹⁸ Paediatric clinics of both medical faculties were located, by contracts, in paediatric hospitals owned by foundations (Czech Hospital for Children at Karlov, German Hospital for Children at Moráň).¹⁹⁹ The 2nd gynecological clinic and the 2nd surgical clinic of the Faculty of Medicine of Charles University were, on the basis of similar agreements, located in the Prague Sanatorium in Podolí, which was owned by a joined stock company.²⁰⁰ Other clinics of the Czech Faculty of Medicine were, on the basis of agreements between the Ministry of Education and the Prague municipal authorities based in the municipal hospital Na Bulovce (institute for the research of tuberculosis) and in Masaryk's Homes - Social Care Institutes of the City of Prague in Krč (research department of the 2nd paediatric clinic, part of the neurological clinic, clinic for geriatric illnesses).²⁰¹

The first important intervention in the affairs of Prague universities after 15 March 1939, one that had administrative and legal consequences for mutual relations between the medical faculties, the hospitals that provided them with clinical background, and their governing bodies, was the exemption of the German Charles University from the jurisdiction of Protectorate authorities and its direct subordination to the Reich's Ministry of Education in Berlin, which took force on 1 September 1939.²⁰² This was followed by several years of re-evaluation of contractual relations between the Reich's authorities governing the German Charles University in Prague and its Faculty of Medicine on the one hand, and hospital owners (Protectorate, provincial authorities, foundations) on the other. In most cases, this process finished only in 1942 or 1943 with a takeover of hospitals where the German clinics were located (German Hospital for Children, Czech Hospital for Children, German clinics in the General Public Hospital) by the Reich's authorities or else by new contracts with provincial institutions (maternity hospital, hospital for the mentally ill). These administrative

University and General Hospital in Prague at the Beginning of the 3rd Millennium. Commemorating the 125th Anniversary of the Provincial Maternity Hospital], Prague 2001.

¹⁹⁸ O. Placht and F. Havelka, *Předpisy pro vysoké školy* [Regulations for Universities in the Czechoslovak Republic], 398ff., 419.

¹⁹⁹ O. Placht and F. Havelka, *Předpisy pro vysoké školy* [Regulations for Universities in the Czechoslovak Republic], 422ff., 429ff.

²⁰⁰ Ludmila Hlaváčková, „Pražské sanatorium v Podolí - uskutečněný sen prof. Jedličky“ [The Prague Sanatorium in Podolí – Professor Jedlička's Dream Come True], in: *Dějiny věd a techniky 37/2004*, 137-158; O. Placht and F. Havelka, *Předpisy pro vysoké školy* [Regulations for Universities in the Czechoslovak Republic], 437ff.

²⁰¹ O. Placht and F. Havelka, *Předpisy pro vysoké školy* [Regulations for Universities in the Czechoslovak Republic], 434.

²⁰² A. Míšková, *Německá (Karlova) univerzita* [German (Charles) University], 67ff.; Alena Míšková, „The German University during the Second World War“, in: Jan Havránek and Zdeněk Pousta (Hg.), *A History of Charles University 1802-1990, Vol. II*, Prague 2001, 258.

changes were accompanied by a transfer of German clinics at the expense of Czech institutions and by displacements caused by the requisitioning of hospital wards by German military hospitals.²⁰³

The turning point in the fate of the Czech Faculty of Medicine came of course on 17 November 1939, whereupon the education of medics immediately stopped, most research institutes of the school were closed, and some clinics taken over by German military hospitals or by ‘colleagues’ from German clinics either at once or later. Most Czech clinics have, naturally, continued to carry on their duties as health-care facilities, but their status as research centres was at first unclear.²⁰⁴ The first important attempt to react to changes in the circumstances of both Prague universities and their relation to hospitals was initiated by the Protectorate authorities, which already at the turn of 1939/1940 considered a dissolution of the Foundation of the General Public Hospital and its nationalisation.²⁰⁵

Around the same time, progress was made regarding the permission or prohibition of research activities within the closed Czech universities. A decree of the Reich Protector of 22 December 1939, which regulated some eventualities consequent upon the closing of Czech universities, said: „(...) *die Arbeit jeder Hochschule in eine Lehrtätigkeit und eine Forschungstätigkeit zerfällt. Die Lehrtätigkeit zu unterbinden, war der Zweck der angeordneten Schliessung der tschechischen Hochschulen. Eine völlige Einstellung auch des Forschungsbetriebes liegt jedoch nicht im Interesse des Reiches... Es muss daher in einzelnen Fällen geprüft werde, ob und in welchem Umfange der Forschungsbetrieb an geschlossenen Instituten wieder aufzunehmen ist.*“ [„(...) *activities of every university divide between education and research. The purpose of the closing of Czech universities was to inhibit the educational activity. A comprehensive suspension of research activities is not in the best interest of the Reich... Individual cases should be therefore assessed in order to determine whether and to what extent research activity should be renewed in the closed institutes.*“]²⁰⁶

This decree also introduced a function of Reich commissaries for individual universities and their faculties. Their task was to supervise the process of cautious resumption of research activities. Two commissaries were assigned to supervise the Czech Faculty of Medicine, both of whom were professors of the German Faculty of Medicine: Otto Grosser

²⁰³ For basic overview see P. Svobodný, „Die Medizin im Protektorat Böhmen und Mähren“, 77-81; details in the forthcoming monograph based on the above mentioned archival sources.

²⁰⁴ T. Pasák, *17. listopad a Univerzita Karlova* [17 November and Charles University], 117ff.; P. Svobodný, „Důsledky 17. listopadu“ [17 November and Its Consequences], 245-248.

²⁰⁵ Sources thereto in the National Archive, funds of the Ministry of Interior, Ministry of Healthcare, and the Reich Protector’s Office.

²⁰⁶ National Archive, fund of the Ministry of Education 1918-1944, box 960, communication of the Reich Protector’s Office XIV Nr. W21 of 22 December 1939.

(1873-1951) was appointed for the theoretical institutes, Rudolf Bezecny (Greipl) (1901-1945) for the clinics.²⁰⁷ At the beginning of 1940, heads of the Czech university facilities were addressing these two men with applications to permit research activity at their clinics or institutes. Most clinics as well as four institutes which played role in providing healthcare and supervision of hygiene were granted the desired permission. Similarly, the clinics and institutes of the Faculty of Medicine in Brno were also granted a permission to carry on research.²⁰⁸ In the spring of 1941, the Dean of the German Faculty of Medicine, A. Rühl (1901-1955)²⁰⁹, was appointed the head of the office of commissar of Czech clinics and institutes.²¹⁰ The behaviour of both commissars and several other German professors toward their Czech colleagues upon the takeover of offices and property was sometimes decent, and same was often the case at other faculties.²¹¹ However, the occupation authorities have put the German professors in a position of executors of political orders with respect to Czech universities, a step which lead to a further separation of both national communities on the academic ground. In the biographies of the people involved one can follow the personal level of relations between science and academy on the one hand, and politics on the other, that is, examples covering the full spectrum of correct, ambivalent, and even acrimonious relations between the Czech and German professors under political pressure, as well as their varying attitudes to the Nazi regime.²¹²

Czech clinics and some research institutes of the medical faculties both in Prague and in Brno continued in their research activities *de facto* until the end of the occupation, though their work was subject to increasingly strict supervision and many limitations; until 1942/43 they retained their research status also *de iure*. This is because it was until the end of 1942 and beginning 1943 that the question of the status of the Czech clinics within the Prague General Public Hospital and other facilities (and analogically in Brno) as well as the thorny issue of

²⁰⁷ Details on O. Grosser and R. Bezecny in: L. Hlaváčková and P. Svobodný, *Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945*, 41-42, 79; Ludmila Hlaváčková and Alena Míšková, „Otto Grosser (1873-1951) Mediziner. Vom überzeugten Nationalisten zum aktiven Nationalsozialisten“, in: Monika Glettler and Alena Míšková (Hg.), *Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik (Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Vol. 17)*, Essen 2001, 415-428.

²⁰⁸ Charles University Archive, fund Faculty of Medicine of Charles University 1883-1953, box 414; fund German Faculty of Medicine 1883-1945, box 30; for more details of this process see P. Svobodný, „Němečtí komisaři“ [German Commissars], 52-64; František X. Halas, „Nacistická perzekuce na brněnské univerzitě v letech 1939-1945“ [Nazi Persecution at the Brno University in 1939-1945], in: *Sborník prací FF brněnské univerzity* [Collection of Works of the Philosophy Faculty of the Brno University], C25/26, 1978-79, 42-70.

²⁰⁹ L. Hlaváčková and P. Svobodný, *Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945*, 177.

²¹⁰ Charles University Archive, fund German Faculty of Medicine 1883-1945, box 78, letters of 8 March and 21 April 1941.

²¹¹ A. Míšková, *Německá (Karlova) univerzita* [German (Charles) University], 87-89.

²¹² Biography of Prague professors, including four doctors in: M. Glettler and A. Míšková, *Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik*, 415-482.

their designation as either ‘ward’ or ‘clinic’ was being decided.²¹³ During this period, the Czech clinics and remaining research institutes -- regardless of the various names used to designate them in the official correspondence – were co-financed by the Protectorate Ministry of Education, and employees (assistants, demonstrators) were being paid or even newly hired. A radical turn for the worse came with the dissolution of the Foundation of the General Public Hospital as of 1 January 1943. German clinics were exempted from its competence already since 1 August 1942, when a special head office directed by the Berlin Ministry of Education and Research was established for them. The Czech wards (and by 1943 this was the term in common use though the original names did not disappear completely) were directed by the provincial authorities within the newly established Provincial Hospital I in the Charles Square compound and in the buildings of the Hospital for Foundlings at Karlov (Provincial Hospital II). Czech professors who headed the clinics were administratively transferred from the competence of the Ministry of Education under provincial authorities, and appointed into positions of head physicians of hospital wards; teaching assistants then became junior physicians. Developments were similar in provincial facilities (maternity hospital, hospital for the mentally ill).²¹⁴

Former Czech clinics located in facilities owned by private persons fared even worse. The Czech paediatric clinic (later known as the 2nd paediatric clinic) had been located in the then newly opened Czech Hospital for Children at Karlov since 1902. Because this was the most important paediatric hospital in Prague, and one financed not only by its own foundation but also by the city, changes in its situation were felt by all parties involved. Its rather large and well-equipped compound was seen as a desirable location for the German paediatric clinics, which were up till then located in less attractive facilities. The eventual takeover of the Czech facilities was initiated by the representatives of the German Faculty of Medicine led by professor Karl-Gottlieb Bennholdt-Thomsen (1903-1971), who was since 1940 assistant head, and since 1942 head of both of the German paediatric clinics.²¹⁵ Following an agreement reached in the fall of 1942 between the curator of German universities in Prague and the German secretary of Prague’s mayor, professor Josef Pfitzner, a decision was taken to

²¹³ More on the complex question of names in P. Svobodný, „Důsledky 17. listopadu” [17 November and Its Consequences], 247; P. Svobodný, „Němečtí komisaři” [German Commissars], 55, 59-60.

²¹⁴ P. Svobodný, „Die Medizin im Protektorat Böhmen und Mähren”, 77-81.

²¹⁵ L. Hlaváčková and P. Svobodný, *Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag*, 39-40; Michal Šimůnek, „Getarnt – Verwischt – Vergessen. Die Tätigkeit von em. Univ.-Prof. MUDr. F. X. Luksch (1872-1952) und Univ.-Prof. Dr. med. C. G. Bennholdt-Thomsen (1903-1971) im Kontext der NS-‘Euthanasie’ auf dem Gebiet des Protektorates Böhmen und Mähren”, in: K. Bayer, F. Sparing, W. Woelk (Hg.), *Universitäten und Hochschulen im Nationalsozialismus und in der frühen Nachkriegszeit*, 125-145.

dissolve the Foundation of the Czech Hospital for Children²¹⁶, and to move both the Czech clinic and the non-clinical departments from the hospital into the neighbouring Hospital for Foundlings (which was since the beginning of 1943 part of the Provincial Hospital II). On the basis of a contract with the municipal authorities, the German paediatric clinics were then to move from Moráň and the Hospital for Foundlings to the facilities thus vacated.²¹⁷ The takeover and modernisation of the hospital was carried out in collaboration with the curator of German universities and the municipal authorities, and took until the fall of 1943.²¹⁸ In 1941-1942, the 2nd surgical clinic and the 2nd gynaecological clinic of the Czech Faculty of Medicine of Charles University were forced to leave the facilities of the private Prague Sanatorium and make place for an SS military hospital.²¹⁹

The fate of the clinics located in municipal facilities (hospital at Bulovka, social care facilities in Krč, the polyclinic) followed a similar course, and was even more influenced by the harsh Germanisation policy which imposed on the municipal authorities. The chief architect of Germanisation was the above-mentioned German secretary of the mayor, professor Josef Pfitzner, a former university 'colleague' of the Czech professors. Due to pressure from the Reich's Protector, clinics placed in municipal facilities were -- just like the clinics placed in provincial or state facilities -- by the end 1942/beginning 1943 administratively dissolved, transformed into ordinary hospital or ambulatory facilities (Bulovka, the polyclinic) or requisitioned by the army without compensation (Krč).²²⁰

While extant sources enable us to describe in detail the administrative progress of degradation of Czech clinics in 1939-1943, only few materials pertaining to the political background of the final administrative elimination of university institutes located in health-care facilities (clinics) which took place in 1942/43 have been uncovered. Chronologically, this process culminated in parallel with the implementation of a general administrative reform in the Protectorate, which was initiated by Reinhard Heydrich but completed only after his death.²²¹ At the same time, the summer of 1942 saw a proliferation of both public and private pronouncements by Nazi leaders (Deputy Reich Protector R. Heydrich, State Secretary K. H.

²¹⁶ Archive of the City of Prague, Mag. I., Pres. 1938-1949, box 1106, sign. 36/5.

²¹⁷ Vojtěch Šustek, *Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939-1945*, Sv. 2. *Měsíční situační zprávy J. Pfitznera* [Josef Pfitzner and Protectorate Prague in 1939-1945, Vol. 2. Monthly Situation Reports of J. Pfitzner], Prague 2001, 302.

²¹⁸ V. Šustek, *Josef Pfitzner*, 421.

²¹⁹ L. Hlaváčková, „Pražské sanatorium v Podolí“ [Prague Sanatorium in Podolí], 154-155; V. Šustek, *Josef Pfitzner*, 214, footnote 28; National Archive, fund Ministry of Education 1918-1944, box 1043.

²²⁰ Petr Svobodný, „Česká lékařská fakulta a městské zdravotní a sociální ústavy za protektorátu (1939-1945)“ [Czech Medical School and Municipal Healthcare and Social Institutions During the Protectorate (1939-1945)], in print.

²²¹ Detlef Brandes, *Die Tschechen unter deutschem Protektorat, I-II*, München–Wien 1969, I, 213-224, II, 9-41.

Frank) in which the idea of re-opening of Czech universities was radically rejected for political reasons. This was accompanied by a loyal consent of the part of the Protectorate authorities (E. Moravec, Minister of Education, A. Hrubý, Minister of Agriculture and Forestry), who sanctioned a continuation of the state of affairs.²²²

After the takeover of the German Charles University in Prague by the Reich at the beginning of the academic year 1939/1940, its Faculty of Medicine soon became very different from what it was like just a year earlier. Most affected was its teaching staff – lecturers of Jewish origin had to leave, and Reich Germans rather than local Germans came to fill in the vacancies.²²³ In the process of selection of new teachers, main emphasis was placed on their political reliability.²²⁴ Another substantial change came with the introduction of the Reich curriculum for the medical faculties, which in Prague came in effect in the fall of 1939. The German Faculty of Medicine was naturally also affected by global changes to the organisation of the university (e.g., the implementation of Reich regulations, including the habilitation procedures in 1939, and the introduction of the function of curator of German universities in Prague in April 1940).²²⁵ New or substantially modified disciplines appeared both on the list of courses and in the research programmes. These changes were most acutely felt in those disciplines that were deformed by the Nazi ideology (especially racial hygiene, racial biology and related branches, but also others) or by preparations for war (military, tropical, colonial, aeronautic medicine, medical chemistry, toxicology, etc.).

The period of the Protectorate, especially its beginning, was -- according to most academics of the German Faculty of Medicine -- possibly the best in the school's history, mainly with respect to opportunities for scientific work, even though in other respects the German Charles University in Prague was in comparison to other German universities rather second-rate. The favourable situation changed dramatically with the progress of the total mobilisation of forces for the war effort. Recruiting affected not just the academics, but mainly the student body. On the other hand, the German Charles University was spared, until the very last weeks of the war, the fate of many of its counterparts in bombed-out German cities. The last graduations at the Faculty of Medicine took place as late as the end of April and beginning of May 1945, but by that time many of its academics were already leaving

²²² Jiří Doležal, *Česká kultura za protektorátu. Školství, písemnictví, kinematografie* [Czech Culture during the Protectorate. Education, Literature, Cinematography], Prague 1996, 49-50.

²²³ A. Míšková, *Německá (Karlova) univerzita* [German (Charles) University], 37-75.

²²⁴ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, Fond R 4901, RMWEV, Nr. 12880, Verzeichnis der Dozenten und Assistenten der deutschen Hochschulen in Prag mit politischer Beurteilung, 1938.

²²⁵ A. Míšková, *Německá (Karlova) univerzita* [German (Charles) University], 68-69, 85-87; A. Míšková, „The German University during the Second World War”, 257-262.

Prague fearing both the advancing Soviet Army and an expected retaliation from the Czechs.²²⁶

The dissolution of the German University in Prague in May 1945²²⁷ meant that the de-Nazification and resumption of academic careers of its teachers took place at different German universities (pertinent sources available for 83 of senior lecturers and professors). The de-Nazification procedure at first varied depending on the occupation zone, but final effect was overall similar: only several advocates of Nazism were not permitted to return to a university, and this held also of the Prague medical lecturers. They, of course, did not continue their careers at their school of origin but at German or Austrian universities, which re-opened in 1945-1946 (a total of 41 lecturers, of which 9 in Austria). Their motivation for choosing a particular medical faculty was varied, and is from today's perspective hard to reconstruct. Some of their reasons were perhaps subjective (personal, family, professional contacts), others dictated by external circumstances (situation in a given occupation zone, city, university). It is somewhat surprising that the Prague medical lecturers were not attracted to nearby universities (e. g. Bavarian ones) or those in eastern Germany. They seemed to prefer northern, north-western, and south-western Germany -- Münster seemed to hold a particular attraction. Only few of the former Prague lecturers managed to be appointed to academic jobs right after their arrival from Prague, soon after the war. Most returned to academia via medical practice, and some even after a long imprisonment. In the last days of the war, there were casualties among the lecturers of the German Faculty of Medicine in Prague. For those who survived, the process of resumption of an academic career after 1945 was doubtless longer and more difficult than for most of their German and Austrian colleagues.²²⁸ Even so, most of them were after 1945 academically successful, just like their colleagues from the Prague *Reinhard-Heydrich-Stiftung*.²²⁹

The Czech Charles University was re-opened immediately after the war. The process of its recovery started under dramatic circumstances already during the so-called Prague Uprising on 5-9 May 1945, when the Czech personnel with armed assistance occupied the still

²²⁶ P. Svobodný, „Neue Menschen, neue Disziplinen“; Michal Šimůnek, „Ein neues Fach. Die Erb- und Rassenhygiene an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Karls-Universität Prag 1939-1945“, in: Antonín Kostlán (Hg.), *Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939-1945*, Prague 2004, 190-316.

²²⁷ It disappeared in fact during the Prague Uprising; administratively ceased to exist by a decree of the President of the Republic as of 18 October 1945.

²²⁸ Petr Svobodný, „Dieselben Leute – neue Karrieren: Die Schicksale von Hochschullehrern der deutschen medizinischen Fakultät in Prag nach 1945“, in: Michal Svatoš, Luboš Velek, Alice Velková (Hg.), *Magister noster. Sborník statí věnovaných in memoriam prof. PhDr. J. Havránekovi, CSc./Studies Dedicated to Prof. PhDr. J. Havránek, CSc. in memoriam*, Prague 2005, 261-274.

²²⁹ Andreas Wiedemann, „Die Reinhard-Heydrich-Stiftung. Wissenschaft im Dienst der Germanisierung“, in: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 41/2001, 124.

German clinics and research institutions, and made them Czech – at first *de facto*, later (in some cases several years later) also *de iure*, i. e. administratively.²³⁰

The German University in Prague thus definitively lost in confrontation with political powers, and the then triumphant Czech Charles University was soon to face further, no less challenging developments and heavy political pressures.²³¹

* * *

Tato kapitola vznikla původně jako příspěvek pro konferenci Hochschulen und politische Systemwechsel im 1933 und 1945, Berlin 2006. Předložený text je nezměněnou verzí, která byla odevzdána k publikování v konferenčním sborníku (v tisku).

²³⁰ Jan Havránek and Zdeněk Pousta (Hg.), *Dějiny Univerzity Karlovy IV, 1918-1990* [History of Charles University IV, 1918-1990], Praha 1998, 235ff., 385ff.

²³¹ On the history of Charles University in 1945-1948-1989 see J. Havránek and Z. Pousta, *A History of Charles University, II*, 265-380.

III. Německá lékařská fakulta 1939-1945

Neue Menschen, neue Disziplinen

Die deutsche Medizinische Fakultät in Prag 1939 - 1945

Mit Rücksicht auf den Grad der Bearbeitung dieses Themas bleibt der vorliegende Beitrag in einigen Teilen eher eine Aufzählung von Fragen, die im Detail noch zu beantworten sind. Der Einfluß eines totalitären Regimes auf die konkrete wissenschaftlich-pädagogische Institution, die Medizinische Fakultät der Deutschen Universität in Prag, wird weder vom Standpunkt der Veränderungen an der Fakultät als Ganzem, oder ihrer Stellung im Rahmen der Universität und im System des deutschen, nach der "neuen Ordnung" reorganisierten Hochschulwesens aus, noch von persönlichen Gesichtspunkten in Kategorien wie Persekution - Anpassung - Kollaboration - Widerstand usw. verfolgt. Im Zentrum unseres Interesses steht der Einfluß der nationalsozialistischen Ideologie und des Krieges auf die Entwicklung der einzelnen, an der Prager Medizinischen Fakultät gepflegten Disziplinen sowie ihre Hauptvertreter. Im Vergleich mit den beispielsweise in den Chemiebereichen der Naturwissenschaftlichen Fakultät herrschenden Verhältnissen war dieser Einfluß unvergleichlich größer.¹⁾

Auch in der akademischen Medizin, die scheinbar nur schwer durch Ideologie zu beeinflussen ist, können neben Koryphäen der allgemein traurig berüchtigten Rassenhygiene auch Vertreter anderer Disziplinen gefunden werden, die sich bereitwillig und mit großer Initiative in den Dienst des Regimes stellten, aber auch solche, die es schafften, dem überall anwesenden Druck mit größerem oder kleinerem Erfolg zu widerstehen. Andererseits, in einer ganzen Reihe von Disziplinen (besonders der klinischen Medizin), die für die Kriegführung (natürlich auf beiden Seiten) absolut notwendig sind, können die Einflüsse der gespannten Zeit oft nur schwer aufgespürt werden. Abseits unseres Beitrags bleibt das selbstverständlich ganz zweifellose professionelle und menschliche Versagen nicht der Medizin als solcher, sondern die Tätigkeit einer ganzen Reihe ihrer Vertreter, Ärzte der nationalsozialistischen Ära, die außerhalb des Universitätsbodens arbeiteten.²⁾ Die Ethik eines Arztes ist übrigens etwas völlig anderes als die Ethik eines Wissenschaftlers. Das wäre jedoch Thema für ein ganz anderes Referat.

Die Bezeichnung des Lehrkörpers der deutschen Medizinischen Fakultät in Prag als "neue Menschen" ist voll angebracht. Nach Alena Míšková, deren Ergebnisse ich mit ihrer gütigen

Erlaubnis hier zusammenfassen möchte, hat sich das Professoren- und Dozentenkollegium der Medizinischen Fakultät in den Jahren 1938 bis 1945 aus ganzen 69 % geändert.³⁾ Die Massenabwandlung begann meistens in Form von rassenmotivierten Pensionierungen einiger Abteilungsleiter schon im Jahre 1938, so daß im Juni 1939 insgesamt 14 Lehrstühle der Fakultät nicht besetzt waren. Im Laufe der konsequenten rassistischen Säuberung am Anfang des Jahres 1939 wurden 43 Lehrkräfte (Professoren und Dozenten) und eine ganze Reihe von Assistentenstellen frei.⁴⁾ Die völlig unerträgliche Situation wurde trotz der Bemühungen des Dekans Knaus, die freigewordenen Stellen nach fachlichen und nicht parteilichen Maßstäben zu besetzen, durch Kommissionsernennung einiger neuer Lehrer im Herbst desselben Jahres teilweise gelöst.⁵⁾ Die "Neuheit" des Lehrkörpers beruhte unter anderem auch in der Verletzung des Grundsatzes, daß die neuen Lehrkräfte vorzugsweise aus Böhmen stammen sollten⁶⁾, sowie in ihrer politischen Zugehörigkeit⁷⁾. Traditionell ist eigentlich nur die Altersstruktur geblieben.⁸⁾

Unter dem Begriff "neue Disziplinen" wollen wir künftig nicht nur diejenigen Disziplinen verstehen, die völlig neu unter dem ideologischen Druck (Rassenhygiene) oder unter dem Druck der Kriegseignisse (Wehrmedizin), sowie als Deformierung der bestehenden Disziplinen (Chirurgie, Psychiatrie, Gynäkologie, Physiologie, medizinische Chemie, Pharmakologie usw.) eingeführt wurden. Infolge dieser Einflüsse haben sich auch im Rahmen der bestehenden Disziplinen (Physiologie, Hygiene, innere Medizin) die mehr oder weniger selbständigen Disziplinen abgesondert (wie Tropenhygiene und Kolonialmedizin, Luftfahrtmedizin). Am Rande wollen wir auch diejenigen Bereiche behandeln, für die im Laufe der verfolgten Zeit an der Fakultät selbständige Arbeitsstellen gebildet wurden (Orthopädie, Roentgenologie), bei denen sich jedoch - trotz scheinbarer Logik eines solchen Einflusses - der Druck des Krieges markant nicht widerspiegelte. Schließlich wollen wir uns damit befassen, inwieweit die Vertreter einzelner Disziplinen die Änderungen selbst initiierten, oder sie im Gegenteil zu meiden versuchten oder sich ihnen sogar öffentlich widersetzten.

Die neuen oder um die Wehrthematik erweiterten, durch die herrschende Ideologie oder die Kriegsvorbereitung beeinflussten Disziplinen sind in die Studienpläne der medizinischen Fakultäten in Deutschland bereits seit der Mitte der 30-er Jahre eingeführt worden. Die neue Ordnung für das Studium der Medizin, die vom Reichsministerium des Innern im

Einvernehmen mit dem Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung am 27. 2. 1939 angeordnet wurde (mit Wirksamkeit vom 1. 4. 1939), war nach der Eingliederung der Deutschen Universität in Prag in das System der Reichshochschulen im Herbst 1939 auch für ihre Medizinische Fakultät gültig. Nach dieser Ordnung sollten die Mediziner neben traditionellen Gegenständen im 2. Semester auch Vorlesungen in Vererbungslehre sowie in Rassenkunde, im 3. Semester Vorlesungen in Arbeits-, Sport und Wehrphysiologie einschließlich der Luftfahrtphysiologie, in Bevölkerungspolitik sowie in physiologischer und Wehrchemie, im 5. Semester dann Vorlesungen in allgemeiner und Wehrpathologie besuchen. Von den klinischen Disziplinen wurden die innere Medizin und Chirurgie um Elemente der Wehrmedizin erweitert - beide im 7. Semester -, in demselben Semester dann auch die Hygiene, Pharmakologie und Toxikologie, im 9. Semester außerdem auch die Psychiatrie und Neurologie. Im 8. Semester wurde Naturheilkunde unterrichtet, im 9. Semester kamen weitere Vorlesungen in Rassenhygiene hinzu - die Vererbungslehre des Menschen als Grund der Rassenhygiene, und im 10. Semester schließlich wieder die Rassenhygiene. Neu waren auch obligatorische Vorlesungen in der Geschichte der Medizin (im 2. Semester), die man selbstverständlich auch ideologisch leicht deformieren konnte.⁹⁾ Diese Studienordnung diente als Unterlage für die Einführung von neu konzipierten Vorlesungen, die auch die Prager Professoren und Dozenten angekündigt haben.

Im Rahmen der ideologisch beeinflussten Disziplinen wurde bis jetzt die größte Aufmerksamkeit der sog. Rassenhygiene und den damit zusammenhängenden medizinischen, naturwissenschaftlichen und gesellschaftswissenschaftlichen Disziplinen gewidmet. Die zeitgenössische Rassenhygiene als Medizindisziplin definierte Ernst Schwarz aus der Philosophischen Fakultät der Deutschen Universität in Prag im März 1941 als Verbindung zwischen der Darwinschen Abstammungslehre, Galtons Eugenetik und Theorie der wachsenden Entartung der Menschheit. Das Fach umfaßte auch die Theorie der Erblichkeit vom besonderen Standpunkt der Erbpathologie (in Verbindung mit klinischen Disziplinen), die quantitative und qualitative Bevölkerungsbiologie und die davon ausgehende Bevölkerungspolitik.¹⁰⁾ Die Vererbungslehre und die davon ausgehenden, auf die Vervollkommnung der erblichen Bevölkerungsbasis konzentrierten demographischen und eugenischen Theorien, sowie deren praktische Anwendung einschließlich der Sterilisationsprogramme gehörten jedoch nicht ausschließlich zur Domäne der nationalsozialistisch orientierten deutschen Wissenschaftler. Auch unter den tschechoslowakischen Biologen und Ärzten (L. Haškovec, V. Růžicka, J. Bělehrádek, V. Bergauer, J. Kříženecký u.a.) waren die eugenischen Theorien sowie die Versuche sie

praktisch anzuwenden besonders nach dem Ersten Weltkrieg sehr populär.¹¹⁾ Trotz tragischer Erfahrungen tschechischer Wissenschaftler mit dem Nationalsozialismus (von den fünf Genannten sind drei gefangengehalten und einer sogar hingerichtet worden), haben sich einige dubiose eugenische Argumente in der tschechischen Biologie und Medizin so stark eingebürgert, daß Professor der Rechtsmedizin František Hájek im Mai 1945 nicht gezögert hat, sie als “wissenschaftliche” Begründung für die Aussiedlung der Deutschen anzuwenden.¹²⁾

An der deutschen Medizinischen Fakultät in Prag wurden die Vorlesungen in Vererbungslehre schon am Ende der 20-er Jahre gehalten, als sie Professor der Physiologie A. Tschermak von Seysenegg (1870 - 1952)¹³⁾ regelmäßig angekündigt hat. Nachdem die Rassenhygiene in Deutschland nach 1933 im Zusammenhang mit der Verabschiedung der Rassengesetze verpolitisiert wurde, ist auch die Disziplin “neu konzipiert” worden. An den Reichsuniversitäten wurde sie als obligatorisches und Prüfungsfach eingeführt (1936): in sechs Universitäten (in Berlin, Frankfurt am Main, Heidelberg, Jena, Königsberg, München) wurden dafür ordentliche Lehrstühle errichtet, und an weiteren Universitäten (in Gießen, Rostock, Tübingen, Würzburg) haben die Vorlesungen außerordentliche oder Honorarprofessoren gehalten.¹⁴⁾ Die Einführung dieser Disziplin an der deutschen Medizinischen Fakultät in Prag zeichnete sich durch einen allmählichen Verlauf aus. Im Wintersemester 1938/39 hielt nur Tschermak-Seysenegg seine Vorlesungen in Vererbungslehre, im nächsten Semester schlossen sich ihm weitere Lehrkräfte an: der alt werdende Anatomieprofessor O. Grosser (1873 - 1951) mit seiner Vorlesung “*Erb- und Rassenkunde und Bevölkerungspolitik*”, der junge Assistent (später Dozent) der pathologischen Anatomie Hans Sachs (* 1912) mit seinen Vorlesungen sowohl für die Mediziner (“Erbpathologie und Rassenhygiene”) als auch für Studenten anderer Fakultäten (“Rassenhygiene”), und schließlich der Psychiatriedozent Georg Herrmann (1891 - ?) mit seiner Vorlesung “*Erbgesundheitspflege vom psychiatrischen Standpunkt*”. Tschermak-Seysenegg und Herrmann setzten ihre Lektionen auch im folgenden Semester 1939/40 fort, diese Lösung wurde jedoch für provisorisch und unzureichend gehalten. Am Ende des Jahres 1939 haben sich in diesem Sinne darüber auch die Medizinstudenten des Studentenverbands der Deutschen Universität beschwert.¹⁵⁾ Im Lehrplan für dieses Semester wurde schon mit ordentlichen Vorlesungen in Vererbungslehre und Rassenhygiene sowie in menschlicher Erblehre und Rassenhygiene gerechnet.

Die geeignete Lehrkraft wurde nicht unter den Prager Lehrern, sondern in der Person des Berliner Professors der Hygiene und Bakteriologie, Karl Ludwig Pesch (1889 - 1941), gefunden. Für seine Aufgabe, das neue Fach und das zuständige Institut an der Prager Medizinischen Fakultät aufzubauen, war er als erfahrener "Rassenhygieniker" hoch qualifiziert (1922 Habilitation in Köln, 1930 außerordentliche Professur ebd., 1932 Direktor des Museums für Volkshygiene ebd., Fachmann für Begutachtung der Sterilisationsvorschläge, 1938 Professor in Berlin). Zum 1. 1. 1940 kam er als ordentlicher Professor und Leiter des Hygienischen Instituts nach Prag. An demselben Tag wurde auch Karl Thums (1904 - 1976), der ein Jahr früher in München habilitierte, nun beauftragt, Vorlesungen in Rassenhygiene und Erbpathologie an der Fakultät zu halten. Im Mai wurde er zum ordentlichen Professor der Erb- und Rassenhygiene und zum Leiter der neu gegründeten Arbeitsstätte ernannt, die er als "Musterinstitut" in den Räumlichkeiten des ehemaligen, der tschechischen Universität eingezogenen Purkyně-Instituts in Albertov aufbauen sollte. Pesch setzte in seinen Vorlesungen in Rassenhygiene und menschlicher Erblehre nur bis Mitte 1940 fort, und danach begann er, sich mit der Wehr- und Tropenhygiene zu befassen. Er hielt Vorlesungen in Wehrhygiene und Hygiene der tropischen Zone, und ein Jahr danach ist er gestorben.

Zum Hauptvertreter der Disziplin ist dann sowohl als "Wissenschaftler" als auch als Lehrer Karl Thums geworden. In jedem Semester kündigte er etwa fünf verschiedene Vorlesungen an (Vererbungslehre und Rassenhygiene, Erbpathologie, menschliche Erblehre, Volk und Rasse, Bevölkerungspolitik, Rassenbiologische Fragen in den Kolonien und weitere). In seinen Bemühungen unterstützten ihn nicht nur der ältere Tschermak-Seysenegg, sondern nach und nach auch seine jungen Assistenten Gertraud Vanino (* 1917), Eugen Peters (* 1918), Gertha Storm (* 1911) sowie seine Kollegen aus anderen Instituten (bereits erwähnter Herrmann), bzw. anderen Fakultäten (Karl Valentin Müller aus der Philosophischen Fakultät, Bruno Schultz aus der Naturwissenschaftlichen Fakultät). Unter dem Einfluß der neuen Aufgaben kam es auch zu Änderungen in der Fachorientierung von Karl Thums. Die Arbeiten der ursprünglich "ausgezeichneten wissenschaftlichen Persönlichkeit und des hoffnungsvollsten Vertreters unseres Faches" sind unter dem Druck der mit dem Aufbau des Prager Instituts verbundenen Pflichten sowie infolge der "mit dem Krieg zusammenhängenden praktischen Aufgaben" völlig in den Hintergrund getreten.¹⁶⁾ In den Jahren 1938 - 1939 veröffentlichte er nur noch ein paar sehr hochgeschätzte Arbeiten über Erbstörungen in Neurologie, die er aufgrund der damals populären Methode der Untersuchung von Zwillingen ausgearbeitet hat. (Diese Methode hat übrigens kurz danach in den "Werken" einiger ruchloser deutscher Ärzte

in einen bis dahin ungeahnt tiefen Abgrund geraten.) In seiner Bibliographie nach 1940 überwiegen dann völlig politisch motivierten Abhandlungen über die Erfolge der deutschen Medizin, besonders in seinem Fach, über den Aufbau des Prager Instituts, sowie z. B. über G. Mendel als Vorläufer der Rassenpflege.¹⁷⁾ Noch im März 1945 propagierte er die Beziehung zwischen Deutschland und den europäischen Ländern im Sinne seiner theoretischen Grundsätze.¹⁸⁾ Neben den profilierten Disziplinen an der Naturwissenschaftlichen und Philosophischen Fakultät der Deutschen Universität in Prag gehörte die durch Karl Thums vertretene Rassenhygiene tatsächlich zu denjenigen Disziplinen, die durch die herrschende Ideologie am meisten deformiert wurden.¹⁹⁾

Eine weitere medizinische Disziplin, der nicht einmal in der akademischen Umgebung der ideologisch motivierten Deformierung ausweichen konnte, war Psychiatrie.²⁰⁾ Für unsere Behauptungen liegen uns in diesem Fall bis jetzt leider wesentlich weniger Beweise vor. Wie bereits erwähnt wurde, hielt Georg Herrmann - seit 1926 als Psychiatriedozent in Prag tätig - seine Vorlesungen vom Sommersemester 1939 an nicht nur in Erbgesundheitspflege vom psychiatrischen Standpunkt. Kurz vor dem Eintreffen der echten "Rassenhygieniker" Pesch und Thums ergänzte er nämlich seine Vorlesungen mit Bevölkerungspolitik (bis 1940, als er die Fakultät verlassen hat). Auch die Vorlesungen des seit 1. 1. 1940 neuen Direktors der Prager psychiatrischen Klinik, des ursprünglich in Berlin wirkenden Professors Kurt Albrecht (1894 - 1945) waren von der Zeit wesentlich beeinflusst.²¹⁾ Seit seinem Antritt bis zum Wintersemester 1941/42 kündigte er regelmäßig seine Vorlesungen in psychiatrischer und Nervenlinik, einschließlich Wehrpsychologie, bzw. Wehrpsychiatrie an. Vom Inhalt seiner damaligen Vorlesungen und Veröffentlichungen, sowie von seinen Aktivitäten nach 1. 4. 1940 als Militärpsychiater, stehen uns leider keine näheren Informationen zur Verfügung.

Von den klinischen Disziplinen sollten die theoretischen Grundsätze der Rassenhygiene, der demographischen und Bevölkerungspolitik vor allem in der Gynäkologie und Geburtslehre realisiert werden. Die Forschungspläne mit Sterilisation und vor allem ihre Realisierung (negative Eugenetik) mit dem Ziel, die Geburt von erblich belasteten und später auch "rassenwertlosen" Nachkommen zu verhindern, wurden außerhalb des akademischen Bodens vorgenommen, neben anderem im Rahmen der SS-Lazarette, bzw. deren Forschungsabteilungen, ähnlich wie das Programm Lebensborn (positive Eugenetik, die die Sicherung der Empfängnis, Geburt und Erziehung von "rassen-hochwertvollen" Kindern anstrebte).²²⁾ Als wichtigster Repräsentant der Gynäkologie und Geburtslehre an der deutschen Medizinischen Fakultät in Prag war darüber hinaus noch Professor Hermann Hubert Knaus (1892 - 1970), Wissenschaftler von Weltruf und offensichtlich auch hohen

menschlichen Qualitäten, dem es mehrmals gelungen ist, sich dem politischen Einfluß zu widersetzen; dafür zählte er zu den lästigen Personen an der Deutschen Universität. Kollegin Míšková entdeckte im Archiv der Karlsuniversität eine ganze Reihe interessanter Beweise dafür - sei es über seine Bemühung, bei der Ernennung neuer Leiter in Kliniken und Instituten die Fachqualitäten vor den politischen Ambitionen zu bevorzugen (neben anderem im Falle der Chirurgie und Roentgenologie), oder sein taktvolles Benehmen bei der Übernahme der geschlossenen tschechischen Medizinischen Fakultät.²³⁾ Gegen die herrschenden Theorien stellte er sich auch im eigenen Fach, als er laut seiner Denunzianten angeblich auf ungeeignete Art und Weise die Entwicklungstendenzen der Geburtenhäufigkeit in Deutschland bewerten sollte. Dies alles kostete ihn schließlich den Posten des Dekans der Fakultät und den Verdacht politischer Unzuverlässigkeit, der mit der Zeit größer geworden ist.²⁴⁾ Unter seinen Aktivitäten herrschte immer eindeutig die pädagogische und besonders die wissenschaftliche Tätigkeit vor. In der Weltliteratur ist er vor allem als Entdecker, beziehungsweise Mitentdecker der Periodizität von fruchtbaren und unfruchtbaren Tagen der Frau als natürliche Methode der Empfängnisverhütung vom Jahre 1933, bekannt, die neben anderem als einzige empfängnisverhütende Methode durch die katholische Kirche anerkannt wird.²⁵⁾ Davon, daß er seiner Aufgabe des Wissenschaftlers und Lehrers auch im Laufe der schweren Jahre der Nazizeit und des Krieges nicht untreu geworden ist, zeugen sowohl seine reiche Bibliographie dieser Jahre, als auch seine angekündigten Vorlesungen.²⁶⁾ Trotzdem konnte er auch nicht vermeiden (sei es freiwillig oder widerwillig), daß die Ergebnisse seiner Arbeit wenigstens teilweise vom damaligen Regime angeeignet wurden. Im Interesse, ihm den Posten des ordentlichen Mitglieds der Deutschen Akademie der Wissenschaften in Prag zu sichern, den er zweifellos verdiente, haben die Antragsteller seiner Kandidatur, die Professoren Rudolf Schmidt (1873 - 1947) und Armin Tschermak-Seysenegg, seine Methode nämlich als "sehr wertvolles Mittel für eine Geburtsregelung im Sinne einer positiven Bevölkerungspolitik" charakterisiert.²⁷⁾

Die Pläne für neue Kolonialeroberungen des nazistischen Deutschlands führten auch zur Einführung einer, für die mitteleuropäischen Verhältnisse ziemlich kuriosen Disziplin, die zusammenfassend als Kolonialwissenschaft bezeichnet wurde. Wenn dieses Fach im Vorlesungsplan auch zu einer Art "*allgemeiner Grundlagen*" zählte, wie Kollegin Míšková auch das Rassenstudium treffend bezeichnete²⁸⁾, gehörte sein Inhalt fast ausschließlich in die Kompetenz der Medizinischen Fakultät. Im dritten Trimester des Jahres 1940 sind unter den Vorlesungen an der Medizinischen Fakultät plötzlich auch Themen verschiedener Disziplinen mit einem identischen Nenner - Orientierung auf Tropenmedizin - erschienen. Professor der

Pharmakologie Gustav Kuschinsky (1904 - 1992), Spezialist mit mehrjährigen Erfahrungen aus China (1933 - 1936), seit September 1939 als neuer Leiter des Prager Pharmakologischen Instituts tätig, kündigte seine Vorlesungen in Pharmakotherapie der Tropenkrankheiten an, später hat er sie jedoch nicht mehr ausgeschrieben. Aus Freiburg gekommener Professor der inneren Medizin und seit September 1938 Leiter der I. Medizinischen Klinik Dietrich Wilhelm Jahn (1900 - 1969) hielt im genannten Trimester seine Vorlesungen in Pathologischer Anatomie und Klinik der Tropenkrankheiten, und im Sommersemester 1941 knüpfte Dozent Karl Wurm (* 1906), Assistent seiner Klinik, mit seiner Vorlesung *“Infektionskrankheiten mit besonderer Berücksichtigung der Kriegsseuchen und Tropenkrankheiten”* daran an, die er unter verschiedenen Namen bis zum Ende des Sommersemesters 1943 angekündigt hat. Mit einem Zyklus aktueller Vorlesungen in seinem Fach trat außerordentlich auch Karl Thums für ein Trimester auf (*Rassenbiologische Fragen in den Kolonien*). Länger dauerten die Vorlesungen des Assistenten der dermatovenerischen Klinik Willibald Richter (* 1905), der im 3. Trimester 1940 zusammen mit seinem Chef Rudolf Bezecky (1901 - 1945) die Vorlesung unter dem Namen Klinik der tropischen Dermatosen angekündigte, um sie dann bis zum Wintersemester 1941/42 selbständig zu halten. Im Jahre 1940, als der Weltherrschaft des nazistischen Deutschlands scheinbar nichts im Wege stand, traten neben den Ärzten auch der Leiter des Instituts für Wirtschaftswissenschaften der Juristischen Fakultät Alexander Görner (*Probleme der Kolonialwissenschaft*) und Direktor des botanischen Gartens der Naturwissenschaftlichen Fakultät, Professor Adolf Pascher, auf.

Der allbekannte Repräsentant der neuen Disziplin, der Tropenkrankheiten und Tropenhygiene, wurde in Prag Curt Sonnenschein (1894 -1986). Ursprünglich als Hygieniker orientiert und 1927 in Köln am Rhein habilitiert, kam Sonnenschein 1930 nach Hamburg, wo er 1932 zum außerordentlichen Professor und 1938 zum Abteilungsleiter im Institut für Schiffs- und Tropenkrankheiten ernannt wurde. Im November 1941 wurde er nach Prag als vertretender Leiter und nach seiner Ernennung zum ordentlichen Professor (im Januar 1942) als definitiver Leiter des Hygienischen Instituts der Medizinischen Fakultät einberufen. Dieses Amt bekleidete er bis Mai 1945. Die Aufmerksamkeit, die der Tropenmedizin und Tropenhygiene bereits unter seinem Vorgänger K. L. Pesch im Hygienischen Institut gewidmet wurde, kann einerseits als Folge der momentanen Großmachtbestrebungen des Regimes, und andererseits auch aufgrund der langjährigen fachlichen Orientierung des neuen Leiters erklärt werden. Seit dem Sommersemester 1942 kündigte dann Sonnenschein seine regelmäßigen Vorlesungen in Grundlagen der Tropenhygiene und Kolonialmedizin, später

unter dem abgeänderten Titel Grundlagen der Auslandmedizin und Tropenhygiene an. Seit dem Wintersemester 1944/45, als die Großmachthoffnungen des Hitler-Deutschlands langsam zusammenbrachen, sind Sonnenscheins tatsächlich exotische Themen aus den Vorlesungsplänen der Prager Fakultät langsam verschwunden.²⁹⁾

Ähnlich wie die Kolonialkunde wurde an der Medizinischen Fakultät auch die Wehrmedizin als interdisziplinäres Fach verstanden, in dem Spezialisten verschiedener theoretischer Institute und Kliniken vereinigt waren. Zu den zweifellos interessantesten Repräsentanten der unter dem Begriff "Wehrmedizin" im breitem Sinne des Wortes verstandenen Disziplin gehörte der Physiologe Gustav Schubert (1897 - 1976). Im Prager Physiologischen Institut wirkte er schon während seines Studiums, sechs Jahre nach dem Studienabschluß habilitierte er in Physiologie mit einer Arbeit, die seine weitere wissenschaftliche Orientierung auf Luftfahrtphysiologie und -medizin vorbestimmte. Im März 1939 hat er die vorläufige Leitung des Physiologischen Instituts übernommen, seit dem Wintersemester wurde er mit Vorlesungen in Luftfahrtmedizin beauftragt. Im April 1940 wurde er zum Professor und zum definitiven Leiter des Instituts (bis 1945) ernannt. Zu seinen bedeutendsten Arbeiten gehört die Monographie Physiologie des Menschen im Flugzeug (1936). Er hielt seine Vorlesungen in Flugzeugmedizin unter verschiedenen Titeln vom Wintersemester 1939/40 bis Wintersemester 1944. Seit 1940 kündigte er außerdem seine Vorlesungen in Arbeits-, Sport- und Wehrpsychologie an, mit denen ihm später der Professor für allgemeine und experimentelle Pathologie Julius Rihl (1879 - 1961) geholfen oder sie selbst am Ende 1943 - Anfang 1944 gehalten hat. Auch die Sportphysiologie, die zum Teil von Schuberts Vorlesungen gehörte, zählte als Teil der Sportmedizin schon vor dem Krieg zu den durch die Nationalsozialisten hoch eingeschätzten Disziplinen, wie es sich zum Beispiel während des internationalen Kongresses der Sportärzte anlässlich der Olympischen Spiele in Berlin im Jahre 1936 bemerkbar machte.³⁰⁾ Auch Arthur Rühl (1901 - 1955), Professor der inneren Medizin und Leiter der II. Medizinischen Klinik, der im Oktober 1940 nach Prag aus Berlin kam, hat sich mit der Luftfahrtmedizin beschäftigt. Er hat zwar keine Vorlesungen in seinem Fach gehalten, aber veröffentlichte seine fachlichen Arbeiten während seiner Wirkung in Prag.³¹⁾

Mit der auf Militärzwecke orientierten Luftfahrtphysiologie und -medizin haben sich in Prag zwischen 1939 - 1945 nicht nur die Deutschen befaßt. Schuberts ein wenig älterer, in diesem Fach schon lange vor seiner Ankunft in Prag aktiver Zeitgenosse Dominik Čapek (1890 - 1966), seit 1925 Leiter des Instituts für Luftfahrtforschung des Militärischen Forschungsinstituts, habilitierte an der tschechischen Medizinischen Fakultät im Jahre 1937 in

Luftfahrtphysiologie und -medizin. Er konnte sein Fach jedoch erst nach der infolge des Krieges verursachten Zwangsunterbrechung, nach 1945 weiter entwickeln.³²⁾ In der Praxis einiger nationalsozialistischen “Ärzte” und “Wissenschaftler” schlug die Luftfahrtmedizin fast in barbarische Versuche mit Häftlingen der KZ-Lager um.³³⁾

Auch die Professoren weiterer Disziplinen richteten ihre Vorlesungen auf die Forderungen der Wehrmedizin. Professor der medizinische Chemie Zdenko Stary (1899 - 1968) hielt seine Vorlesungen in *Wehrchemie*, bzw. *Chemie der Kampfstoffe* seit 1940 bis zum Wintersemester 1944/45. Unter verschiedenen Namen kündigte der Pharmakologieprofessor Gustav Kuschinsky (1904 - 1992) seine Vorlesungen in *Wehrpharmakologie* und *Wehrtoxikologie*, speziell in *Toxikologie der chemischen Kampfstoffe* - mit einigen Pausen - in den Jahren 1941 - 1944 an. Sowohl im Falle von Professor Stary, gebürtig aus Prag, als auch im Falle von Professor Kuschinsky, gebürtig aus Berlin, gibt es einige widerspruchsvolle Zeugnisse über ihre Beziehungen zu tschechischen Kollegen während der Kriegsjahre.³⁴⁾ Große Aufmerksamkeit wurde dabei den Forderungen der militärischen Gesundheitspflege seitens der Hygieniker gewidmet. In den Jahren 1940 - 1943 hielten ihre Vorlesungen in Kriegshygiene die bereits erwähnten Professoren K. Sonnenschein und K. L. Pesch, und der Letztgenannte noch zusammen mit O. Muntsch, von dem noch später die Rede sein wird. Von den klinischen Ärzten kündigten ihre auf Wehrmedizin orientierten Vorlesungen in eigenem Fach der bereits erwähnte Psychiater K. Albert (*Wehrpsychologie*, später *Wehrpsychiatrie*) und der Internist K. Wurm (*Klinik und Epidemiologie der Infektionskrankheiten mit besonderer Berücksichtigung der Kriegsseuchen*) an.

Hauptvertreter der neuen Disziplin - der Wehrmedizin im breiteren Sinne des Wortes - war seit 1939 der Reichsdeutsche Otto Muntsch (1880 - ?). Im Ersten Weltkrieg war er als Militärarzt tätig, seit dem Ende der 20er Jahre widmete er sich der Wehrmedizin auch theoretisch im Rahmen des Reichsgesundheitsamts in Berlin. Im Jahre 1934 habilitierte er in Berlin, jedoch nicht in Wehrmedizin, sondern in Pharmakologie. Seit 1935 rückte er durch die einzelnen Ränge als Militärarzt schnell vor. Mit der Wehrmacht kam er auch in die okkupierten böhmischen Länder, wo er seit Anfang April 1939 den hohen Posten des leitenden Sanitätsoffiziers beim Wehrmachtsbevollmächtigten beim Reichsprotektor für Böhmen und Mähren bekleidete. In derselben Zeit begann auch seine Karriere an der Prager Universität. Seine Dozentur wurde ihm an die Medizinische Fakultät übertragen, und bereits im November 1939 wurde er zum Professor ernannt. Im Jahre 1940 kündigte er die ersten Vorlesungen in Wehrmedizin. Seine akademische Tätigkeit wurde infolge seiner Einberufung zum Wehrdienst am Ende des Jahres 1940 unterbrochen, und erst seit dem Wintersemester

1943/44 konnte er seine akademische Karriere wieder fortsetzen. Vom Inhalt seiner Vorlesungen (*Ausgewählte Kapitel aus der Wehrmedizin*) wissen wir nichts Näheres, in seiner wissenschaftlichen Arbeit vor dem Krieg befaßte er sich besonders mit der Toxikologie und Kriegshygiene. Noch während seiner Berliner Zeit leitete er die gastherapeutische Abteilung der Militärmedizinischen Akademie in Berlin. Neben Thums war Muntsch der einzige, der seine zeitgemäß bedingten Vorlesungen noch im Sommersemester 1945 angekündigt hat.

Zur deutschen Medizinischen Fakultät in Prag gehörte - wenigstens formal - auch ein weiterer Soldat - Wissenschaftler: Heinrich Hornung (1900 - 1981). Seine ganze medizinische Karriere bis 1945 ist mit der Wehrmacht verbunden, speziell mit der Wehrhygiene und Bakteriologie. Seine akademische Laufbahn begann er 1933 im Hygienischen Institut der Medizinischen Fakultät in Freiburg im Breisgau, an der er Vorlesungen in Rassenhygiene gehalten hat. Nach Prag kam er als Militärhygieniker erst im November 1939 und blieb hier nur ein halbes Jahr. Noch bevor er auf die Front gegangen ist, schaffte er es, an der Medizinischen Fakultät in Prag seine, für unser Thema als Beispiel einer *“Verbindung zwischen Theorie und Praxis”* merkwürdige Habilitationsarbeit *“Der bakteriologische Krieg. Krankheitserreger als Kriegswaffe?”* abzugeben. Aufgrund dieser Arbeit wurde er im April 1943 zwar tatsächlich formell habilitiert, aber bis zum Kriegsende blieb er auf der Front (zuerst im Westen, später im Osten).³⁵⁾

Zu denjenigen Medizinischen Disziplinen, die mit dem Krieg traditionell und fest verbunden sind, gehört die Chirurgie und die davon abgeleiteten Disziplinen - Traumatologie, Orthopädie, Militäarchirurgie usw. Diese Disziplinen wurden selbstverständlich bereits in den Friedensjahren besonders in Militär- aber auch Zivilkrankenhäusern, in den Kriegsjahren dann direkt im Feld praktisch gepflegt. In der Zeit der steigenden Kriegsgefahr fingen auch die Lehrer an medizinischen Fakultäten an, sowohl ihre Medizinstudenten als auch die Militärärzte vorzubereiten. An der I. chirurgischen Klinik der tschechischen Medizinischen Fakultät unter der Leitung von Arnold Jirásek wurde im Jahre 1936 das Institut für Kriegschirurgie errichtet. Die Aufgaben und Ziele der Kriegschirurgie hat Professor Jirásek an der feierlichen Institutseröffnung unter der Teilnahme des Staatspräsidenten und der tschechoslowakischen Generalität definiert.³⁶⁾ An der tschechischen Medizinischen Fakultät wurden schon am Ende der 20-er Jahre zwei außerordentliche Professoren der Kriegschirurgie ernannt: Jan Levit (1884 - 1944, außerordentlicher Professor seit 1928, in Theresienstadt verstorben) und Emanuel Rychlík (1876 - 1963, habilitierte in 1917, Professor seit 1929). Die Tradition der modernen tschechischen Chirurgie und Orthopädie kann aufgrund der

Kriegserfahrungen von der Teilnahme unserer Ärzte, späterer Spitzenvertreter beider Disziplinen, an den Balkankriegen sowie am Ersten Weltkrieg abgeleitet werden.

Mit seinen Vorlesungen *“Die Orthopädie in der Kriegs- und Unfallheilkunde”* hat der Orthopädieprofessor Wilhelm Jaroschy (1886 - 1939) an der deutschen Medizinischen Fakultät im Wintersemester 1937/38 angefangen, die Medizinstudenten auf ihre neuen Aufgaben vorzubereiten. Dieser gebürtige Prager habilitierte 1928 in orthopädischer Chirurgie und wurde 1937 zum außerordentlichen Professor ernannt. Ähnlich wie sein tschechischer Kollege Jan Levit ist er gestorben, nachdem er bei seiner Flucht nach Schweden in die Hände der Nazis geraten ist und durch die Gestapo erschossen wurde. Vorlesungen in Unfall- und Kriegschirurgie hat in beiden Semestern des kritischen Studienjahres 1938/39 auch der Chirurgieprofessor Walter Dick (1899 - 1990) angekündigt, der während des Krieges als Chirurg dadurch bekannt geworden ist, daß er zusammen mit seinem Fakultätskollegen Josef Hohlbaum (1884 - 1945) und anderen Ärzten nach dem ausgeübten Attentat den Reichskanzler Reinhard Heydrich operierten.³⁷⁾ Die Themen der Kriegschirurgie sind aus den Vorlesungsplänen nach 1939 verschwunden; die Disziplin wurde theoretisch, und besonders praktisch anderwärts gepflegt.

Die Orthopädie als spezielle Disziplin wurde an der deutschen Medizinischen Fakultät selbstverständlich schon vor dem Krieg durch Dozenten und Professoren vertreten. Während des Krieges ist sie jedoch ganz selbständig geworden, als 1942 die orthopädische Klinik unter der Leitung von Professor Karl Springer (1872 - 1956) gegründet wurde. Die Selbständigkeit der Klinik haben teilweise auch die Ereignisse der Jahre 1939 - 1945 beeinflußt, wenn auch in einer etwas anderer Richtung, als wir erwarten würden. Springer war nämlich wissenschaftlich auf Kinderorthopädie orientiert, so daß er das Ansehen seines Fachs aufgrund aktueller Kriegsforderungen nicht emporbringen konnte. Im Februar 1939 wurde er sogar emeritiert, hat jedoch die Leitung der I. Kinderklinik, an der er vom Jahre 1900 tätig war, bis Dezember vertreten. Im April 1940 wurde er beauftragt, die vorläufige Leitung des Lehrstuhls für Orthopädie zu übernehmen. Etwas später, infolge der Übernahme einiger tschechischen Kliniken durch deutsche Institutionen ist in Moráň das Gebäude der bisherigen deutschen I. Kinderklinik frei geworden, die mit der II. Kinderklinik vereinigt und in die Räumlichkeiten des früheren tschechischen Kinderkrankenhauses in Karlov umgesiedelt wurde, das die Tschechen verlassen mußten. Im freigewordenen Gebäude in Moráň hat dann Springer im Jahre 1942 angefangen, eine neue orthopädische Klinik aufzubauen; zu ihrem Leiter wurde er schon am 17. 10. 1941 ernannt.

Im Jahre 1942 haben weitere, an der deutschen Fakultät seit längerer Zeit gepflegten Disziplinen den Status selbständiger Arbeitsstätten erworben: das Institut für Bäder- und Klimaheilkunde sowie das Roentgeninstitut. Das Institut für Bäder- und Klimaheilkunde knüpfte an die früheren Aktivitäten seines Leiters, des praktischen Kurarztes und Theoretikers der Bäderheilkunde Walter Zörkendörfer (1900 - 1975) an. Wenn er erst 1938 in Breslau habilitierte und am 1. 3. 1943 in Prag zum ordentlichen Professor ernannt wurde, ging es höchstwahrscheinlich um keine politisch motivierten Ernennungen. Die Bäder- und Klimaheilkunde gehörte jedoch andererseits - nach der heutigen Fachsprache - zur sog. Alternativmedizin, deren Methoden seit der Hälfte der 30er Jahre durch die Nationalsozialisten als "neue deutsche Medizin" propagiert wurden. Neben der Bäder- und Klimaheilkunde wurde große Aufmerksamkeit auch weiteren Methoden der Naturheilkunde, Physik- und Diättheilkunde, Homöopathie usw. gewidmet.³⁸⁾ An der Medizinischen Fakultät in Prag wurden den Studenten die meisten genannten Heilmethoden in den Jahren 1939 - 1945 unter dem Sammelbegriff "*Naturheilkunde*" durch eine Reihe von Professoren und unter verschiedenen Namen vorgetragen. Die Vorlesungen haben besonders die Internisten Fritz Schellong (1891 - 1953), Dietrich Wilhelm Jahn (1900 - 1969), Arthur Rühl (1901 - 1955), Karl Wurm (* 1906), Rudolf Knebel (1910 - 1983), sowie Professor der Sozialmedizin Rudolf Ziel (1876 - ?), am meisten jedoch W. Zörkendörfer selbst angekündigt.

Viel komplizierter waren die Umstände bei der Errichtung des Lehrstuhls und Instituts für Roentgenologie. Der erste Vorschlag für deren Errichtung wurde trotz der Begutachtung der Leiter beider internen und der chirurgischen Kliniken, sowie des Dekans Knaus im Sommer 1940 abgelehnt, weil die Prager Fakultät damals am Rande des Interesses des Berliner Ministeriums stand.³⁹⁾ Dekan Knaus setzte sich etwa in derselben Zeit auch für zwei ausgezeichnete Prager Roentgenologen, Professor Gustav Herrnheiser (1890 - 1956) und Dozent Walter Altschul (1883 - 1948), die wegen ihrer jüdischen Abstammung die Fakultät schon früher verlassen mußten. Gegen seinen Willen wurde schließlich Alois Beutel (1900 - 1967) zum Ordinarius und Leiter des neuen Instituts ernannt.⁴⁰⁾ Dieser gebürtige Westböhme wirkte als Assistent an der II. Medizinischen Klinik der Prager Universität seit 1926, im April habilitierte er hier in allgemeiner Roentgenologie, und am Ende 1938 wurde er zum Leiter der Roentgenabteilung der erwähnten Klinik ernannt. Seit Oktober 1939 bis Mai 1941 war er vorübergehend in Frankfurt am Main tätig, wo er zum außerordentlichen Professor ernannt wurde. Im Juni 1941 kam er zurück an die Prager Fakultät, wo er mit der Aufgabe beauftragt wurde, das Roentgeninstitut, das er als Direktor seit 1942 bis zum Kriegsende leitete, neu aufzubauen. Die Roentgenologie gehörte zwischen den beiden Weltkriegen zu denjenigen

wenigen Disziplinen, in denen ein reger Erfahrungsaustausch unter den tschechischen und deutschen Wissenschaftlern herrschte, wie reichlich Kollegin Těšínská bereits dokumentierte.⁴¹⁾

Nach der neuen Studienordnung für medizinische Fakultäten vom Frühjahr 1939 wurden obligatorische Vorlesungen in der Geschichte der Medizin auch in Prag eingeführt. Zum Unterschied von der tschechischen Medizinischen Fakultät, die für die Geschichte der Medizin seit 1924 ein eigenes Institut hatte,⁴²⁾ stand der deutschen Medizinischen Fakultät keine solche Arbeitsstätte zur Verfügung. Sie konnte jedoch an die mit der tschechischen Fakultät gemeinsamen Traditionen anknüpfen, weil die ersten *Vorlesungen in der Geschichte der Medizin* (selbstverständlich im Deutsch) I. Matuschka bereits im Studienjahr 1795/96⁴³⁾ angekündigt hat. An der Fakultät gab es auch eine reiche medizin-historische Bibliothek, und einige Professoren haben nicht obligatorische Vorlesungen in dieser Disziplin schon vor 1939 angekündigt. In den 30-er Jahren war es zum Beispiel der Pharmakologieprofessor Emil Starkenstein (1884 - 1942, zu Tode in Mauthausen gefoltert). Aus Rassengründen konnten ihm selbstverständlich keine obligatorischen Vorlesungen anvertraut werden - im März 1939, als die neue Studienordnung eingeführt wurde, ist er vor den deutschen Besatzungstruppen aus Prag nach Holland geflohen. Die Wahl des Lehrkörpers fiel zum Schluß auf den Histologen Maximilian Watzka (1905 - 1981), der sie nach eigenen Worten "*nicht ungerne angenommen hat*". Noch im Sommer 1939 wurde Watzka zum Lehrgang ins Berliner Institut für die Geschichte der Medizin gesandt, um sich in seinem neuen Fach nachzubilden und seine Vorlesungen vorzubereiten.⁴⁴⁾ Seine Vorlesungen kündigte er zum erstenmal im Jahre 1939, zum letztenmal im Sommersemester 1945 an. Watzka ist auch Autor der Publikation über die Geschichte der Prager Medizinischen Fakultät "*Die Prager Universität und ihre Medizinische Fakultät* (München - Berlin 1941). Abhandlungen von der Geschichte der Medizin veröffentlichten auch andere Prager Professoren und Dozenten. Selbstverständlich war ihre Qualität und ideologische Orientierung sehr unterschiedlich. In einigen Fällen bildeten die historischen Argumente einen unverhohlenen Bestandteil der nationalsozialistischen Propaganda, wofür als Beispiel die Bibliographie von Karl Thums dienen kann.⁴⁵⁾

Um die neuen Disziplinen an der deutschen Medizinischen Fakultät in Prag voll zu erfassen, sollte noch angeführt werden, daß das Institut für gerichtliche Medizin unter der Leitung von Gustav Weyrich (* 1898) seine Bezeichnung seit 1941 um den Begriff der Kriminalistik erweitert hat. Weder in Weyrichs Vorlesungen noch in seiner Bibliographie hat diese Tatsache eine Reflexion gefunden. An der Medizinischen Fakultät wurde noch im Jahre 1942

das Veterinarhygienische Institut unter der Leitung von Professor Otto Hofferber (1901 - 1956) errichtet, das aus größerem Teil jedoch außerhalb des Rahmens unseres Themas liegt.

Abschließend sollte noch erwähnt werden, daß der in verschiedenen Disziplinen unterschiedlich abgestufte Einfluß, den die nationalsozialistische Ideologie auf die medizinischen Disziplinen ausübte und der sich in Vorlesungen, wissenschaftlichen und quasi-wissenschaftlichen Veröffentlichungen sowie in der Umgestaltung einiger akademischen Arbeitsstätten bemerkbar machte, am stärksten in der Rassenhygiene zum Ausdruck kam. Die Empfänglichkeit für Einflüsse dieser Art war in entscheidendem Maß von den menschlichen Qualitäten abhängig, denn bloßes wissenschaftliches Niveau reichte nicht, seinen Träger vor dem politischen und ideologischen Druck zu schützen. Die Abstufung des Verhältnisses zur deformierenden nationalsozialistischen Ideologie bewegt sich unter den Vertretern der einzelnen Disziplinen der Prager Medizinischen Fakultät zwischen der Haltung und den Aktivitäten des Rassenhygienikers K. Thums einerseits, und der Haltung des Gynäkologen H. H. Knaus andererseits, wenn wir jedoch diejenigen außer Acht lassen, die aus verschiedenen Gründen aus der Fakultät direkt beseitigt wurden.

Im Falle der Einflußnahme des Krieges ist die Lage noch weniger eindeutig. Eine ganze Menge an Beispielen, wie die Vorlesungen oder die gelösten wissenschaftlichen Probleme den aktuellen Forderungen des Gesundheitswesens in Kriegsverhältnissen unterordnet wurden, findet man auch in der Prager Fakultät. Bei vielen von ihnen ist die enge Verbindung mit neuen Verhältnissen im Reich offenbar, andere Neuigkeiten können rein als Vollendung der früheren inländischen Entwicklung angesehen werden, und zwar auch unter tschechischen Ärzten (Kriegschirurgie, Luftfahrtmedizin, Roentgenologie). Die Medizin reagierte auf die außerordentlichen Kriegsverhältnisse auf beiden Seiten der Front, und so wurden zum Beispiel die Forschungen im Bereich der Ätiologie und Therapie vieler Krankheiten, besonders der Infektionskrankheiten, sowie die Entwicklung neuer Heilmittel und deren Einführung in die Praxis durch den Krieg beschleunigt. Die Forschungsaufgaben für die Forderungen des Krieges wurden jedoch oft außerhalb des akademischen Bodens der Fakultät gelöst. Diese Tatsache ist im Falle der Prager Fakultät besonders evident. Die Medizin - selbstverständlich neben den für die Rüstungsmodernisierung aller Armeen notwendigen technischen Bereichen - gehörte zu den vom Krieg quantitativ am wenigsten beschränkten wissenschaftlichen Bereichen. Nach statistischer Untersuchung von 1942 wurden 61 % aller

im Jahre 1941 im Reich veröffentlichten wissenschaftlichen Publikationen eben der Medizin gewidmet. Unter den medizinischen Abhandlungen herrschten die Titel über Infektionskrankheiten, Kriegschirurgie, Bevölkerungsernährung und neue Heilmittel - Sulfonamiden - vor. Als Urheber dieser Arbeiten werden erstrangig die in den Militärkrankenhäusern arbeitenden Ärzte vor ihren Kollegen aus einzelnen Universitätskliniken genannt.⁴⁶⁾ Die positiven Folgen des Krieges für die Entwicklung in der Medizin - selbstverständlich an Beispielen aus der anderen, hauptsächlich amerikanischen Seite - stellte kurz nach dem Kriegsende auch Professor J. Charvát in seiner Arbeit *“Entwicklung der Medizin im letzten Krieg”*⁴⁷⁾ fest. Trotz einer häufigen Vertretung der durch den Krieg beeinflussten Themen war die Wirkung dieser Vorlesungen der Pädagogen der Prager Medizinischen Fakultät auf die Studenten offensichtlich wenig ausdrucksvoll, insbesondere infolge einer ständigen Beschränkung des Unterrichts sowie infolge eines zum Kriegsende ziemlich dramatischen Rückgangs der Studentenzahl (es fehlen leider genauere Angaben). Auch die wissenschaftliche Arbeit der meisten Exponenten der “neuen” Disziplinen während des Kriegs blieb entweder deutlich hinter der Vorkriegsproduktion zurück oder setzte in ihren besseren Traditionen fort. Eine Ausnahme stellt der bereits mehrmals erwähnte K. Thums, dessen Veröffentlichungen aus den Jahren 1939 bis 1945 nicht anders als reine Propaganda zu bezeichnen sind.

Anmerkungen:

- 1) Siehe den Beitrag von Jiří Pešek, Chemie an der Deutschen Universität in Prag in den Jahren 1938 - 1945 in dieser Sammelschrift.
- 2) Zur Grundübersicht über die deutsche Medizin in den Jahren 1933 - 1945, siehe z.B.: Medizin ohne Menschlichkeit. Dokumente des Nürnberger Ärzte-Prozesses. Hrsg. von Alexandr Mitscherlich und Fried Mielke. Frankfurt am Main 1978; Ärzte im Nationalsozialismus. Hrsg. von Fridolf Kudlien. Köln 1985; Walter Wuttke, Heilen und Vernichten in der nationalsozialistischen Medizin. In: Jörg Tröger (Hrsg.), Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich. Frankfurt / New York 1984, S. 142 - 156.
- 3) Von der Gesamtzahl von 80 Professoren und Dozenten, die hier während des Kriegs tätig waren, sind im Laufe des ganzen Kriegs nur 25 (31 %) geblieben, wobei von der Vorkriegsstruktur nur 19 Wissenschaftler verblieben sind. Alena Mišková, Německá (Karlova) universita od Mnichova k 9. květnu 1945 [Die Deutsche (Karls-) Universität von München bis 9. Mai 1945]. Praha 2002, Unterkapitel “Stabilita a proměna profesorských

- sborů” [Stabilität und Abwandlungen in Professorenkollegien], S. 200 - 201. Nähere Angaben und Literatur zu einzelnen Personen in: Ludmila Hlaváčková - Petr Svobodný, Bibliographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883 - 1945. Prag 1998.
- 4) Ordentlich besetzt sind nur vier Lehrstühle geblieben, vier weitere wurden durch ungenügend qualifizierte Kräfte ersetzt. Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Unterkapitel “Arisace a politické čistky” [Rassistische und politische Säuberungen], S. 45 - 63.
 - 5) Míšková, ebd. , Unterkapitel “Personální situace koncem roku 1939” [Personalsituation am Ende 1939], S. 72 - 74.
 - 6) Im Jahre 1940 konnten diesem Kriterium nur 8 Institutsleiter von insgesamt 28 gerecht werden. Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Unterkapitel “Obsazování funkcí ředitelů ústavů a seminářů” [Besetzung der leitenden Posten für Institute und Seminare], S. 197 - 198.
 - 7) Von 80 Professoren und Dozenten der Medizinischen Fakultät sind 35 Mitglieder der NSDAP, 14 SS-Angehörige, 8 SA-Angehörige gewesen. Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Unterkapitel “Členství v NSDAP, SS a SA” [Mitgliedschaft in der NSDAP, SS und SA], S. 210 - 215.
 - 8) Näheres, siehe Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Unterkapitel “Věková struktura...”[Altersstruktur ...], S. 215 - 217.
 - 9) Deutsches Ärzteblatt, 1939, 12, S. 223. Zitiert nach der tschechischen Übersetzung in: Věstník českých lékařů 51, 1939, S. 341 - 344.
 - 10) Die Definition der Rassenhygiene nach Ernst Schwarz wird nach Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Unterkapitel, “Nové obory - ‘rasový výzkum’ ”[Neue Disziplinen - ‘Rassenforschung’], S. 103 - 104, zitiert. Die Umstände bei der Einführung der Rassenstudien an der Deutschen Universität in Prag ebd., S. 99 - 104. Die Definition der Rassenhygiene und Grunddaten über ihren Mißbrauch in den Jahren 1933 - 1945 in: Wolfgang Eckart, Geschichte der Medizin. Berlin - Heidelberg - New York 1990, S. 275 - 279. Über die nationalsozialistische Rassentheorien und deren Anwendung in der Praxis mehr in Detail siehe z. B. in: Walter Kirchner, Ursprünge und Konsequenzen rassistischer Biologie. In: Träger, Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich, S. 77 - 91; Benno Müller-Hill, Tödliche Wissenschaft. Die Aussonderung von Juden, Zigeunern und Geisteskranken 1933 - 1945. Berlin 1989. Weitere Literatur ebd., S. 176 ff. Zusammenfassende Arbeit über die Geschichte der Rassenhygiene in Deutschland: Peter

- Weingart - Jürgen Kroll - Kurt Bayertz (Hrsg.), Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland. Frankfurt am Main 1996. Die Zeit zwischen 1933 und 1945 wird im Kopf V. , S. 367 - 561, behandelt.
- 11) Petr Svobodný, Pražská lékařská fakulta a populační problematika ČSR ve 20.- 40. letech [Die Prager Medizinische Fakultät und Bevölkerungsprobleme der Tschechoslowakischen Republik in den 20-er bis 40er Jahren]. Demografie 1991, 3, S. 230 - 236; Jan Janko, K eugenickému hnutí v českých zemích [Zur eugenischen Bewegung in böhmischen Ländern]. Dějiny věd a techniky 30, 1997, 4, S. 1 - 13.
- 12) Rede von Prof. Dr. F. Hájek, Dekan der Medizinischen Fakultät, die er am 17. 5. 1945 in der Sitzung des Lehrkörpers anlässlich der Wiedereröffnung der akademischen Tätigkeit vorgelesen hat. In: Časopis lékařů českých 84, 1945, S. 1009 - 1011; Jan Janko, Technokratické tendence v českých zemích [Technokratische Tendenzen in böhmischen Ländern]. In: J. Janko (Hrsg.), Postátňování, profesionalizace a mecenášství ve vědě českých zemí 1860 - 1945 [Verstaatlichung, Professionalisierung und Mäzenatentum in der Wissenschaft böhmischer Länder 1860 - 1945]. Praha 1996, S. 42.
- 13) Alle Angaben über die Vorlesungen stammen aus der Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen Medizinischen Fakultät in Prag der zuständigen Jahre. Die biographischen Daten über die Professoren, Dozenten und Assistenten der Medizinischen Fakultät der Deutschen Universität in Prag stammen (falls nicht anders angeführt) aus dem Bibliographischen Lexikon der deutschen Medizinischen Fakultät in Prag 1883 - 1945. Bei den zuständigen Biogrammen ist auch eine komplette Liste von Quellen und Literatur zur gegebenen Person angeführt. Nachstehend zitiere ich weder die Vorlesungspläne noch das Bibliographische Lexikon.
- 14) Über die Einführung der Disziplin Rassenhygiene an den Reichsuniversitäten in: Weingart et. al. , Rasse, Blut und Gene, S. 424 - 445; Notker Hammerstein, Die Johann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt am Main. B. I, 1914 bis 1950. Frankfurt am Main 1989, S. 340 - 341 (allgemein), 355- 361 (Frankfurt).
- 15) Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Unterkapitel "Nové obory - 'rasový výzkum' " [Neue Disziplinen - 'Rassenforschung'], S. 100.
- 16) Nach der Begutachtung seines Berliner Lehrers Professor Verschuer vom 4. 11. 1943, Archiv der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, Grundakte Die Deutsche Akademie (nachstehend nur AAV ČR NA), Personalakte von K. Thums.
- 17) Bibliographie ebd.

- 18) Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Unterkapitel “Blíží se konec války a poslední denunciacie” [Kurz vor Ende des Kriegs und die letzten Denunziationen], S. 186.
- 19) Zusammenfassend über die Rassenstudien an anderen Fakultäten der Deutschen Universität siehe Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Unterkapitel “Nové obory - ‘rasový výzkum’” [Neue Disziplinen - ‘Rassenforschung’], S. 99 - 104.
- 20) Zum Mißbrauch der Psychiatrie, siehe z. B. Müller - Hill, Tödliche Wissenschaft, sowie die darin angeführte Literatur, S. 177 - 178.
- 21) Zu seinem Amtszeit als Rektor sowie seiner politischen Aktivität siehe Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Kapitel “Rektorát K. Albrechta” [K. Albrecht als Rektor], S. 175 - 191.
- 22) Für die Bemerkung zu den Fragen des Studiums der Sterilisationsprogramme im Protektorat Böhmen und Mähren danke ich M. Schlünder vom Institut für Geschichte der Medizin, Freie Universität Berlin.
- 23) Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Unterkapiteln “Universita a říšské ministerstvo školství [Die Universität und das Reichsministerium für Schulwesen], S. 70, “Personální situace koncem roku 1939” [Personalsituation am Ende 1939], “Vztah k českým kolegům” [Beziehungen zu tschechischen Kollegen], S. 87, “Aféry H. Knause” [Die Affäre um Hermann Knaus], S. 93-94. Helmut Heiber, Universität unterm Hakenkreuz. Teil 1. München – London – New York – Paris 1991, s. 256-257.
- 24) Míšková, ebd., Unterkapitel “Aféry H. Knause” [Die Affäre um Hermann Knaus], S. 93-94, “Universita, H. J. Beyer a pražská služebna Sicherheitsdienstu” [Die Universität, H. J. Beyer und die Prager Dienststelle des Sicherheitsdienstes], S. 162-163.
- 25) Zur Geschichte der Endokrinologie und Reproduktionsmedizin. Hrsg. von Gerhard Bettendorf. Berlin - Heidelberg 1995, S. 303 - 304.
- 26) AAV ČR NA, Personalakte von H. H. Knaus.
- 27) AAV ČR NA, Personalakte von H. H. Knaus, Vorschlag 24. 11. 1943.
- 28) Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Unterkapiteln “Stabilita a proměna profesorských sborů, struktury fakult ...” [Stabilität und Abwandlungen in Professorenkollegien, Fakultätsstrukturen ...], S. 203.
- 29) Näher zur Einreihung der Tropenhygiene in System deutscher Kolonialkunde zur Sonnenscheins Hamburgjahren: Grünter Moltmann, Die “Übersee- und Kolonialkunde” als besondere Aufgabe der Universität. In: Eckart Krause - Ludwig Huber – Holger Fischer (Hgg.), Hochschulalltag im “Dritten Reich”. Die Hamburger Universität 1933-1945. Berlin-Hamburg 1991, S. 149-178.

- 30) Für die tschechischen Ärzte hat Dozent (später Professor) der inneren Medizin der Medizinischen Fakultät der Karlsuniversität Jiří Král (1932 Habilitation mit Rücksicht auf die Pathologie körperlicher Arbeit und Körperkultur) über den Kongreß in Časopis lékařů českých 75, 1936, S. 1251 - 1252, 1280 - 1281 berichtet. Mit Vorlesungen in Sporthygiene und Sportphysiologie an der deutschen Medizinischen Fakultät wurde in den Jahren 1942 bis 1945 Ernst Bader (1892 - 1962) beauftragt, der nach Prag aus der Berliner Medizinischen Fakultät kam, an der er als außerordentlicher Professor und Gründer der Abteilung (später des Instituts) für Berufskrankheiten, der ersten seiner Art in Deutschland.
- 31) Klaus Pelzner, Personalbibliographien von Professoren und Dozenten der Inneren Medizin und der Kinderheilkunde der Deutschen Karl-Ferdinands-Universität in Prag im ungefähren Zeitraum von 1900 – 1945. Erlangen - Nürnberg 1972, S. 163 - 164.
- 32) Bibliographische Daten über die tschechischen Professoren und Dozenten wurden übernommen von: Bibliografický slovník pražské lékařské fakulty 1348 - 1939 [Bibliographisches Lexikon der Prager Medizinischen Fakultät]. I – II. Praha 1988, 1993, das nachstehend nicht zitiert wird.
- 33) Von diesen und weiteren unmenschlichen Versuchen gab der tschechische Arzt František Bláha sein Zeugnis in : Medicina na scestí [Auf Irrwege verleitete Medizin]. Praha 1946.
- 34) Archiv der Karlsuniversität, Grundakte Rektor UK, Karton 4, Beglaubigung über die Nationalzuverlässigkeit von Professor Stary vom 16. 10. 1945; Gustav Kuschinsky, 50 Jahre Arzt und Pharmakologe. In: Gunter Mann - Franz Dumont (Hrsg.), Medizin in Mainz. Mainz 1986, S. 241.
- 35) Archiv der Karlsuniversität, Die deutsche Medizinische Fakultät, Personalakte von H. Hornung (Bibliographie).
- 36) Arnold Jirásek, Existuje skutečně válečná chirurgie? [Gibt es tatsächlich die Kriegschirurgie?]. Časopis lékařů českých 75, 1936, S. 1641 - 44.
- 37) Richard A. Davis, The Assassination of Reinhard Heydrich. Surgery, Gynaecology and Obstetrics 133, 1971, S. 304 - 318.
- 38) Grundinformationen über “die neue deutsche Heilkunde” in: Eckart, Geschichte der Medizin, S. 280.
- 39) Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, Unterkapitel “Universita a říšské ministerstvo školství” [Die Universität und das Reichsministerium für Schulwesen], S. 70.
- 40) Archiv der Karlsuniversität, Grundakte Die Deutsche Universität - Rektorat, 29. 6. 1940, zitiert nach A. Míšková, Die Deutsche (Karls-) Universität, S. 119.

- 41) Emilie Těšínská, Kontakty českých a německých rentgenologů a radiologů v českých zemích (do roku 1945) [Kontakte tschechischer und deutscher Roentgenologen und Radiologen in böhmischen Ländern (bis 1945)]. Dějiny věd a techniky 30, 1997, 2, S. 88 - 96.
- 42) Eugen Strouhal, 70 let Ústavu dějin lékařství 1. LF UK v Praze [70 Jahre des Instituts für die Geschichte der Medizin an der 1. Medizinischen Fakultät der Karlsuniversität in Prag]. Časopis lékařů českých 133, 1994, S. 153 - 155.
- 43) Eva Rozsivalová, Literární vzory prvních ohlášených přednášek z dějin lékařství na pražské lékařské fakultě [Literaturvorbilder der ersten angekündigten Vorlesungen in der Geschichte der Medizin an der Prager Medizinischen Fakultät]. Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 11, 1970/1-2, S. 74 - 78.
- 44) Max Watzka, Von Prag nach Mainz: ein erfülltes Leben für Wissenschaft und Lehre. In: Mann - Dumont, Medizin in Mainz, S. 180.
- 45) Siehe die Anmerkung 16)
- 46) V. Svatoň, Vědecká práce v Říši za války [Wissenschaftliche Arbeit im Reich während des Krieges]. Rozhledy v chirurgii, 1944, S. 100 - 101.
- 47) Jaroslav Charvát, Vývoj lékařství v poslední válce [Entwicklung der Medizin im letzten Krieg]. Praha 1947.

* * *

Původní verze této kapitoly vznikla jako příspěvek pro konferenci Věda v českých zemích za druhé světové války, Praha 1997. Tiskem vyšla v rozšířené a doplněné verzi v německém překladu in: Antonín KOSTLÁN (ed.), Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939-1945 (=Práce z dějin vědy, Sv. 9), Praha 2004, s. 143-163. Pro tuto disertaci nebyl text nijak upravován.

Rasová hygiena na lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze (1938-1945)

Lékařská fakulta německé univerzity v Praze v letech 1938-1945 je tématem pozoruhodným nejen v kontextu dějin německého vysokého školství v českých zemích v nejtěžším období společného soužití obou národů na našem území, ale i v kontextu dějin lékařské vědy a zdravotnictví. Tento aspekt si ovšem ponecháme pro jinou příležitost.²³² Rovněž změny, ke kterým došlo na fakultě jako celku i v jednotlivých oborech, ve výuce i ve vědě, zůstanou stranou tohoto příspěvku; na základní novoty, ať již ve složení učitelského sboru nebo v zavádění oborů ovlivněných nacistickou ideologií nebo válkou, jsem ostatně upozornil ve svém referátu na konferencích v Praze (1998) a Düsseldorfu (2000).²³³ Tentokrát bych chtěl pozornost zaměřit na jeden konkrétní obor, tzv. rasovou hygienu, která patřila i na pražské německé lékařské fakultě v uvedeném období k nejprotěžovanějším, samozřejmě z důvodů ležících převážně mimo akademickou půdu. Tomu ostatně odpovídaly - jak uvidíme - i výsledky pedagogické a vědecké činnosti příslušného ústavu.

* * *

Rasovým výzkumům a výuce na německých lékařských a přírodovědeckých fakultách v období nacionálního socialismu byla v literatuře věnována od poloviny 80. let značná pozornost, ať již v kontextu dějin eugeniky a rasové hygieny od 19. století,²³⁴ vývoje

²³² Dějiny lékařství a zdravotnictví v českých zemích v období let 1938-1945 naposledy souhrnně in: Petr SVOBODNÝ - Ludmila HLAVÁČKOVÁ, Dějiny medicíny v českých zemích (v tisku), kapitola VIII. Za nacistické okupace (1939-1945); základní informace pro německého čtenáře in: Petr SVOBODNÝ, Die Medizin im Protektorat Böhmen und Mähren, in: Thomas RUZICKA - Michal ANDĚL - Martin BOJAR - Detlef BRANDES - Alfons LABISCH, Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften, Essen 2001, s. 71-82.

²³³ Srovnej: Petr SVOBODNÝ, Neue Menschen, neue Disziplinen. Die deutsche Medizinische Fakultät in Prag 1939-1945, (v tisku); TÝŽ, "Nová německá medicína" na německé univerzitě v letech 1939 až 1945, Zdravotnické noviny 27. 8. 1999, č. 34, s. 8-9; TÝŽ, Die Medizin im Protektorat, s. 77-81. Obecněji k německé medicíně v období nacionálně socialistického režimu uvádím z nepřeberného množství literatury alespoň: Robert Jay LIFTON, Ärzte im Dritten Reich, Berlin 1998; pro českého čtenáře základní přehled a bibliografie in: Hans-Henning SCHARSCHACH, Lékaři a nacismus, Praha 2001.

²³⁴ Walter SCHMUL, Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung "lebensunwerten Lebens" 1890-1945, Göttingen 1987; Peter WEINGART - Jürgen KROLL - Kurt BAYRETTZ (Hgg.), Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland, Frankfurt/Main 1988; pro českého čtenáře základní informace in: Alfons LABISCH, Mocenský systém a lékařství. Výmarská republika a nacionální socialismus, Dějiny a současnost 22, 2001, 6, s. 22-26 (německý originál: Alfons LABISCH, Herrschaftssystem und Medizin - Weimarer Republik und "Drittes Reich" als Fallstudien, in: T. RUZICKA - M. ANDĚL - M. BOJAR - D. BRANDES - A. LABISCH, Mensch und Medizin, s. 51-60).

vysokého školství a vědy v třetí říši,²³⁵ nebo v kontextu konkrétní univerzity.²³⁶ Pro německé kolegy bude proto úvodní část jen nošením sov do Athén, pro české je ovšem nutné alespoň zhruba vymežit téma. V české literatuře najdeme totiž kromě základního zasazení rasové hygieny a eugeniky do vývoje biologie v nejnovějších pracích J. Janka²³⁷ v podstatě jen několik roztroušených odíózních zmínek právě o ústavu pro rasovou hygienu lékařské fakulty německé univerzity. Souběžně s tímto příspěvkem vznikaly publikace A. Míškové o pražské německé univerzitě v letech 1938-1945, včetně pasáží o rasových výzkumech.²³⁸

V souvislosti s pracemi na biografickém slovníku německé lékařské fakulty v Praze²³⁹ se mi podařilo shromáždit zajímavé osobní údaje o hlavním představiteli pražské rasové hygieny v letech okupace, profesoru Karlu Thumsovi, i téměř všechny významnější články z jeho pražského období.²⁴⁰ Spolu s nečetnými zmínkami z trosek archivu německé lékařské fakulty i zpráv z české strany se staly podkladem k objasnění osudů tohoto politicky vysoce exponovaného představitele "nové německé vědy", jeho "vzorového ústavu" a jeho zasazení do kontextu změn vyvolaných tlakem ideologie a válečných poměrů na lékařskou fakultu pražské německé univerzity.

²³⁵ Walter KIRCHNER, Ursprünge und Konsequenzen rassistischer Biologie, in: Jörg Tröger (Hg.), Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich, Frankfurt/Main-New York 1984, s. 77-91.

²³⁶ Například: Volker Zimmermann, K. Saller und die Einrichtung eines Lehrstuhls für Rassenhygiene an der Georg-August-Universität Göttingen, in: Michael HUBENSTORF - Hans-Uwe LAMMEL - Ragnhild MÜNCH - Sabine SCHLEIERMACHER - Heinz-Peter SCHMIEDBACH - Sigrid STÖCKEL (Hgg.), Medizingeschichte und Gesellschaftskritik: Festschrift für G. Baader, Husum 1997, s. 366-377; Heiko ZIELKE, Sozial- und Rassenhygiene. F. E. Haag und das Hygienische Institut, in: Michael G. ESCH - Kerstin GRIESE - Frank SPARING - Wolfgang WOELK (Hgg.), Die Medizinische Akademie Düsseldorf im Nationalsozialismus, Essen 1997, s. 139-164; Gerhard AUMÜLLER - Kornelia GRUNDMANN - Esther KRÄHWINKEL - Hans H. LAUER - Helmut REMSCHMIDT (Hgg.), Die Marburger Medizinische Fakultät im "Dritten Reich", München 2001; Notker HAMMERSTEIN, Die Johann Wolfgang Goethe Universität Frankfurt am Main, B. I, 1914 bis 1950, Frankfurt/Main 1989; Hendrik van den BUSSCHE - Friedemann PFÄFFLIN - Christoph MAI, Die Medizinische Fakultät der Hamburger Universität und das Universitätskrankenhaus Eppendorf, in: Eckart KRAUSE - Ludwig HUBER - Holger FISCHER (Hrsg.), Hochschulalltag im "Dritten Reich". Die Hamburger Universität 1933-1945, Berlin-Hamburg 1991, III, s. 1259 nn., zvl. kapitola Rassenhygiene in Forschung und Lehre, s. 1304-1331 a kapitola Die rassenhygienische Praxis, s. 1331-1357; Helmut HEIBER, Universität unterm Hakenkreuz, München-London-New York-Paris 1991-1993, I, II/1-2.

²³⁷ Jan JANKO, Vědy o životě v českých zemích 1750-1950, Práce z dějin Akademie věd, ser. B, fasc. 12, Praha 1997; TÝŽ, K eugenickému hnutí v českých zemích, Dějiny věd a techniky 30, 1977, s. 1-13.

²³⁸ Alena MÍŠKOVÁ, Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945, Praha 2002; TÁŽ, Rassenforschung und Oststudien an der Deutschen (Karls-) Universität in Prag, in: Detlef BRANDES - Edita IVANÍČKOVÁ - Jiří PEŠEK (eds.), Erzwungene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen aus der Tschechoslowakei 1938-1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission 8), Essen 1999, s. 37-51.

²³⁹ Ludmila HLAVÁČKOVÁ - Petr SVOBODNÝ, Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1882-1945, Praha 1998.

²⁴⁰ Bibliografie K. Thumse in: Archiv Akademie věd ČR, fond Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách/Německá akademie věd v Praze, osobní spis K. Thumse, k. 51 (dále jen AAV, Thums - os. spis).

Nacistické rasové učení, které se stalo odůvodněním těch nejhorších zločinů režimu, čerpalo své ideologické a politické argumenty z řady různých oborů vyvíjejících se již od druhé poloviny 19. století. Stranou ponechejme směr vyvěrající z učení hraběte Gobineaua a jeho kulturně-historickou argumentaci ospravedlňující ideologii rasismu. Představitelé přírodovědných a medicínských disciplín, kteří se po roce 1933 přidali k přívržencům fašismu, aby za vědecké podepření jejich rasových teorií získali institucionální a materiální podporu pro své biologické inženýrství, vycházeli původně z převratných objevů přírodních věd poloviny 19. století. Darwinova evoluční a selekční teorie obohacená o sociální rozměr Francisem Galtonem a rozšířená v tzv. eugeniku se stala podkladem pro řadu lékařských a antropologických disciplín konce minulého a první poloviny našeho století, a to zdaleka nejen v Německu.

S nástupem nacistů k moci nastala pro vědce - tehdy ještě většinou hodné toho jména - příležitost získat pro své obory maximální podporu, mimo jiné v podobě zakládání bohatě vybavených univerzitních ústavů a řádných profesur. Proces institucionalizace rasových studií na německých univerzitách ve změněných společenských podmínkách po roce 1933 se lišil univerzitu od univerzity. Rozdíly vyplývaly nejenom z místních podmínek (mj. iniciativy státních institucí či stranických organizací), ale především ze zakotvení konkrétního představitele v té či oné disciplíně. Rasově-biologicky a antropologicky orientovaní představitelé rasových studií (*Rassenkunde*) vycházeli a nadále tíhli k přírodovědeckým, respektive filosofickým fakultám a jejich teorie byly snadno využitelné k sociologicky argumentovaným ideologickým a prakticko-politickým účelům režimu.

Naproti tomu medicínsky orientovaní učenci, ať již teoretici nebo klinici zabývající se v praxi především dědičnými chorobami (genetici, hygienici, psychiatři, internisté, pediatři atd.) tvořili druhý základní směr rasových studií, vlastní rasovou hygienu (*Rassenhygiene*). Pregnantněji vyjádřeno, lékařsky orientovaní rasoví hygienici tak pečovali o dědičně podmíněné ZDRAVÍ populace, nebo v dobové terminologii rasy, zatímco antropologicky či sociologicky orientovaní představitelé nauky o rasách (*Rassenkunde*) a populační politiky (*Bevölkerungspolitik*) chtěli především střežit pomyslnou ČISTOTU populace (rasy) vymezené v opozici vůči jiné, "méněcenné" rase.²⁴¹

²⁴¹ Pohled na dějiny německé rasové hygieny "zevnitř" in: Otmar von Verschuer, Leitfaden der Rassenhygiene, Leipzig 1941, kap. Einführung in Geschichte und Begriff der Rassenhygiene, s. 9-12; principy nacistické rasové biologie a populační politiky tamtéž, kap. Allgemeine Rassenbiologie, s. 81-94, Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik, s. 95-130.

Oficiální snahou stranických, státních a nakonec i lékařských stavovských institucí po převzetí moci nacisty bylo zastřešit oba směry nejen proklamativně, ale i konkrétně, tj. institucionálně v rámci každé univerzity, v jeden všeobjímající obor rasové biologie (*Rassenbiologie*).²⁴² Není možné na tomto místě dokládat, nakolik a jakým způsobem se tuto snahu na té či oné německé univerzitě podařilo realizovat.²⁴³ Pozoruhodné je, že právě Praha se vedle Berlína a Mnichova přiblížila ideálu, když měla vlastní rasově hygienický ústav orientovaný (spíše jen deklarativně) na dědičnou patologii na lékařské fakultě a antropologicky orientovaný ústav pro rasovou biologii na přírodovědecké fakultě. Blíže o vzájemném poměru těchto dvou i třetího ústavu zabývajících se rasovými studii na fakultě filosofické pojednala A. Míšková.²⁴⁴

Praktická činnost lékařů zabývajících se již od počátku století otázkami dědičné patologie (*Erbpathologie*), ať již jednotlivých nemocí, v širším záběru celých oborů nebo zcela obecně, doznala pod tlakem okolností po roce 1933 a zvláště po vypuknutí války značného posunu. Původně alespoň do jisté míry vědecky obhájitelné snahy klasických rasových hygieniků či specialistů z dílčích lékařských oborů zlepšit zdravotní stav populace podchyčením, případně eliminací dědičně podmíněných chorob, byly pod tlakem ideologie dovedeny ad absurdum a lékaři nakonec asistovali jak při "šlechtění nové rasy" (pozitivní eugenika), například v rámci akce *Lebensborn*, tak při eliminaci nejprve dědičně zatížených a nakonec i rasově nevyhovujících osob (negativní eugenika), od "eutanázie" duševně nemocných až po exterminaci židů a dalších "méněcenných" ras.²⁴⁵

Nauka o dědičnosti a z ní vyplývající teorie demografické a eugenické, zaměřené na zlepšování dědičného základu populace, a konečně i jejich aplikace v praxi, včetně sterilizačních programů, nebyly ovšem pouze doménou nacionálně socialisticky orientovaných německých vědců. Eugenické teorie a pokusy o jejich aplikaci byly zvláště po první světové válce velmi populární i mezi československými biology a lékaři (neuropatolog Ladislav Haškovec, biologové Vladislav Růžička, Jan Bělehrádek, Vladimír Bergauer,

²⁴² Podrobněji o rasovém učení mezi medicínou a antropologií na německých univerzitách nacionálně-socialistického období in: P. WEINGART - J. KROLL - K. BAYRETTZ, *Rasse, Blut und Gene*, s. 424-438; rasová hygiena na německých lékařských fakultách obecně: tamtéž, s. 438-445.

²⁴³ Srovnej tamtéž, s. 445- 459 a literaturu uvedenou v poznámce 5.

²⁴⁴ A. MÍŠKOVÁ, Německá (Karlova) univerzita, kap. Nové obory - "rasový výzkum", s. 99-104.

²⁴⁵ Základní literatura k nacistické "eutanázii": Christian GANSMÜLLER, *Die Erbesundheitspolitik des Dritten Reiches: Planung, Durchführung und Durchsetzung*, Köln-Wien 1987; Walter SCHMUHL, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung "lebensunwerten Lebens" 1890-1945*, Göttingen 1987; Paul WEINDLING, *Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870-1945*, Cambridge 1988; Paul KLEE, "Euthanasie" im NS-Staat. Die "Vernichtung lebensunwerten Lebens", Farnfurt am Main 1989; Michal ŠIMŮNEK, Nejnovější odborná literatura z německé jazykové oblasti k problematice nacistické "eutanázie", AUC-HUCP 41, 2001, 1-2, s. 203-208.

Jaroslav Kříženecký a další).²⁴⁶ Přes tragickou zkušenost českých vědců s nacismem (jen z pěti výše jmenovaných byli tři vězňeni a jeden z nich dokonce popraven) se v české biologii a medicíně zabydlely některé pochybné eugenické argumenty natolik silně, že jich v květnu 1945 profesor soudního lékařství František Hájek neváhal použít k "vědeckému" odůvodnění odsunu Němců.²⁴⁷

Nejproblematictější otázkou, která na tomto místě může být jen zmíněna, nikoliv zodpovězena, je míra viny v rozpětí od katedrového rasového odborníka přes soudního znalce v oboru až po lékaře připravujícího smrtící injekci nebo rozhodujícího na rampě vyhlazovacího tábora, půjde-li konkrétní člověk na smrt přímo nebo oklikou přes jeho "laboratoř".

* * *

Na německé lékařské fakultě v Praze se přednášky z nauky o dědičnosti objevily již koncem 20. let, odkdy je pravidelně ohlašoval profesor fyziologie Armin Tschermak von Seysenegg (1870-1952).²⁴⁸ Po zpolitizování rasové hygieny v Německu po roce 1933 v souvislosti s přijetím rasových zákonů (s platností od 1. 1. 1934)²⁴⁹ byl ale obor "nově koncipován". Na říšských univerzitách byl zaveden jako povinný a zkušební (1936) a začalo se se zakládáním příslušných ústavů: na šesti z nich (Berlín, Frankfurt a. M., Heidelberg, Jena, Königsberg, Mnichov) pro něj byly zřízeny řádné profesury, na dalších jej přednášeli mimořádní nebo čestní profesori (Gießen, Rostock, Tübingen, Würzburg).²⁵⁰

Prvotním impulsem pro zřízení ústavu pro dědičnou patologii a rasovou hygienu v Praze byly stejně jako ve "staré Říši" změny v obsahu učiva budoucích lékařů. Nový studijní řád pro studium lékařství z 27. 2. 1939 (s účinností od 1. 4. 1939) platil po začlenění německé univerzity v Praze do systému říšských vysokých škol na podzim roku 1939 i pro její

²⁴⁶ Petr SVOBODNÝ, Pražská lékařská fakulta a populační problematika ČSR ve 20.-40. letech, *Demografie* 33, 1991, 3, s. 230-236; J. JANKO, K eugenickému hnutí v českých zemích. Česká národní eugenika je v současné době detailně zpracovávána v rámci projektu Mgr. Michala Šimůnka z Výzkumného centra pro dějiny vědy.

²⁴⁷ Proslov, který pronesl prof. dr. F. HÁJEK, děkan lékařské fakulty, dne 17. 5. 1945 ve schůzi sboru učitelského při příležitosti znovuzahájení její činnosti, *Časopis lékařů českých* 84, 1945, s. 1009-1011; Jan JANKO, Technokratické tendence v českých zemích, in: Jan JANKO (ed.), *Postátňování, profesionalizace a mecenášství ve vědě českých zemí 1860-1945*, Praha 1996, s. 42.

²⁴⁸ Všechny údaje o přednáškách na německé lékařské fakultě v Praze pocházejí z *Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen medizinischen Fakultät in Prag* z příslušných let. Životopisné údaje o profesorech, docentech a asistentech lékařské fakulty Německé univerzity v Praze pocházejí (není-li uvedeno jinak) z *Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945*. U příslušných biogramů je uveden také seznam pramenů a literatury k dané osobě. Seznamy přednášek ani *Biographisches Lexikon* nadále necitují.

²⁴⁹ České znění Zákona k zabránění dědičně zatíženého potomstva ze dne 14. 7. 1933 přinesl *Věstník Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy* 15, 1933, č. 10, s. 167-168.

²⁵⁰ O zavádění oboru rasová hygiena na říšských univerzitách in: WEINGART et. al., *Rasse Blut und Gene*, s. 424-445 a práce uvedené v pozn. 5.

lékařskou fakultu. Podle něj měli medicí mimo jiné poslouchat vedle tradičních předmětů a nových branně orientovaných disciplín v teoretických i klinických ročnících také přednášky o dědičnosti, nauce o rase a populační politice. Jejich zavádění na německé lékařské fakultě v Praze bylo postupné. V zimním semestru 1938/39 přednášel ještě pouze Tschermak-Seysenegg svoji *Vererbungslehre*, v následujícím semestru se k němu přidali další učitelé: profesor anatomie Otto Grosser (1873-1951) s přednáškou *Erb- und Rassenkunde und Bevölkerungspolitik*, mladý asistent (později docent) patologické anatomie Hans Sachs (nar. 1912) s přednáškami pro mediky (*Erbpathologie und Rassenhygiene*) i pro studenty dalších fakult (*Rassenhygiene*) a konečně profesor psychiatrie Georg Herrmann (nar. 1891) s přednáškou *Erbgesundheitspflege vom psychiatrischen Standpunkt*. Tschermak-Seysenegg i Herrmann pokračovali ve svých lekcích i v následujícím semestru 1939/40, toto řešení však bylo považováno za provizorní a nevyhovující. Koncem roku 1939 si v tomto smyslu dokonce stěžovali medicí ze studentského svazu německé univerzity.²⁵¹

Vhodný vyučující pro řádné přednášky *Vererbungslehre und Rassenhygiene* a *Menschliche Erblehre und Rassenhygiene* (ohlašované už na zimní semestr 1939/40) nebyl nalezen mezi dosavadními pražskými učiteli, ale v berlínském profesoru hygieny a bakteriologie Karlu Ludwigu Peschovi (1889-1941). Pro svou úlohu vybudovat nový obor a příslušný ústav na pražské lékařské fakultě byl jako zkušený rasový hygienik vysoce kvalifikován (1922 habilitován v Kolíně n. R., 1930 mimořádný profesor tamtéž, 1932 ředitel *Museum für Volkshygiene* tamtéž, odborník na posuzování návrhů na sterilizaci, 1938 profesor v Berlíně). K 1. 1. 1940 přešel do Prahy jako řádný profesor a přednosta stávajícího hygienického ústavu, ale v přednáškách o rasové hygieně a nauce o lidské dědičnosti pokračoval jen do poloviny roku 1940, kdy se začal zabývat vojenskou a tropickou hygienou (vypisoval přednášky *Wehrhygiene* a *Hygiene der tropischen Zone*), o rok později zemřel. Jeho "proslulost" ovšem přežila i rok 1945, takže v roce 1971 po něm univerzita v Kolíně nad Rýnem pojmenovala nadaci pro podporu výzkumu v oboru hygiena. Jeho aktivity v období nacionálně socialistického režimu, včetně rasověhygienických prohlášení při "očistě" lékařského stavu (v roce 1934 prohlásil například: "*Der Jude ist immer zersetzend. Die Reinhaltung des Rassengutes ist eine der Voraussetzungen der Erhaltung des deutschen Volkes.*"), byly zapomenuty.²⁵²

²⁵¹ A. MÍŠKOVÁ, Německá (Karlova) univerzita, s. 100.

²⁵² Citováno podle Ernst KLEE, *Deutsche Medizin im Dritten Reich. Karrieren vor und nach 1945*, Frankfurt am Main 2001, s. 44; údaj o pojmenování nadace se mi nepodařilo ověřit z jiných zdrojů.

Ke stejnému datu jako Pesch (1. 1. 1940) byl na fakultě pověřen přednáškami také vídeňský rodák²⁵³ Karl Thums (1904-1976), habilitovaný o rok dříve v Mnichově již přímo pro rasovou hygienu a dědičnou patologii. K 1. květnu 1940 byl v Praze jmenován mimořádným profesorem pro dědičnou biologii a rasovou hygienu a přednostou nově založeného pracoviště, které měl jako "vzorový ústav" za úkol vybudovat v prostorách Purkyňova ústavu na Albertově zabraného krátce předtím české univerzity; 10. 6. 1943 se stal řádným profesorem. Už v rozdílném označení jeho oboru při habilitaci a profesuře je patrný posun k co nejkompexněji zaměřené rasové biologii. Hlavním reprezentantem oboru v "rasově" exponovaném "prostoru" Čech a Moravy se tak stal jako "vědec" (a tady již musíme použít uvozovky) i jako učitel právě Karl Thums. Rasové hygieně se věnoval i v rámci dalších organizací a institucí: roku 1940 se stal krajským vedoucím pro rasovou politiku v Praze, od roku 1941 předsedal jím založené místní skupině společnosti pro rasovou hygienu v Praze (*Ortsgesellschaft Prag für Rassenhygiene*), v roce 1943 byl jmenován vedoucím komise pro rasový a rodový výzkum Sudetoněmeckého ústavu pro vlastivědu a etnografii (*Sudetendeutsche Anstalt für Landes- und Volksforschung*), od roku 1944 byl redaktorem časopisu *Sudetendeutschen Sippenforschung* (od roku 1942 také spoluredaktorem časopisu *Wiener Archiv für Innere Medizin*). Do NSDAP vstoupil již roku 1931 ve Vídni, ve stejném roce se stal členem SA, před vstupem do obou nacistických organizací byl členem řady "národoveckých" (*völkischer*) spolků, poté zastával řadu politických funkcí a byl nositelem několika vyznamenání, mj. za účast na vojenském obsazení Sudet (jako vojenský lékař se účastnil také tažení do Polska a na západní frontě). Významné místo zastával rovněž v sudetské župní organizaci univerzitních docentů.²⁵⁴ Spolupracoval také s nově založenou nadací Reinharda Heydricha.²⁵⁵ V roce 1943 byl za své zásluhy jmenován řádným členem Německé akademie věd v Praze (*Deutsche Akademie der Wissenschaften in Prag*).²⁵⁶

Popis založení, prostorového a materiálního vybavení, personálního zajištění a pracovního zaměření pražského ústavu pro dědičnou patologii a rasovou hygienu podal v několika článcích (posledním v roce 1943) sám Thums.²⁵⁷ Tyto zprávy, vedle několika

²⁵³ K roli Rakušanů v nacistické medicíně srovnej tamtéž, s. 214-229, jmenovitě Thums, s. 215-216, 220-221.

²⁵⁴ Údaje ze životopisu, který je součástí osobního spisu v AAV, spis obsahuje i Thumsovu fotografii.

²⁵⁵ Andreas WIEDEMANN, *Die Reinhard-Heydrich-Stiftung. Wissenschaft im Dienst der Germanisierung*, AUC-HUCP 41, 2001, 1/2, s. 101-125.

²⁵⁶ Alena MÍŠKOVÁ - Michael NEUMÜLLER, *Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Německá akademie věd v Praze)/Die Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen (Deutsche Akademie der Wissenschaften in Prag) 1891-1945*, Praha 1994, s. 380.

²⁵⁷ Karl THUMS, *Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität*, *Arztblatt für das Sudetenland*, 1941, 3, s. 27-28; TÝŽ, *Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität*, *Der Erbarzt*, Bd. 10, 1942, H. 4, s. 75-83; TÝŽ, *Arbeitsbericht des Prager Universitätsinstitutes für Erb- und*

medailonů nebo propagandistických článků a pouhých tří skutečně odborných statí tvoří zhruba polovinu z 18 položek jeho bibliografie z let 1940-1945. Údaje Thumsových do velké míry oslavných nebo přímo sebeoslavných článků publikovaných v protektorátních, sudetoněmeckých i říšských časopisech je možné jen v malé míře korigovat jinými prameny (tištěné seznamy přednášek a osob německé univerzity, jeho útlý osobní spis pocházející z fondů Německé akademie věd v Praze a několik jednotlivin z fondů obou lékařských fakult v Archivu Univerzity Karlovy).²⁵⁸

Výukou oboru byl Thums pověřen 1. ledna 1940, k 1. dubnu téhož roku byl oficiálně založen i příslušný ordinariát a ústav. Také při pojmenování nového ústavu se projevil střet názorů na jeho poslání, vyplývající z původu disciplín zahrnovaných do rasových studií a obvyklý i na říšských univerzitách. Přání ministerstva, aby ústav nesl jméno *Institut für Erb- und RassenBIOLOGIE* (zvýraznil P. S.), vyjadřující oficiální snahu definovat rasová studia co nejkomplexněji, Thums odolal a v intencích užšího lékařského pojetí prosadil název *Institut für Erb- und RassenHYGIENE*.²⁵⁹

Po větší část prvního roku své existence se nový ústav musel spokojit s omezenými prostorami v budově německého hygienického ústavu na Albertově. Během roku Thums ale iniciativně jednal s komisařem pro správu majetku uzavřených ústavů české lékařské fakulty Otto Grosserem,²⁶⁰ takže již v prosinci téhož roku ústav sídlil ve třech podlažích nedalekého Purkyňova ústavu po vystěhovaném biologickém ústavu české fakulty, o který se dělil s německým farmakologickým ústavem.²⁶¹ Thums převzal také inventář, kterého se ale podle svědectví profesora Bělehrádka, jenž v květnu 1945 přebíral svůj bývalý ústav zpět, zbavil. Zabýval se totiž podle Bělehrádka "ryze statistickou činností a jmenovitě propagací nacionálně-socialistické ideologie pod rouškou vědy. K těmto účelům nepotřeboval badatelského laboratorního zařízení a veškerý naše přístroje a pomůcky předal neznámo

Rassenhygiene, Böhmisch-Mährische Gesundheitsblätter 1943, H. 2, s. 46-50; Týž, Bevölkerungsforschung des Universitätsinstituts für Erb- und Rassenhygiene in Prag, Archiv für Bevölkerungswissenschaft 13, 1943, s. 170-173.

²⁵⁸ Na dosud nevyužitě prameny k Thumsově osobnosti (jeho korespondence s psychiatrem E. Rüdinem uložená v Max-Planck-Institut für Psychiatrie v Mnichově) mne upozornil kolega M. Šimůnek.

²⁵⁹ K. THUMS, Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität, 1942, s. 75.

²⁶⁰ Srovnej Petr SVOBODNÝ, Němečtí komisaři pro českou lékařskou fakultu po 17. listopadu 1939, in: Eva PETERKOVÁ (ed.), II. setkání archivářů vysokých škol ČR, Brno 2000, s. 52-64.

²⁶¹ Trosky dochované korespondence týkající se přebírání ústavu v Archivu UK, LF NU 1883-1945, karton Komissar für die geschlossene tschechische Universität, dopisy z 23. 7., 8. 9., 11. 11, 7. 12. 1940;

kam."²⁶² V roce 1941 žádal Thums také o přidělení inventáře zabaveného české eugenické společnosti.²⁶³

Personálně ústav sestával z ordináře-přednosta (Thums), tří řádných asistentů (postupně se jich v ústavu vystřídalo šest), z nichž žádný se po dobu existence ústavu nehabilitoval, a několika dalších technických a administrativních sil. Zvláštní administrativní síly byly ústavu přiděleny státními úřady pro speciální statistické úkoly. Výukové povinnosti ústavu s jedním profesorem vyplývaly z již uvedených studijních předpisů. Čtyři povinné přednášky rozvržené studijním řádem do jednoho preklinického a jednoho klinického semestru stačil Thums odpřednášet vždy během jediného semestru, respektive trimestru, aby umožnil proniknout do své "nezbytné" vědy i těm studentům, kteří byli z fronty uvolnění právě jen na jeden semestr. Názvy a zaměření přednášek se během doby obměňovaly (*Vererbungslehre und Rassenhygiene, Erbpathologie, Menschliche Erblehre, Volk und Rasse, Bevölkerungspolitik, Rassenbiologische Fragen in den Kolonien* a další). Kromě medikům přednášel i povinný kurs pro právníky, nepovinně jeho přednášky navštěvovali přírodovědci, speciální kursy měl i pro různé střední školy pro zdravotní sestry, porodní asistentky atd., nehledě na řadu propagandistických školení pro členy strany i širší veřejnost. V jeho pedagogickém úsilí ho podporovali nejen starý Tschermak-Seysenegg, ale postupně i jeho mladé asistentky a asistenti Gertraud Vanino (nar. 1917 ve Štýrském Hradci, asistentkou 1941-1943), Eugen Peters (nar. 1918 v Salzburku, asistentem v roce 1943) a Gretha (Herta) Storm (nar. 1911 v Českých Budějovicích, asistentkou 1943-1944). Kromě těchto tří asistentů, o nichž se zmiňuje sám Thums ve svých zprávách z roku 1943, působili podle seznamů osob na třech systemizovaných asistentkých místech postupně ještě Therese Hiebl (asistentkou 1941-1942), Elisabeth Schneider (roz. Maier, nar. 1917 v Dubí u Kladna, asistentkou 1942-1944) a Josef Wokatsch (nar. 1911 v Ústí n. L., asistentem 1941-1945, od 1942/43 ve *Wehrmacht*).²⁶⁴ Thumsovi a jeho asistentům ve výuce vypomáhali také kolegové z jiných ústavů (již vzpomenutý Herrmann), respektive fakult (K. V. Müller z filozofické a B. Schultz z přírodovědecké). Jako základní učebnice se i v Praze používala publikace koryfeje

²⁶² Archiv UK, LF UK 1883-1953, spisy LF, přednosta Ústavu pro obecnou biologii LF UK J. Bělehrádek děkanátu LF UK, 27. 7. 1945, č. j. 58/45 - přípis k č. j. 768/1945, k. 415; opis ve složce Zločinnost a škody způsobené nacisty na majetku lékařské fakulty; zabírání českých ústavů popsal mj. Jan Bělehrádek, *Novým dechem*, Praha 1946, s. 82 nn.

²⁶³ Archiv UK, LF NU 1883-1945, karton Komissar für die geschlossene tschechische Universität, dopis Thumse rektorovi NU a děkanovi LF 12. 6. 1941, žádost postoupena prorektorem NU 21. 6. 1941 Gestapu.

²⁶⁴ Materiální vybavení (včetně plánu), personální obsazení a úkoly ústavu podrobně in K. THUMS, *Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität*, 1942, s. 75-83.

německé rasové hygieny Otmara von Verschuera (1896-1969) *Leitfaden der Rassenhygiene* z roku 1941.²⁶⁵

Bádací činnost pracoviště²⁶⁶ podle Thumse souvisela úzce s funkcemi ústavu jakožto poradny pro otázky dědičnosti a rasové problematiky, která nabyla na významu se zavedením rasového zákonodárství i v protektorátu.²⁶⁷ Od 1. 4. 1941 byla na půdě ústavu zřízena poradna pro péči o dědičné zdraví a rasu (*Beratungsstelle für Erb- und Rassenpflege*) jako oddělení zdravotní úřadu a později i tzv. *Zentralstelle für die Erbkartei der deutschen Bevölkerung in Böhmen und Mähren*.²⁶⁸ Jak poradna, do které denně přicházelo 20-40 pacientů, tak kartotéka, další pražské kliniky a ústavy, ale i mimopražské nemocnice zásobovaly ústav bohatým materiálem, podle Thumse vhodným k vědeckému zpracování.

Ale právě v tomto ohledu je patrné, že velká očekávání nebyla naplněna. Práce navazující na jeho dřívější mnichovské výzkumy dědičných neurologických onemocnění založené na tehdy oblíbené metodě výzkumu dvojčat²⁶⁹ (výsledky publikovány ještě v letech 1938-1939 byly vysoce ceněné²⁷⁰), označované v propagačních člancích jako právě zpracovávané, pravděpodobně nikdy nevyšly (respektive nejsou v bibliografii do roku 1944 podchyceny). Ústav se orientoval, vlastně proti proklamovanému zaměření na lékařské problémy, na otázky tzv. populační politiky (*Bevölkerungspolitik*).²⁷¹ V této souvislosti zkoumal Thums, jeho asistenti a studenti mj. politické souvislosti osídlení českomoravského prostoru včetně Sudet, zvláště otázky smíšených česko-německých manželství a otázky rasového původu v nejužší souvislosti s dobovou praxí (tj. pro potřeby ověření árijského původu). Tím se ovšem ústav, jeho přednosta i ostatní zaměstnanci ocitli skutečně nebezpečně blízko k "Hitlerovým ochotným katanům". V Thumsově bibliografii po roce 1940 již zcela převládají politicky motivované články o úspěších německé medicíny, zvláště jeho oboru, o

²⁶⁵ Srovnej pozn. 10. Základní biografické a bibliografické údaje k jeho osobě: Dietrich von ENGELHARDT (Hrsg.), *Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner*, 2, München 2002, s. 647.

²⁶⁶ Deklarativně a obecněji in K. THUMS, *Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität*, 1941, s. 27-28 a K. THUMS, *Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität*, 1942, s. 80-83; konkrétněji THUMS v obou zprávách z roku 1943 (viz pozn. 19).

²⁶⁷ Srovnej Karl THUMS, *Ehegesundheitsgesetz und Erbpflege*, *Böhmisch-Mährische Gesundheitsblätter* 1943, H. 7, s. 185-197; 25. 5. 1943 Thums text přednesl v Praze na školení pro zdravotnice ze sudetské župy.

²⁶⁸ K. THUMS, *Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität*, 1942, s. 79-80.

²⁶⁹ Metody zkoumání dvojčat dosáhly zakrátko v "díle" některých německých lékařů nikdy dříve ani později netušených excesů. Němečtí lékaři v protektorátu se s metodami výzkumu dvojčat měli možnost seznámit v článku: Otmara von VERSCHUER, *Zwillingsforschung als Grundlage der Rassenhygiene*, *Böhmisch-Mährische Gesundheitsblätter* 1942, H. 10, s. 345-350, původně prosloveném v Liberci pro jejich kolegy ze sudetské župy.

²⁷⁰ Například v posudku prof. Verschuera na Thumse v souvislosti s jeho jmenováním členem pražské Německé akademie věd, srovnej pozn. 42.

²⁷¹ Podrobněji zvláště in K. THUMS, *Bevölkerungsforschung des Universitätsinstituts für Erb- und Rassenhygiene in Prag*, 1943, s. 170-173.

budování pražského ústavu, medailony kolegů, ale například i článek o G. Mendelovi jako předchůdci péče o rasu.²⁷²

Bělehrádkovo poválečné svědectví o vědecké sterilitě ústavu a jeho přednosta překvapivě souzní s autentickým svědectvím z druhé strany. Podle posuzovatele jeho zásluh při jmenování do Německé akademie věd v Praze v listopadu roku 1943 napsal Thumsův učitel a vzor, berlínský rasový hygienik Otmar von Verschuer, slova zřejmě dobře míněná, leč pro tehdy čtyřicetiletého vědce nikterak povzbudivá, že práce této původně "*vynikající vědecké osobnosti a nadějného představitele našeho oboru*" ("*ausgezeichnete wissenschaftliche Persönlichkeit und hoffnungsvollste Vertreter unseres Faches*") se dostávala pod tlakem povinností spojených s budováním pražského ústavu a "*s válkou souvisejících úkolů*" ("*mit dem Krieg zusammenhängende praktische Aufgaben*") zcela do pozadí.²⁷³

Ještě koncem 1945 Thums diskutoval na základě rasových teorií s profesorem národní psychologie Rudolfem Hippusem a docentem Stengelem von Rutkowskim o poválečném vztahu Německa a evropských národů.²⁷⁴

Poválečné osudy oboru, ústavu i jeho přednosta jsou neméně poučné, i když se musíme omezit jen na lakonická konstatování získaná ze sekundární literatury. Pražský ústav zanikl s celou německou univerzitou. Proces sebereflexe a očisty německé biologie a v jejím rámci i rasové hygieny z různých důvodů proběhl mnohem později a mnohem nedůsledněji než například podobný proces (a to i v soudním slova smyslu) s lékaři.²⁷⁵ A Karl Thums? Od roku 1946 až do smrti o třicet let později (1976) působil jako neurolog v rakouském Sankt Pölten. Své názory publikoval ještě v 70. letech jako přispěvatel časopisu *Neue Anthropologie*, který se počátkem 80. let (tedy až po Thumsově smrti) angažoval v rasisticky

²⁷² Karl THUMS, Mendel als Voraussetzung der Erb- und Rassenpflege, Böhmen und Mähren 3, 1942, s. 241-2. V souvislosti s Mendelem jako "předchůdcem péče o rasu" je nutné zmínit zajímavý projekt brněnských německých vědců za protektorátu o zřízení Mendelova ústavu: Pavel BALCÁREK – Pavel PALEČEK, Gregor-Mendel-Forschungsinstitut v Brně: Projekt z let 1942-1943, Univerzitní noviny 8, 2001, s. 31-33

²⁷³ A AV, Thums - os. spis, posudek ze 4. 11. 1943.

²⁷⁴ Alena MÍŠKOVÁ, Die Prager Rassenforschungspläne bei Kriegsende, in: T. RUZICKA - M. ANDĚL - M. BOJAR - D. BRANDES - A. LABISCH, Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften, s. 83-91; A. Wiedemann, Die Reinhard-Heydrich-Stiftung, s. 122-123.

²⁷⁵ K denacifikaci německé medicíny a biologie kromě prací uvedených v poznámkách 2-5 zvláště: Gerhard AUMÜLER - Hans LAUER - Helmut REMSCHMIDT (Hrsg.), Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945, Marburg 1997; Ernst KLEE, Deutsche Medizin im Dritten Reich. Karrieren vor und nach 1945, Frankfurt am Main 2001; Petr SVOBODNÝ, Dieselben Leute - neue Karrieren: Die Schicksale von Hochschullehrern der deutschen medizinischen Fakultät in Prag nach 1945, Havránkův sborník, v tisku; vyrovnávání se konkrétní lékařské fakulty s podílem svých členů na praktikách v oblasti nacistické eugeniky a "eutanasie" detailně in: H. van den BUSSCHE - F. PFÄFFLIN - Ch. MAI, Die Medizinische Fakultät der Hamburger Universität, kap. "Zusammenbruch" und Nachkriegszeit, zvl. s. 1371 nn.

motivované diskusi o dědičnosti inteligence v souvislosti s útoky proti invazi "gastarbeiterů" do Německa.²⁷⁶ O osudech bývalých Thumsových asistentů se dosud nepodařilo nic zjistit.

Pro úplnost dodejme, že na lékařské fakultě německé univerzity v Praze působil krátce - na počátku své kariéry - jiný později "proslulý" německý rasový hygienik. Brněnský rodák Lothar Gottlieb Tírala (nar. 1886) se v Praze jako asistent fyziologického ústavu v letech 1923-1924 hodlal habilitovat, po neúspěšném pokusu se ale vrátil do Brna jako odborný lékař pro gynekologii a urologii. Roku 1933 byl jmenován řádným profesorem pro biologii a rasovou hygienu a ředitelem ústavu pro rasovou hygienu v Mnichově, jednoho z nejvýznamnějších v Německu. Jeho jmenování se uskutečnilo přes zamítavé posudky odborníků na nátlak politických a stranických míst v Bavorsku (intervenovali například členové bayreuthského wagnerovského kroužku), velkou roli hrálo především "německé smýšlení" československého státního příslušníka Tíraly, pronásledovaného režimem i socialistickými, zednářskými a židovsko-liberálními kruhy. Když už nebylo možné déle zastírat, že jeho největší odbornou kvalifikací pro významný akademický a současně politický post byla praxe největšího moravského andělíčkáře (roli hrálo ale i množství dalších přestupků v učitelské i lékařské praxi v Mnichově), byl Tírala na jaře roku 1936 donucen z mnichovské fakulty odejít.²⁷⁷ O svůj profesorský titul, jehož užívání mu bylo v roce 1936 zakázáno, bojoval ještě na přelomu 50. a 60. let, stejně jako o osobní věci z pracovny ústavu (včetně památek od rodiny Winnifred Wagnerové), které mu byly v souvislosti s jeho pádem zabaveny.²⁷⁸

* * *

Co říci na závěr? Úplnější poznání krátkých dějin pražského ústavu pro rasovou hygienu je závislé na dalším studiu archivních pramenů, tentokrát mimouniverzitní provenience (politické a zdravotnické instituce, pozůstalosti). Mohlo by přinést odpovědi na další otázky, a to ve třech základních oblastech:

1) Posun od klasické rasové hygieny, zvláště eugeniky, k tragickým důsledkům v období třetí říše.

²⁷⁶ P. WEINGART - J. KROLL - K. BAYRETTZ, Rasse, Blut und Gene, s. 671-672; E. KLEE, Deutsche Medizin im Dritten Reich, s. 221.

²⁷⁷ P. WEINGART - J. KROLL - K. BAYRETTZ, Rasse, Blut und Gene, srovnaj rejstřík; H. Heiber, Universität unterm Hakenkreuz, I, s. 445 nn.; P. J. WEINDLING, Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870-1945, Cambridge 1989, s. 509-511.

²⁷⁸ Universitätsarchiv München (Univerzitní archiv Mnichov), osobní spis L. Tíraly, E II-N.

2) Eventuální podíl pražských rasových hygieniků na přesídlovacích a vyhlazovacích praktikách okupačního režimu v Čechách a na Moravě.

3) Vztah eugenických a dalších souvisejících teorií v českém a německém prostředí před válkou, za války a dokonce i po ní.

* * *

Původní verze této kapitoly vznikla jako příspěvek pro mezinárodní konferenci Pražská univerzita v evropském kontextu, Praha 1998. Vzhledem k tomu, že konferenční sborník nevyšel, byl příspěvek doplněn a přepracován. Publikován byl v české verzi pod výše uvedeným názvem v Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae 36-38, 1996-1998 (vyšlo 2004), 1-2, s. 61-71. Zkrácená německá verze byla přednesena na mezinárodní konferenci Moderne Biologie, Praha 2003, publikována byla jako Die medizinische Fakultät der Prager deutschen Universität in den Jahren 1938-1945: Rassenhygiene – eine Fallstudie, in: M. ANDĚL – T. RUZICKA – A. LABISCH – D. BRANDES – P. KRAML – P. ARENBERGER (Hg.), Moderne Biologie: Möglichkeiten und Risiken, Hoffnung und Bedrohung (=Vita nostra revue 12), Praha 2003, s. 65-74. Pro tuto disertaci nebyl text upravován.

Lothar G. Tiralá:

Závratná kariéra brněnského gynekologa ve "třetí říši"

Život a kariéra brněnského rodáka Lothara G. Tiraly je poučnou historkou na téma věda a politika.²⁷⁹ Je historií muže, kterého nedlouho po převzetí moci nacisty jeho poněkud zveličené politické aktivity a především dobré společenské a politické styky vynesly nakrátko z postu brněnského odborného lékaře a sudetoněmeckého aktivisty na vysoce prestižní místo profesora a přednosta ústavu mnichovské univerzity. Závratnost jeho kariéry je pozoruhodná také v tom, že ani výrazná politická podpora nedokázala svého oblíbence udržet dlouho na místě, pro které – jak se záhy ukázalo – neměl profesní, organizátorské ani lidské předpoklady. Slovo závratná dle mého názoru obsahuje oba významy výrazů, jimiž jeho kariéru označili německý a anglický historik, kteří o Tiralovi také psali: „blesková“ a „neúspěšná“.²⁸⁰

Lothar G. Tiralá se narodil 17. října 1886 v Brně v německojazyčné *völkisch* (tj. národnostně uvědomělé a aktivní) rodině.²⁸¹ Jeho cesta za vzděláním směřovala do nedaleké Vídně, kde absolvoval nejprve filozofickou (PhDr. 18. 7. 1908) a poté lékařskou fakultu (MUDr. 24. 12. 1913). Po lékařské promoci setrval několik let na vídeňské univerzitě, snad již s plány na budoucí akademickou kariéru, nejprve jako asistent farmakologického ústavu

²⁷⁹ Základní údaje o jeho osobě přinášejí některé novější biografické slovníky a publikace o medicíně ve třetí říši: Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945, Praha 1998, s. 212-213; Ernst KLEE, Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945, Frankfurt am Main 2003, s. 627; Ernst KLEE, Deutsche Medizin im Dritten Reich. Karrieren vor und nach 1945, Frankfurt am Main 2001, s. 179.

²⁸⁰ Paul WEINDLING, Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870-1945, Cambridge 1989, s. 509-511 nazval jemu věnovanou kapitolu „A failed ideology“; Helmut HEIBER, Universität unterm Hakenkreuz. Teil 1, Der Professor im Dritten Reich: Bilder aus der akademischen Provinz, München 1991, s. 445-453, popisuje jeho vzestup a pád jako „Blitzkarriere“ (zde s. 446). K rasové hygieně a souvisejícím tématům v Německu: P. WEINDLING, Health, Race and German Politics; Peter WEINGART – Jürgen KROLL – Kurt BAYERTZ, Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland, Frankfurt am Main 1996 a další literatura tam uvedená; k německé rasové hygieně v českých zemích Petr SVOBODNÝ, Rasová hygiena na lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze (1938-1945), Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 36-38, 1996-1998 (vyšlo 2004), 1-2, s. 61-71; Michal ŠIMŮNEK, Ein neues Fach: Die Erb- und Rassenhygiene an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Karls-Universität Prag 1939-1945, in: Antonín KOSTLÁN (ed.), Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939-1945 (=Studies in the History of Sciences and Humanities 9), Praha 2004, s. 190-31; Michal ŠIMŮNEK, Zdraví, dědičnost, rasa. Obory tzv. dědičné a rasové hygieny, tzv. rasové biologie a tzv. Biologie lidu na Německé Karlově Univerzitě v Praze v akademických a politických kontextech (1939-1945) I., II., Doktorská práce Přírodovědecké fakulty UK, Praha 2006 a literatura tam uvedená.

²⁸¹ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, Parteikorrespondenz, L. Tiralá (dříve Berlin Document Center; dále jen BA PK LT), N. 316.

(1913/14), poté na několik let (1914/15-1918/19) jako asistent fyziologického ústavu.²⁸² Po první světové válce pobýval studijně nebo jako praktický lékař na různých místech (Wilhelmsburg, Vídeň, Praha),²⁸³ aby se nakonec vrátil do rodného Brna, kde zahájil soukromou praxi odborného lékaře pro gynekologii a urologii, kterou vykonával až do svého odchodu do Mnichova v roce 1933.²⁸⁴ Ve školním roce 1923/24 byl volentérem (nehonorovaným asistentem) ve fyziologickém ústavu lékařské fakulty Německé univerzity v Praze. V Praze se o pár let později pokusil habilitovat, ale bezvysledně, takže zůstal u své brněnské praxe. Důvody neúspěšné habilitace z roku 1927 byly zjevně politické, nepříjatelny byl jak pro české úřady, tak pro některé německé učitele i studenty.²⁸⁵

Již v době studií a působení na lékařských fakultách ve Vídni a v Praze se setkal s několika vědeckými osobnostmi z oblasti biologie a medicíny, které nasměrovaly jeho zájem k rasově biologickým a rasově hygienickým otázkám. V době svého vídeňského působení spolupracoval s významným představitelem environmentální biologie,²⁸⁶ později k nacismu více než loajálním hamburským profesorem Jakobem von Uexküllem (1864-1944)²⁸⁷ v jeho experimentální stanici v Neapoli.²⁸⁸ Tíralovým pražským přednostou byl významný profesor fyziologie Armin Tschermak von Seyssenegg (1870-1952).²⁸⁹ Těžiště jeho vědecké práce spočívalo především ve smyslové fyziologii, ale od 20. let ohlašoval pravidelně též přednášky z nauky o dědičnosti. Tschermak byl příznivcem Mendelova učení, se kterým byl Tírala později dosti naštírú. Tyto přednášky vedl Tschermak až do školního roku 1939/1940, kdy výuka dědičnosti přešla i na pražské německé univerzitě plně do sféry expertů na rasovou hygienu, v tomto případě především na nechvalně proslulého profesora Karla Thumse.²⁹⁰ V roce 1925 pracoval Tírala s německým urologem Kroissem, předsedou ligy nacistických lékařů.²⁹¹ Na rozdíl od jeho učitelů a vědeckých vzorů, kteří byli přes svou pozdější spolupráci s nacismem původně a v první řadě skutečnými vědci, v Tíralově kariéře hrála hlavní roli jeho společenská a politická činnost.

²⁸² Dopis ředitele Univerzitého archivu Vídeň K. Mühlbergera autorovi ze 17. 2. 1998 na základě údajů z rigorozních a promočních protokolů FF a LF a seznamu osob vídeňské univerzity.

²⁸³ BA PK LT, N. 103 nn.

²⁸⁴ Medizinisches Jahrbuch für die Tschechoslovakische Republik (dále jen MJ TR) IV, 1931, s. 629; Zdravotnická ročenka československá (dále jen ZR ČSR) VI, 1934, s. 602.

²⁸⁵ P. WEINDLING, Health, Race and German Politics, s. 510; H. HEIBER, Universität unterm Hakenkreuz, s. 445.

²⁸⁶ P. WEINDLING, Health, Race and German Politics, s. 510.

²⁸⁷ E. KLEE, Das Personenlexikon, s. 634.

²⁸⁸ Sdělení M. Šimůnka.

²⁸⁹ O něm L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ, Biographisches Lexikon, s. 215; o jeho přednáškách P. SVOBODNÝ, Rasová hygiena na lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze, s. 64-65.

²⁹⁰ O rasové hygieně v Praze: P. SVOBODNÝ, Rasová hygiena na lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze; M. ŠIMŮNEK, Ein neues Fach.

²⁹¹ P. WEINDLING, Health, Race and German Politics, s. 510.

Národnostní konflikty v rodném městě před rokem 1918 i po něm Tirala v duchu rodinných tradic²⁹² přivedly k extrémně vyhraněným protičeskoslovenským, protidemokratickým a antisemitským názorům v oblasti světonázorové i politické. Již jeho otec byl například podle svědectví někdejšího sudetoněmeckého poslance brněnského původu dr. Baerana z roku 1935 „jedním z nejcennějších předbojovníků nacionálního smýšlení v Brně a jako takový se mnou stál v boji bok po boku...“ („*einer der wertvollsten Vorkämpfer des völkischen Gedankens in Brünn und als solcher stand Schulter an Schulter mit mir [Baeran] im Kampfe...*“).²⁹³ Již v roce 1924, kdy se Tirala s rodinou vrátil do Brna, se podle vlastních slov stal terčem bojkotu ze strany brněnských Židů a zednářů, kteří se ho snažili ekonomicky a společensky znemožnit. V roce 1926 přijal členství v předsednictvu německé nacionální strany v Brně. V roce se údajně 1928 přihlásil i s manželkou do NSDAP; řádným členem strany se stal až roku 1934 v Mnichově. (V roce 1933 do strany vstoupil i jejich syn - gymnazista).²⁹⁴ Pro nacionálněsocialistické souvěrce v Brně pracoval Tirala jako lékař: prováděl například prohlídky dětí před odjezdem na tábory a především přednášel pro nacistické souvěrce o „světonázorových“ otázkách. V přehledu o své politické činnosti v Československu z roku 1935 se Tirala chlubí například svými vzpomínkovými přednáškami o rasovém ideologovi, či spíše mystikovi Houstonu S. Chamberleinovi (manželovi Evy Wagnerové, dcery proslulého skladatele) a spoluprací s časopisem *Volk und Rasse*. Za spolupráci s tímto časopisem byl v roce 1930 obviněn brněnskými německými sociálními demokraty v jejich periodiku *Volksfreund* jako spolubojovník čelných nacistů A. Rosenberga, H. Himmlera a R. Darré.²⁹⁵ „Nenávist“ těchto kruhů, zaměřenou nejen na Tiralovu osobu, ale především proti třetí říši (sic!), potvrzuje také již zmíněný sudetoněmecký poslanec i další svědci. Ti ale závist vůči Tiralovi odůvodňují především jeho lékařskými, vědeckými a finančními úspěchy.²⁹⁶

Po nástupu nacismu k moci v sousedním Německu se brněnský lékař a stále ještě československý občan cítil být dostatečně profesně připraven i politicky zocelen boji s nepřátelskými kruhy, aby přijal výzvu převzít významný post profesora a přednosta ústavu jednoho z pro nacisty nejvýznamnějšího lékařského oboru - rasové hygieny - na mnichovské univerzitě.

²⁹² Srovnej pozn. 3.

²⁹³ BA PK LT, N. 316.

²⁹⁴ H. HEIBER, Universität unterm Hakenkreuz, s. 449, 453.

²⁹⁵ Politická činnost podle BA PK LT, N. 242; srovnej též H. HEIBER, Universität unterm Hakenkreuz, s. 449.

²⁹⁶ BA PK LT, N. 316, 102, 104.

Stolice rasové hygieny na mnichovské lékařské fakultě se uvolnila v létě 1933 odchodem jednoho z nejvýznamnějších německých rasových hygieniků, zakladatele mnichovského ústavu pro lidskou dědičnost (1923) a hlavního autora základního díla oboru *Grundriss der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene* (1921) prof. Fritze Lenze²⁹⁷ (1887-1976) do Berlína.²⁹⁸ Kvůli „mimořádnému významu, který zvláště v nacionálně socialistickém státě oboru náleží“, musela být profesura obsazena co nejrychleji.²⁹⁹ Kandidaturu brněnského lékaře na prestižní místo prosazovali na bavorských ministerstvech vnitra a školství představitelé mnichovských *völkisch* (nacionalistických) a stranických kruhů,³⁰⁰ mimo jiné župní vedoucí NSDAP Adolf Wagner,³⁰¹ vdova po H. Chamberlainovi, kterého Tiralala kdysi léčil, Eva Wagnerová,³⁰² nakladatel Julius F. Lehmann³⁰³ (vydavatel mj. časopisů *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie*, *Zeitschrift für Rassenphysiologie* a *Volk und Rasse*, se kterým spolupracoval i Tiralala) nebo exponent nacismu v přírodovědeckých kruzích, fyzik, nositel Nobelovy ceny 1905, bratislavský rodák Philipp Lenard (1862-1947).³⁰⁴

Proti Tiralově nominaci se ale – asi k překvapení a jistě k nelibosti jeho zastánců - postavili čelní představitelé rasové hygieny, kteří ho – právem - nepovažovali za vědce, ale za pouhého nekvalifikovaného ideologa.³⁰⁵ Průkopník německé rasové hygieny Alfred Ploetz³⁰⁶ (1860-1940) jej například pokládal za povrchního popularizátora,³⁰⁷ za nejkřiklavější ve svém velmi podrobném posudku označil jeho tvrzení, že ideje mohou být přenášeny prostřednictvím krve.³⁰⁸ Profesor Fritz Lenz jej odsoudil jako propagandistu, který postrádá elementární znalosti v oboru, a jeho ambice stát se profesorem považoval za patologický egoismus.³⁰⁹ Třetí z „velikánů“ německé rasové hygieny, psychiatr Ernst Rüdin (1874-1952),

²⁹⁷ Dietrich von ENGELHARDT (Hg.), *Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner*, I, München 2002, s. 369; E. KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, s. 366-367.

²⁹⁸ H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 445.

²⁹⁹ BA PK LT, N. 273; politické pozadí, administrativní proces a finanční stránka věci in: H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 445-6.

³⁰⁰ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 510.

³⁰¹ E. KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, s. 649.

³⁰² BA PK LT, N. 50; H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 446.

³⁰³ E. KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, s. 362; H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 446.

³⁰⁴ E. KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, s. 366; H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 446.

³⁰⁵ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 510.

³⁰⁶ *Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner*, s. 472; E. KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, s. 466.

³⁰⁷ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 510.

³⁰⁸ H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 447-448.

³⁰⁹ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 510; H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 448.

byl ve svém posudku shovívavější a také politicky opatrnější; ocenil například Tiralovy popularizační články o rasové hygieně, eugenice nebo „rasové duši“ jako svěží.³¹⁰ Stejně jako Ploetz dal ale nakonec přednost odborně a organizačně kvalifikovanějšímu bakteriologovi a hygienikovi Ernstu Rodenwaldtovi (1878-1965).³¹¹ Tírala sám za svou největší odbornou kvalifikaci v té době považoval vlastní nekrvavou metodu sterilizace žen.³¹² Přes odborné výhrady a bez jakéhokoliv vlivu ze strany fakultních orgánů, na což fakulta poukazovala až po válce,³¹³ byl Tírala profesorem rasové hygieny a přednostou nově zřízeného ústavu pro rasovou hygienu k jmenován 1. 11. 1933. Služební doba univerzitního profesora mu byla uznána dokonce zpětně k 1. 11. 1913, ačkoliv předtím nebyl ani řádně habilitován!³¹⁴

Profesor Tírala se ujal v nové pozici jak výuky a „vědecké“ práce, tak budování ústavu a v jeho vlastních hlášeních byly jeho aktivity skutečně „imponující“.³¹⁵ V zimním semestru 1933/34 až zimním semestru 1935/36 přednášel dědičnou biologii pro mediky v předklinických ročnících, dědičnou biologii a patologii pro mediky klinických ročníků a dědičnou biologii a rasovou hygienu studentům právnické fakulty. V jeho bibliografii (12 položek za období 1933-34 a pět za období 1935-1936) ovšem i tak převládají články, které zcela odpovídají výše zmíněným charakteristikám (ideologie, propaganda, popularizace). Stejný přístup je patrný z témat jeho přednášek pro veřejnost.³¹⁶ Vědeckější přístup (témata o dědičnosti jednotlivých nemocí či poruch) lze najít jen v názvech 32 doktorských disertací dokončených v jeho ústavu v uvedeném období.³¹⁷ Po převzetí nové funkce musel bojovat s těžkostmi, které popsal ve své obraně proti obviněním, jimž čelil již od roku 1934. Stěžoval si na problémy s financováním, obsazením asistentského místa, pravidelné zásobování knihami a časopisy atd. atd. Závěrem si posteskl, že mu počátky jeho působení v Mnichově nejenom že nebyly ulehčeny, ale v řadě ohledů naopak ztíženy.³¹⁸

V době svého krátkého působení v Mnichově shrnul Tírala své extrémní rasové hygienické názory v knize *Rasse, Geist und Seele* (1934). Pozoruhodné jsou zejména dvě „myšlenky“ z této knihy. Jeho požadavek jako německého rasového hygienika trestat každého

³¹⁰ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 510; H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 447.

³¹¹ *Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner*, II, s. 502; E. KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, s. 501-502.

³¹² H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 448.

³¹³ Universitätsarchiv München, Personalakt E II-N, L. Tírala (dále jen UAM PA LT), dopis děkana lékařské fakulty rektorovi mnichovské univerzity z 16. 11. 1950

³¹⁴ BA PK LT, N. 48; H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 448.

³¹⁵ H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 452.

³¹⁶ BA PK LT, N. 64 nn., N. 76 nn.

³¹⁷ BA PK LT, N. 180 n.

³¹⁸ BA PK LT, N. 90 nn.

Němce či Němku, který/kteřá má vztah s příslušníkem/příslušnicí cizí rasy nebo tento vztah legitimizují manželským svazkem se v té době byl již nesetkal s odporem ani v odborných kruzích. I pro ně však byla nepřijatelná Tiralova teze o možnosti přenosu (tedy „dědičnosti“) idejí krví.³¹⁹

Potíže vyplývající z rozporu mezi Tiralovými přednostmi, které zdůrazňovali jeho zastánci i on sám, a skutečnou kvalifikací, započaly krátce poté, co se ujal své nové funkce.³²⁰ Již v lednu 1934 byl denunciován u bavorských úřadů zprávou, která přišla diplomatickou cestou z německého konzulátu v Brně, další zprávy konzulát zaslal v říjnu 1934 a v lednu 1935. Podle nich největší část jeho profesionálních úspěchů i příjmů v Brně pocházela z potratů, byl vyšetřován za smrt pacienta a zapleten do různých finančních a úplatkářských machinací jak s pacienty, tak lékaři (zvláště mu přitížily jeho styky s židovskými lékaři). Neúspěch jeho habilitace nezpůsobil podle konzulátu prý pouze odpor českých úřadů, ale také protesty německých studentů. Uvedená provinění byla tedy nejen proti jeho profesionální cti, ale někdy až kriminálního charakteru. Tiralova považoval všechna obvinění za důsledek útoků židovských lékařů. Bavorské ministerstvo vyučování a kultury ale vznesená obvinění považovalo za natolik závažná, aby se jimi zabývalo. Vzhledem k dalším problémům s Tiralou, které rychle vyvstaly i v Mnichově, především opakovaným protestům studentů proti nízké úrovni jeho přednášek (počínaje úvodní přednáškou v prosinci 1933) i publikací, ministerstvo konstatovalo, že Tiralova nesplnil velká očekávání, a požádalo 2. 7. 1935 prostřednictvím říšského a pruského ministerstva pro vědu, výuku a lidovou výchovu v Berlíně, aby případ Tiralovy profesury vyřešil „vůdce a říšský kancléř“.³²¹ Přestože se ho před útoky z Brna snažili někteří jeho příznivci bránit, k výhradám se připojili i představitelé a učitelé fakulty, kteří zpochybňovali například jeho kvality jako examinátora.³²² Tiralova si v roce 1935 rozhněval i svého původně alespoň vlažného příznivce Rüdina, především svou kritikou mendelovské teorie dědičnosti.³²³ Na Tiralovu obranu naopak vystoupili další jeho politicky vlivní přátelé,³²⁴ především Winifred Wagnerová (vdova po skladateli) nebo nacistický propagandista a župní vedoucí NSDAP Julius Streicher, kteří argumentovali tím, že vůdce má autodidakty rád.³²⁵

³¹⁹ E. KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, s. 627.

³²⁰ H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 449-452.

³²¹ P. WEIDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 510; H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 450-451; BA PK LT, N. 272 nn., N. 296 nn.

³²² P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 510.

³²³ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 510.

³²⁴ H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 452-453.

³²⁵ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 511.

Vůdce ale nakonec rozhodl ve prospěch Tiralových kritiků a (po předběžném rozhodnutí z 18. 4. 1936) ho 16. 7. 1936 odvolal z jeho profesorského postu i ze státních služeb bavorského státu.³²⁶ Ještě v prosinci ho ale musel rektor mnichovské univerzity upomínat, aby vyklidil místnosti v ústavu, vrátil knihy a především aby přestal užívat profesorský titul.³²⁷ (O obou rozhodnutích ještě uslyšíme v souvislosti s Tiralovými poválečnými aktivitami.) Již dříve (31. 1. 1936) byl Tirala vyloučen rovněž z nacionálněsocialistického lékařského svazu (*NSB Ärztebund*), v tomto případě za poměrně malicherný spor mezi kolegy, proti čemuž se pochopitelně také odvolal.³²⁸ Disciplinární řízení proti němu bylo vedeno dále po stranické linii a z NSDAP byl nakonec také vyloučen.³²⁹ Zprávy o Tiralových potížích v roce 1935 dosáhly pochopitelně až do Brna, kde vyvolaly různé fámy, otištěné dokonce v novinách, mj. o jeho deportaci do koncentračního tábora.³³⁰

Tiralovy univerzitní povinnosti si po jeho odstranění z fakulty rozdělili jeho mnohem lépe kvalifikovaní kolegové:³³¹ Ernst Rüdin, který vedl komisionálně ústav do roku 1944,³³² a psychiatr Hans Luxenburger (1894-1976).³³³ Ačkoliv v roce 1935 ve sporu o Tiralu mezi ideology a experty zvítězili ti druzí (Rüdin, Luxenburger), později byly jejich pozice oslabeny a sami se ocitli v politických potížích.³³⁴ Tirala si zařídil opět soukromou praxi a ve své obhajobě pokračoval i nadále, prakticky až do konce války.³³⁵ V letech 1938-1940 získal dokonce na přímluvu Julia Streichera a říšského ministra školství Bernharda Rusta³³⁶ pro své výzkumy finanční podporu od *Deutsche Forschungsgemeinschaft*.³³⁷ Teprve v roce 1937 se vzdal československého občanství a přijal občanství německé.³³⁸

Tirala svůj boj nevzdal ani po válce. Přes debakl, který jako nekvalifikovaný a neschopný profesor utrpěl ve 30. letech v Mnichově, a přes odnětí profesorského titulu se po válce titulem nadále honosil. Již roku 1945 se o Tiralu zajímaly americké vojenské úřady, které si na rektorátě mnichovské univerzity vyžádaly jeho osobní spis, nejspíše za

³²⁶ UAM PA LT, opis dopisu říšského ministerstva pro vědu a školství L. Tiralovi z 16. 7. 1936, dopis děkana lékařské fakulty rektorovi mnichovské univerzity z 16. 11. 1950; P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 510, uvádí pouze datum 18. 4. 1936; HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz* 454.

³²⁷ UAM PA LT, opis dopisu rektora mnichovské univerzity L. Tiralovi z 10. 12. 1936.

³²⁸ BA PK LT, N. 18 nn.; H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 453.

³²⁹ H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 453-456.

³³⁰ BA PK LT, N. 118.

³³¹ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 510-511.

³³² P. WEINGART et al., *Rasse, Blut und Gene*, s. 438 + rejstřík.

³³³ E. KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, s. 385.

³³⁴ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 511.

³³⁵ P. WEINDLING, *Health, Race and German Politics*, s. 511; H. HEIBER *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 452-460.

³³⁶ E. KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, s. 516.

³³⁷ E. KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, s. 627; H. HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, s. 458.

³³⁸ Archiv města Brna, Domovské karty B1/39.

denacifikačními účely.³³⁹ V roce 1947 se po jeho adrese z blíže neznámých důvodů sháněly úřady střídavě ze Saarbrücken, Hamburku a Amsterodamu.³⁴⁰ Roku 1950 se na bavorské ministerstvo kultu obrátil z Vídně sám Tiral, který žádal o vydání předmětů z osobního vlastnictví, které mu byly při jeho odstranění z fakulty v roce 1936 zabaveny. Kromě knih a mikroskopu šlo například o autogramy a psací stůl, které dostal od vdovy po Richardu Wagnerovi. Děkanát fakulty oznámil, že knihy se nacházejí v lékařské knihovně, ale že není známo, proč Tiralovy byly zabaveny i osobní věci.³⁴¹ Tiral se v té době ve Vídni nadále neoprávněně vykazoval profesorským titulem. Případ dokonce řešila v roce 1952 disciplinární komise vídeňské lékařské komory, která si vyžádala podklady z mnichovské univerzity, neboť Tiral se vymlouval, že mu dekret o zbavení funkce ze 16. 7. 1936 shořel při náletu a dopis rektora z 10. 12. 1936, aby přestal titulu užívat, nikdy nedostal.³⁴² Na oprávněnost užívání titulu se jeden hannoverský advokát dotazoval ještě v roce 1957, kdy již Tiral žil ve Wiesbadenu.³⁴³

Brněnský rodák a lékař, pražský asistent a neúspěšný žadatel o habilitaci a nakonec mnichovský profesor Lothar Tiral zemřel v pozeňnaném věku 20. února 1974,³⁴⁴ s největší pravděpodobností již více neobtěžován dotěrnými úřady, veřejným míněním natožpak vlastním svědomím.³⁴⁵

Tiralův případ je zajímavý také tím, že v roce 1936 bylo ještě v nacionálně socialistickém režimu možné v konfliktu mezi odbornými a politickými argumenty dát zapravdu těm prvním. O pouhé čtyři roky později (v roce 1939/40) neobstály věcné námitky děkana lékařské fakulty pražské německé univerzity H. H. Knause proti povolání neschopného lékaře K. Strauße na místo ordinaria pro chirurgii a za svůj postoj byl navíc pronásledován po stranické linii.³⁴⁶

³³⁹ UAM PA LT, dopis rektora mnichovské univerzity disciplinární radě lékařské komory ve Vídni z 8. 10. 1952.

³⁴⁰ UAM PA LT, dopisy z 30. 1. a 16. 6. 1947.

³⁴¹ UAM PA LT, opis dopisu L. Tiraly bavorskému ministerstvu kultu z 21. 9. 1950, dopis mnichovské univerzitní kanceláře děkanovi mnichovské lékařské fakulty z 3. 11. 1950, dopis děkana lékařské fakulty rektorovi mnichovské univerzity ze 16. 11. 1950.

³⁴² UAM PA LT, dopis disciplinární rady lékařské komory ve Vídni mnichovské univerzitě z 1. 10. 1952.

³⁴³ UAM PA LT, dopis advokáta mnichovské univerzitě ze 30. 3. 1957.

³⁴⁴ E. KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, s. 627.

³⁴⁵ Na závěr ještě poznámka k archivním pramenům. Pro mnichovské období Lothara Tiraly, jak pro jeho působení na univerzitě, tak pro jeho spor, jsem využil stejné materiály ze Spolkového archivu v Berlíně-Lichterfelde, které použili již Weindling a Heiber. Navíc jsem měl k dispozici Tiralův obsáhlý osobní spis z univerzitního archivu v Mnichově, který prostřednictvím poválečné korespondence přináší několik nových podstatných informací a charakteristik Tiralovy osoby. Pokud jde o Tiralovo „brněnské období“, známe je zatím pouze zprostředkovaně z korespondence z poloviny 30. let, tedy z doby vrcholícího sporu. Zatím jsem nepodnikl výzkum v brněnských archivech, kde by snad bylo možné k Tiralovi najít některé další podrobnosti ve fondech lékařské komory, případně německého konzulátu.

³⁴⁶ Podrobněji Helmut HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, T. I, München 1991, s. 257, 472-475; Alena MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Praha 2002, s. 93-94. Ke Knausovi

* * *

Předlohou k této kapitole byl příspěvek na 7. Mezinárodním sympoziu k dějinám medicíny, farmacie a veterinární medicíny, Olomouc 2005. Publikován byl pouze abstrakt in: Kateřina IVANOVÁ – Pavel URBÁŠEK (ed.), 7. Mezinárodní sympozium k dějinám medicíny, farmacie a veterinární medicíny, Abstrakta, Olomouc 2005, s. 60. Původní příspěvek byl pro tuto disertaci dopracován, rozšířen a doplněn o poznámkový aparát. Publikován by měl být v Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis nebo Dějiny věd a techniky.

Petr SVOBODNÝ, Hermann Hubert Knaus – profesor lékařské fakulty Německé (Karlovy) univerzity v Praze v letech 1938-1945 (v tisku; viz kapitola v této práci).

Hermann Hubert Knaus – profesor lékařské fakulty Německé (Karlovy) univerzity v Praze v letech 1938-1945

Profesor gynekologie a porodnictví, přednosta fakultní kliniky a krátce i děkan lékařské fakulty patří rozhodně k nejpozoruhodnějším osobnostem pražské německé univerzity let 1938-1945. S odstupem času, viděno optikou jeho celoživotního vědeckého díla a současně v kontextu hodnocení pražských profesorů z hlediska "vyššího principu mravního"³⁴⁷, vyčnívá Knaus nad své kolegy z lékařské fakulty nejen jako vědec světového formátu, ale i jako mravně integrální člověk, který si s všeobecně destruktivním režimem příliš nezadal, mnohokrát se s ním však dostal do konfliktu.³⁴⁸

Lékařská fakulta německé univerzity v Praze patřila ve 30. letech 20. století, kdy na ni v jejich polovině přišel ze Štýrského Hradce také H. H. Knaus, tradičně k nejvýznamnějším a největším lékařským fakultám německé jazykové oblasti a také v rámci Československa měla svým způsobem výsadní postavení. Oficiální poměr k československému státu, s jehož úřady vedli někteří fakultní představitelé spory po celé období první republiky, přetrhala fakulta spolu s celou německou univerzitou definitivně v roce 1939. Již koncem školního roku 1938/39 byla z velké části zcela jinou fakultou než zhruba o rok dříve. Změny se týkaly nejen jejího právního postavení, ale především složení učitelského sboru a obsahové náplně řady oborů v jejich výzkumné i výukové složce.³⁴⁹

Zatímco proměna lékařských fakult v duchu nacistické ideologie (obměna učitelských sborů, změny studijních předpisů, zavádění nových studijních oborů, nové výzkumné projekty) byla v samotném Německu rozložena do delšího časového

³⁴⁷ DRDA, Jan: Vyšší princip, Praha 1961.

³⁴⁸ Tento Knausův životopis je přepracovanou a doplněnou verzí konferenčního příspěvku MÍŠKOVÁ, Alena – SVOBODNÝ, Petr: Hermann Hubert Knaus (1892-1970) Mediziner. Die Jahre 1938- 1945 an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Universität in Prag, in: GLETTNER, Monika – MÍŠKOVÁ, Alena (Hg.): Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 17), Essen 2001, s. 429-441. Důvodem k vypracování nové verze byl objev donedávna nezvěstného osobního spisu v Archivu Univerzity Karlovy, osobního spisu v Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde a několika drobných, ale závažných svědectví ve fondech Národního archivu v Praze.

³⁴⁹ O lékařské fakultě Německé univerzity v Praze v letech 1918-1938 SVOBODNÝ, Petr: Lékařská fakulta, in: HAVRÁNEK, Jan – POUŠTA, Zdeněk (ed.), Dějiny Univerzity Karlovy IV. 1918-1990, Praha 1998, s. 200-205.

období počínajícího ihned po nástupu nacistů k moci,³⁵⁰ v Praze proběhla z větší části během několika měsíců školního roku 1938/39. Obecné politické, ideologické i institucionální souvislosti tzv. nacifikace německé univerzity v Praze jsou vysvětleny Alenou Míškovou v její průkopnické monografii,³⁵¹ na tomto místě je možné doplnit pouze několik poznámek k lékařské fakultě samé.

Na přelomu let 1938/1939 došlo především k radikální obměně jejího učitelského sboru, která pokračovala v menší míře i v následujících letech. Koncem školního roku 1938/39 byly na lékařské fakultě v důsledku personálních čistek řádně obsazeny jen čtyři stolice (mezi nimi právě Knausova).³⁵² Mezi profesory a docenty tak zůstala v roce 1945 necelá jedna třetina (31%) těch, kteří na fakultě působili v roce 1938. K nejsilnější vlně personálních změn došlo pochopitelně již během důsledné arizace učitelského sboru počátkem roku 1939, kdy bylo z fakulty odstraněno 43 profesorů a docentů a řada asistentů kromě těch, kteří fakultu (a většinou i zemi) opustili prozíravě již dříve. Učitelský sbor, s jehož obnovou se započalo teprve na podzim téhož roku, byl nový nejenom počtem vyměněných učitelů, ale i z hlediska jejich původupřevážně z oblastí mimo území českých zemí (protektorátu i tzv. Sudet) a politické příslušnosti, tradiční zůstala v podstatě jen věková struktura.³⁵³

Lékařská fakulta německé univerzity v Praze zahájila novou éru také zaváděním řady novinek - běžných již na ostatních německých univerzitách - v obsahu výuky i výzkumných programů. Zcela nově byly pod tlakem ideologie zavedeny

³⁵⁰ HEIBER, Helmut: Universität unterm Hakenkreuz, T. I, T. II (Bd. 1), T. II (Bd. 2), München 1991, 1992, 1994; HAMMERSTEIN, Notker: Die Johann Wolfgang Goethe Universität Frankfurt am Main, Bd I., Neuwied-Frankfurt 1989, s. 315-319, 340-361, 505-507; VAN DEN BUSSCHE, H. - PFÄFFLIN, F.: Die Medizinische Fakultät der Hamburger Universität und das Universitätskrankenhaus Eppendorf., in: von KRAUSE, E. - HUBER, L. - FISCHER, H. (Hg.): Hochschulalltag im "Dritten Reich". Die Hamburger Universität 1933-1945, Hamburg 1991, Bd.III., s. 1259-1384; ZIMMERMANN, Volker: Die Medizinische Fakultät der Georgia-Augusta während der NS-Diktatur, Niedersächsisches Ärzteblatt 13, 1992, s. 28-32; ZIMMERMANN, Susanne – ZIMMERMANN, Thomas: Die Medizinische Fakultät der Universität Jena im „Dritten Reich“ – Ein Überblick, in: HOSSFELD, Uwe – JOHN, Jürgen – LEMUTH, Oliver – STUTZ, Rüdiger (Hg.), „Im Dienst an Volk und Vaterland“. Die Jenaer Universität in der NS-Zeit, Köln 2005, s. 127-164; JAHR, Christoph – SCHAARSCHMIDT, Rebecca (Hg.): Die Berliner Universität in der NS-Zeit. Band I: Strukturen und Personen, Stuttgart 2005; ECKART, Wolfgang U.: Die Medizinische Fakultät, in: ECKART, Wolfgang U. – SELIN, Volker – WOLGAST, Eike (Hg.): Die Universität Heidelberg im Nationalsozialismus, Heidelberg 2006, s. 641-1041; FORSBACH, Ralf: Die Medizinische Fakultät der Universität Bonn im „Dritten Reich“, München 2006.

³⁵¹ MÍŠKOVÁ, Alena: Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1954, Praha 2002; německá verze MÍŠKOVÁ, Alena: Die Deutsche (Karls-) Universität vom Münchener Abkommen bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges, Praha 2007.

³⁵² MÍŠKOVÁ, Německá (Karlova) univerzita, s. 53-54.

³⁵³ Změny v učitelském sboru po všech stránkách zpracovala MÍŠKOVÁ, Německá (Karlova) univerzita, zvláště s. 45-63 („Arizace“ a politické čistky), 193-227 (Obměny sboru vyučujících...). Bližší údaje a literatura o jednotlivých osobách působících v této době na lékařské fakultě in: HLAVÁČKOVÁ, Ludmila - SVOBODNÝ, Petr: Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945, Praha 1998.

obory jako rasová hygiena (pro kterou byl zřízen zvláštní ústav), v rámci příprav na válku a zakrátko přímo ve vleku válečných událostí byla věnována přednostní pozornost interdisciplinárně koncipovanému vojenskému lékařství, deformovány byly z toho či onoho důvodu i obory stávající (interna, chirurgie, psychiatrie, gynekologie, fyziologie, lékařské chemie, farmakologie atd.). Ze stejných důvodů se navíc v rámci některých stávajících oborů (především fyziologie, hygiena a vnitřní lékařství) vydělily další víceméně samostatné disciplíny (tropická a koloniální medicína, letecká medicína). Během sledovaného období vznikala na fakultě i další samostatná pracoviště (kliniky ortopedie a rentgenologie), u nich se však - přes zdánlivou logičnost takového vlivu - tlaky války nijak zvláště neprojevovaly a změny byly spíše završením dosavadního vývoje (členění oborů na jedné straně, jejich pomalejší institucionalizace na německé fakultě v meziválečném období).

K nejzajímavějším, ale zároveň hůře poznatelným aspektům všech těchto změn patří postižení míry, nakolik představitelé jednotlivých oborů změny sami iniciovali, tolerovali nebo se jim naopak vyhýbali či otevřeně bránili. Na jedné straně této pomyslné škály stál v Praze například rasový hygienik Karl Thums, na druhé právě Hermann Hubert Knaus. Do studijních plánů lékařských fakult v Německu byly nové nebo o brannou tematiku rozšířené obory ovlivněné vládnoucí ideologií či přípravami na válku zaváděny již od poloviny 30. let. Právě v období radikální přestavby pražské fakulty byl vydán nový (již několikátý) studijní řád pro výuku medicíny (27. 2. 1939 s účinností od 1. 4. 1939), který platil po začlenění německé univerzity v Praze do systému říšských vysokých škol na podzim roku 1939 i pro její lékařskou fakultu.³⁵⁴

Počet ústavů a klinik německé fakulty se zvýšil jen o několik výše uvedených výjimek, velmi výrazně si však v letech 1939-1945 většina z nich polepšila prostorově a novým vybavením. V nenormálních podmínkách protektorátu a válečného stavu se německá fakultní pracoviště v Praze rozšiřovala a vylepšovala pochopitelně nikoliv cestou zvýšeného přísunu financí z Berlína místo z Prahy, která za republiky německé přednosty dle jejich mínění ve srovnání s českou fakultou znevýhodňovala, ale bezohledně na úkor omezovaných a rušených pracovišť české fakulty. Po uzavření

³⁵⁴ SVOBODNÝ, Petr: Neue Menschen, neue Disziplinen. Die deutsche Medizinische Fakultät in Prag 1939-1945, in: KOSTLÁN, Antonín (ed.): Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939-1945 (=Práce z dějin vědy 9), Praha 2004, s. 143-163. O rasové hygieně v Praze SVOBODNÝ, Petr: Rasová hygiena na lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 36-38, 1996-1998, 1-2, s. 61-71; ŠIMŮNEK, Michal: Ein neues Fach: Die Erb- und Rassenhygiene an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Karls-Universität Prag 1939-1945, in: KOSTLÁN: Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939-1945, s. 190-31.

českých vysokých škol v listopadu 1939 získala německá fakulta (ale i některé další německé instituce) postupně většinu budov českých teoretických ústavů (především nejmodernější z nich, tzv. Purkyňův ústav, který se stal mj. sídlem vzorového ústavu pro rasovou hygienu), ale i velkou část českých klinik (zejména novější budovy z přelomu 19. a 20. století ve všeobecné nemocnici a areál dětské nemocnice na Karlově), které se po dokončení přeměny na pouhá nemocniční oddělení počátkem roku 1943 nakonec tísnily v nejstarší části všeobecné nemocnice (tzv. josefinském traktu) a v budovách nalezence na Karlově.³⁵⁵ Německé fakultě připadlo pochopitelně i veškeré vybavení uzavřených ústavů a některých klinik, včetně instrumentaria operačních sálů, nemocničního zařízení, laboratoří, knihoven, vzácných sbírek atd., z nichž velká část byla během války a zejména na jejím konci zničena nebo zavlčena neznámo kam.³⁵⁶

Německá lékařská fakulta v Praze prožívala v prvních letech války - alespoň podle vlastního mínění³⁵⁷ - jeden z vrcholů své existence. Úspěchy ale byly především všeobecného charakteru, bibliografie většiny představitelů jednotlivých oborů svědčí spíše o opaku. Výjimky (mezi nimi i Knaus) jsou spíše potvrzením pravidla, že koryfejové pražské lékařské fakulty v letech 1939-1945 se realizovali, ať již dobrovolně nebo vynuceně, většinou jinde než ve vědecké práci. Se stupňujícím se válečným úsilím započal i úpadek fakulty, který se projevil zejména v radikálním omezování výuky (odchod mediků a velké části mladých asistentů na fronty), definitivní konec nastal během prvních květnových dnů roku 1945. Okolnosti obsazení pracovišť německé fakulty zaměstnanci české fakulty a nemocnic v květnu 1945 byly i důsledkem předchozích šesti let jednání německých akademiků k jejich českým protějškům z pozice síly a nadřazenosti, nikoliv kolegiální rovnoprávnosti.³⁵⁸ S viníky se pak, bohužel, i v případě lékařské fakulty svezli nevinní. Jak později uvidíme, i v tomto ohledu nám může být profesor Knaus smutným příkladem.

* * *

³⁵⁵ Podrobněji in: HLAVÁČKOVÁ, Ludmila - SVOBODNÝ, Petr: Dějiny všeobecné nemocnice v Praze 1790-1952, Praha 1990, s. 137-149.

³⁵⁶ Archiv Univerzity Karlovy (dále jen AUK), Lékařská fakulta UK 1883-1953, Dodatky, Zločinnost a škody způsobené nacisty na majetku lékařské fakulty, 1945-1946.

³⁵⁷ Například THUMS, Karl: Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität in Prag, Der Erbarzt 10, 1942, H. 4, s. 75-83.

³⁵⁸ SVOBODNÝ: Lékařská fakulta, s. 205; HLAVÁČKOVÁ - SVOBODNÝ: Dějiny všeobecné nemocnice, s. 148-149; KLAUS, Karel: Za války ve všeobecné nemocnici, Časopis lékařů českých 84, 1945, s. 846-849.

Na lékařskou fakultu Německé univerzity v Praze přišel Knaus již jako vyžralý vědec, poté co učinil a publikoval svůj nejvýznamnější objev - periodicitu plodných a neplodných dní u ženy a možnost jejího využití jako metody přirozené antikoncepce.³⁵⁹ Hermann Hubert Knaus se narodil 19. 10. 1892 v korutanském St. Veit a. d. Glan jako syn obchodníka, maturoval v červenci 1911 na reálce ve štýrském Knittelfeldu (maturitu si později musel doplnit o zkoušku z latiny). Jeho almou mater, místem studií i prvních vědeckých úspěchů, byla lékařská fakulta univerzity ve Štýrském Hradci (Graz). Studium medicíny na čtyři roky přerušila první světová válka, takže promovat mohl až 3. 3. 1920. Na vědeckou kariéru se připravoval už jako volentér patologicko-anatomického ústavu profesora H. Albrechta (od 1. 5. 1920) a operační elév chirurgické kliniky V. von Hackera (od počátku roku 1921). Od roku 1922, kdy nastoupil na porodnicko-gynekologickou kliniku profesora E. Knauera, se jeho osudem stalo ženské lékařství.

Na klinice postupoval od postu operačního eléva (1922) přes neplaceného asistenta (1. 1. 1923), placeného mimořádného asistenta (1. 7. 1926), habilitaci (15.7., respektive 20. 8. 1927), až k udělení titulu mimořádného profesora (30. 10. 1930) a řádné asistentuře (1. 6. 1931).³⁶⁰ Jeho vědecká orientace se utvářela jak pod vlivem přednosta kliniky Emila Knauera (1867-1935),³⁶¹ zejména jeho objevných experimentů na zvířatech týkajících se hormonálního ovlivňování funkce vaječníku, tak pod vlivem zahraničních kapacit, u kterých měl možnost dlouhodobě pracovat. Od října 1924 do konce roku 1925 tak například působil díky stipendiu Rockefellerovy nadace ve farmakologických ústavech profesorů A. J. Clarka a W. Dixona v Londýně a v biologickém ústavu F. H. A. Marshalla v Cambridgi. Již jako docent (v roce 1930) pobýval studijně také v Berlíně a v Paříži.

³⁵⁹ Základní informace o kariéře H. H. Knause in: HLAVÁČKOVÁ-SVOBODNÝ: Biographisches Lexikon, s. 113-114. Životopisná data pro heslo ve slovníku a pro původní verzi článku pocházejí z osobního spisu H. H. Knause v Archiv der Karl-Franzens-Universität Graz, z osobního spisu v Archivu Akademie věd ČR, fond Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách/Německá akademie věd v Praze (dále jen AAVČR NAV) a z bio-bibliografického přehledu v práci: HARTMANN, Wolfgang: Die Personalbibliographien der Professoren und Dozenten der Geburtshilfe und Gynäkologie und der Pharmakologie und Pharmakognosie an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Karl-Ferdinands-Universität in Prag im ungefähren Zeitraum von 1900-1945. Inaugural-Dissertation Erlangen-Nürnberg 1972, s. 61-76.; pro tuto verzi Knausova životopisu byly korigovány podle osobního spisu v AUK, který byl v době publikace původního článku dočasně nezvěstný. Údaje o Knausově vědecké práci pocházejí převážně z práce: BETTENDORF, Gerhard (Hg.): Zur Geschichte der Endokrinologie und Reproduktionsmedizin, Berlin-Heidelberg 1995, s. 303-304. Publikaci GITSCH, Eduard: H. H. Knaus, Berlin 1993 se mi nepodařilo sehnat.

³⁶⁰ AUK, Německá lékařská fakulta 1882-1945, osobní spis H. H. Knause 1933-1941 (dále AUK NLF HHK), osobní výkaz z roku 1934 (včetně bibliografie do roku 1934).

³⁶¹ K osobám Knausových hradeckých učitelů srovnej: ENGELHARDT, Dietrich von (Hg.): Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner, München 2002.

Za datum zrodu své světoznámé teorie periodicity plodných a neplodných dní u ženy považoval sám Knaus leden roku 1927, kdy experimentálně prokázal antagonismus mezi progesteronem a pituitrinem. Spolu s dalšími dílčími poznatky vyplývajícími jak z experimentálních, tak klinických pozorování se tento objev stal základem jeho učení, které poprvé shrnul v článku *Die periodische Frucht- und Unfruchtbarkeit des Weibes* v časopise *Zentralblatt für Gynäkologie* v roce 1933 (č. 24). K podobným výsledkům došel ve stejné době nezávisle na Knausovi také japonský gynekolog Kjúsaku Ogino (1882-1975). S jeho závěry Knaus částečně polemizoval v monografii, ve které popsal svůj objev, jeho historii i možnosti, které nabízí jako metoda k vypočítání období, kdy nemůže dojít k početí. Monografie vyšla v roce 1934 pod rozšířeným názvem *Die periodische Fruchtbarkeit und Unfruchtbarkeit des Weibes. Der Weg zur natürlichen Geburtregelung* ve Vídni právě v roce, kdy Knaus přešel do Prahy (1934). Současně byla publikována i anglicky a později také španělsky. Metoda zvaná po obou svých objevitelích Knaus-Oginova je dodnes jediným prostředkem kontroly početí uznávaným i katolickou církví. Monografie vyšla znovu po válce (ve třetím vydání z roku 1950 pod názvem *Die Physiologie der Zeugung des Menschen*), a to i v překladech do dalších jazyků. Kromě endokrinologických a reprodukčních témat (zabýval se také problematikou umělého oplodnění³⁶²) vynikl Knaus jako vědec a lékař ještě ve dvou ohledech: jako vynikající operatér onkologických onemocnění ženských orgánů a při léčbě zánětlivých onemocnění a genitální tuberkulózy.³⁶³

Jako světoznámý vědec, autor zásadní monografie a od roku 1930 mimořádný profesor, byl Knaus roku 1934 povolán na místo přednosty porodnicko-gynekologické kliniky německé lékařské fakulty v Praze. Jeho přechod z rakouské na československou univerzitu (byť obě jazykově německé) nebyl ovšem bez problémů. Gynekologicko-porodnická stolice německé lékařské fakulty nebyla obsazena po odchodu prof. Wilhelma Weibela zpět do Vídně v lednu 1932.³⁶⁴ Původní návrh fakulty, aby stolice byla obsazena prof. Kurtem Warnekrosem z Drážďan,³⁶⁵ nemohl být realizován, neboť navrhovaný

³⁶² LILIENTHAL, Georg: Der "Lebensborn e. V.". Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik. Stuttgart-New York 1985, s. 149.

³⁶³ Takto jeho vědeckou činnost hodnotí BETTENDORF: Zur Geschichte der Endokrinologie, s. 303-304. Zasloužilý rozbor jeho dosavadní vědecké činnosti podali roku 1943 také navrhovatelé Knause za řádného člena v Deutsche Akademie der Wissenschaften in Prag, jeho fakultní kolegové R. Schmidt a A. von Tschermak-Seysenegg: AAVČR NAV, osobní spis H. H. Knause.

³⁶⁴ HLAVÁČKOVÁ – SVOBODNÝ: Biographisches Lexikon, s. 222.

³⁶⁵ ENGELHARDT: Biographische Enzyklopädie, s. 666.

kandidát těžce onemocněl.³⁶⁶ Počátkem roku 1933 předložila fakultní komise ministestvu školství a národní osvěty nový návrh. Z domácích habilitovaných gynekologů (F. Schenk, A. Garkisch, H. H. Schmid, E. Weinzierl, R. Benda, P. Klein³⁶⁷) nepřicházel podle komise nikdo v úvahu, a proto bylo nutné obrátit pozornost k zahraničním odborníkům. Nevyhovovali ani tři mimořádní profesori vídeňské fakulty (J. Halban, K. J. Bucura a L. Adler). Na prvním místě (*primo et aequo loco*) byli proto navrženi dva řádní profesori: H. Martius z Göttingen a L. Nürnberger z Halle, na druhém místě návrhu (*secundo loco*) se objevil H. H. Knaus ze Štýského Hradce.³⁶⁸ První dva uchazeči jsou představeni stručně v rozsahu jedné a půl stránky, zbytek návrhu (4 s.) je věnován dosavadní kariéře a vědeckému přínosu H. H. Knause. Důvody, proč je vedle dvou ordinariů navrhován i jeden mimořádný profesor, nebyly pouze finanční, ale především věcné – vynikající Knausovy kvality jako učitele i jako vědce, potvrzené referencemi z mnoha stran. Na závěr vyjádřila komise naději, že Knaus bude po odeznění finančních potíží jmenován řádným profesorem.³⁶⁹ Návrh komise byl profesorským kolegiem jednohlasně schválen a odeslán na ministerstvo.³⁷⁰ Odpověď na sebe dala dlouho čekat a byla negativní. Povolání cizince na uprázdněnou stolicu nemělo podle ministerstva naději na úspěch, a proto měl být návrh znovu uvážěn a navrženi zejména domácí uchazeči.³⁷¹ Zástupci fakulty zvážili všechny okolnosti a po návštěvě u ministra předložili nový, víceméně původní návrh. Profesori Martius a Nürnberger byli opět navrženi spíše formálně a veškerá argumentace byla zaměřena na Knausovu osobu. Byl ceněn jako vysoce vědecky kvalifikovaná světoznámá osobnost, vynikající operatér, výborný učitel, skvělý řečník a vynikající organizátor. Zvláště bylo ceněno jeho jazykové nadání, které mu mělo v případě jmenování umožnit rychle si osvojit češtinu. Odmítnuty byly fámy, které Knause obviňovaly jako politického agitátora.³⁷² Návrh byl opět jedomyslně schválen v profesorském kolegiu a odeslán na ministerstvo.³⁷³ Jmenování skutečným mimořádným profesorem porodnictví a gynekologie a přednostou obou klinik se však ještě o několik

³⁶⁶ AUK NLF HHK, Referat der Kommission zur Erstattung eines gynäkologisch-geburtshilflichen Besetzungsvorschlages, s. d. (leden 1933), s. 1.

³⁶⁷ Data o nich viz HLAVÁČKOVÁ – SVOBODNÝ: Biographisches Lexikon.

³⁶⁸ AUK NLF HHK, Referat, s. 2-5; osobní údaje o navrženech viz ENGELHARDT: Biographische Enzyklopädie.

³⁶⁹ AUK NLF HHK, Referat, s. 5-8.

³⁷⁰ AUK NLF HHK, protokol z 12. 1. 1933.

³⁷¹ AUK NLF HHK, přípis ministestva z 22. 9. 1933.

³⁷² AUK NLF HHK, přípis fakultní komise ministestvu z 29. 11. 1933.

³⁷³ AUK NLF HHK, protokol z 28. 11. 1933.

měsíců protáhlo. Jmenovací dekret je datován 31. 7. 1934, přednostenské místo Knaus skutečně nastoupil počátkem zimního semestru 1934/35 (v říjnu).³⁷⁴

Krátce po Knausově nástupu profesorské kolegium urgovalo také jeho jmenování řádným profesorem, argumentovala především mimořádným významem „dvojitého“ oboru pro celou fakultu.³⁷⁵ Ještě jednou bylo nutné ministerstvo pobídnout k urychlenému jednání v květnu 1935, kdy hrozilo, že se Knaus navrátí na uprázdněný ordinariát ve Štýrském Hradci.³⁷⁶ Řádným profesorem byl Knaus jmenován 21. srpna 1935 s účinností od 1. července 1935.³⁷⁷

V letech 1942-1943 byl Knaus také ředitelem německé školy pro porodní asistentky v Praze. Nabídkám na profesuru na jiných univerzitách jak během svého pražského pobytu (1935 primo loco do Štýrského Hradce jako nástupce svého učitele Knauera, 1939 do Istanbulu, 1943 do Innsbrucku), tak po válce (do Berlína, Halle, Giessenu, Erlangen, Bernu), vždy odolal.

V seznamu přednášek na rok 1934/35 ještě není uveden, od letního semestru 1935 přednášel porodnickou a gynekologickou kliniku včetně gynekologických operací v rozsahu 10 hodin týdně, v zimním semestru 1939 se jeho pedagogický úvazek rozšířil na 13 hodin týdně, aby v následujícím trimestru poklesl na devět hodin a později až do konce války na sedm.³⁷⁸

V Praze nepolevoval Knaus ve své publikační činnosti (jeho články vycházely především v německých, rakouských a švýcarských lékařských časopisech), a to - na rozdíl od velké části svých fakultních kolegů - ani v letech války. Od první publikace v roce 1923 do roku 1933 obnáší Knausova bibliografie 46 položek, v předválečných letech pražského pobytu (1934-1938) dalších 17, v letech 1939-1944 dokonce dalších 25, včetně dvou zásadnějších článků o ovulaci a orgasmu z roku 1942. Koncem války se publikačně odmlčel, jeho první poválečná publikace pochází až z roku 1949.³⁷⁹

V Praze se Knaus cítil zřejmě dobře i mezi Němci, jeho korektní vztahy k českým kolegům i loajalita k československému státu se několikrát projeví i v nejkritičtějších okamžicích soužití Čechů a Němců (mnichovská krize, uzavření českých škol, květnové povstání a následující měsíce roku 1945), jak bude ještě

³⁷⁴ AUK NLF HHK, osobní výkaz.

³⁷⁵ AUK NLF HHK, přepis fakulty ministerstvu z 26. 10. 1934.

³⁷⁶ AUK NLF HHK, dopis děkana lékařské fakulty ministevtu z 20. 5. 1935.

³⁷⁷ AUK NLF HHK, opis dopisu ministerstva H. H. Knausovi z 25. 9. 1935.

³⁷⁸ Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen Universität in Prag, Wintersemester 1934/35-1939/40; Deutsche Karls-Universität Prag. Personal- und Vorlesungsverzeichnis 2. Trimester 1940-Sommersemester 1945.

³⁷⁹ HARTMANN: Die Personalbibliographien, s. 63-69.

připomenuto. Zásahu na tom měla snad i skutečnost, že jeho manželka Ražica Stankovičová byla slovanského (dle jejího ortodoxního vyznání nejspíš srbského) původu. Oženil se s ní krátce po svém příchodu do Prahy.³⁸⁰

Knausovo působení v Praze přerval konec války, protektorátu a německé univerzity v prvních květnových dnech roku 1945. Spolu s ostatními německými přednosty, kteří Prahu včas neopustili, podal 9. května do rukou revolučního ředitele všeobecné nemocnice prof. K. Klause a zástupců profesorského sboru české fakulty A. Jiráska a K. Gawalowského vynucenou rezignaci a byl spolu s nimi internován.³⁸¹ Podle svědectví prof. M. Watzky pobývali mj. v ruzyňské věznici.³⁸² Ani jeho dobré vztahy k českým kolegům před válkou i během ní, ani jeho ohrazení při podepisování rezignace, že nebyl německým ale československým profesorem, jej neuchránily před nuceným odchodem z Prahy.³⁸³ Po válce působil krátce na lékařské fakultě ve Štýrském Hradci, v roce 1948 několik měsíců vyučoval jako hostující profesor v Londýně a od svého návratu z Velké Británie (1950) až do penzionování v roce 1960 byl přednostou gynekologicko-porodnického oddělení nemocnice ve Vídni-Lainzu. V roce 1949 začal opět publikovat, do konce jeho života vyšly z jeho pera celkem téměř dvě stovky prací.³⁸⁴ Zemřel po delší nemoci 22. 8. 1970 ve Štýrském Hradci.³⁸⁵

* * *

Gynekologie a porodnictví, jejichž byl H. H. Knaus na pražské fakultě po jednu dekádu hlavním představitelem, patřily v období nacionálního socialismu a jeho vlády nad pražskou univerzitou k těm klinickým oborům, které měly v praxi realizovat teoretické zásady nejzpolitizovanějšího lékařského oboru - rasové hygieny a s ní spojené populační politiky státu.³⁸⁶ Sterilizační výzkumné programy a především

³⁸⁰ Ve stejném roce, deset měsíců před svatbou, se jim narodila dcera Ingeborg (nar. 6. 1. 1934). Selhala snad jeho teorie v praxi? Archiv ministerstva vnitra, 114-209-7 a 8 (kartotéka); AUK NLF HHK, přípis zemského úřadu z 13. 11. 1935.

³⁸¹ KLAUS: Za války, s. 848.

³⁸² WATZKA, Max: Von Prag nach Mainz: Ein erfülltes Leben für Wissenschaft und Lehre, in: Mann, Gunter – DUMONT, Franz (Hg.): Medizin in Mainz. 40 Jahre Medizinische Fakultät und Klinikum 1946-1986, Mainz 1986, s. 175-186, zde 183.

³⁸³ AAVČR, pozůstalost A. Jiráska, Deník 10. 5. 1943 - 19. 1. 1947, zápis z 9. 5. 1945.

³⁸⁴ HARTMANN: Die Personalbibliographien 63-76, jich podchytil 170, BETTENDORF: Zur Geschichte der Endokrinologie 303, uvádí číslo 200.

³⁸⁵ Základní životopisná data přináší také ENGELHARDT: Biographische Enzyklopädie, s. 334.

³⁸⁶ K teorii a praxi nacistické populační politiky založené na rasových studiích nejnověji ŠIMŮNEK, Michal: Zdraví, dědičnost, rasa. Obory tzv. dědičné a rasové hygieny, tzv. rasové biologie a tzv. biologie

jejich realizace (negativní eugenika) s cílem zabránit narození nejprve dědičně postiženého a později i rasově "nehodnotného" potomstva probíhaly převážně mimo univerzitní půdu, mj. v rámci SS-lazaretů, respektive jejich výzkumných oddělení, podobně jako program *Lebensborn* (pozitivní eugenika usilující zajištění početí, narození a výchovy "rasově vysoce hodnotných" dětí).³⁸⁷

Knaus se dokázal mocenským vlivům mnohokrát vzepřít nejenom v otázkách ryze odborných, ale i v konfliktech mnohem více zpolitizovaných, za což patřil posléze na pražské německé univerzitě k nepohodlným osobám. Konfliktům s mocí byl nejvíce vystaven v době svého děkanátu (1. 9. 1939 - 15. 1. 1941). Když měl poslední volený rektor německé univerzity v Praze Ernst Otto jmenovat v létě 1939 děkany jednotlivých fakult, objevilo se v jeho návrzích v souvislosti s lékařskou fakultou jméno H. H. Knause, jehož ctíl od dob zářijové krize z roku 1938.³⁸⁸ To, že Knaus tehdy neopustil jako řada jeho kolegů-lékařů univerzitu a svěřenou kliniku, mu však například u představitelů nacionálněsocialistického Svazu docentů rozhodně nesloužilo ke cti. Právě Knausovo jmenování však Otto tvrdě bránil: "...*obrátil jsem se na pana Knause, protože v době zářijové krize zůstal v Praze a stál mi věrně po boku: alespoň jeden z mužů, kteří tehdy byli na místě, musí vstoupit do nového senátu!*" Vedoucí nacionálněsocialistického Svazu docentů Konrad Bernhauer byl nucen smířit se s Ottovými návrhy, jež ministerstvo schválilo, neopomněl však vyjádřit své pochybnosti o vhodnosti H. H. Knause, který se stal členem NSDAP až roku 1939 (v letech 1921-1929 byl ve Štýrském Hradci členem Velkoněmecké strany).³⁸⁹ Knaus převzal děkanský úřad pouze pod tlakem tehdejších personálních okolností, koncem roku 1940 požádal o uvolnění, aby mohl dále vědecky pracovat. Z funkce jej rektor odvolal s účinností od 15. 1. 1941.³⁹⁰

lidu na Německé Karlově Univerzitě v Praze v akademických a politických kontextech (1939-1945), I-II. Doktorská práce PřF UK, Praha 2006 a jeho publikované práce citované tamtéž.

³⁸⁷ LILIENTHAL: Der "Lebensborn e. V."

³⁸⁸ K celé záležitosti okolo Mnichova a Knausovy postoje v té době: MÍŠKOVÁ, Alena: Německá univerzita za druhé světové války, in: Dějiny Univerzity Karlovy IV, s. 213-215; MÍŠKOVÁ, Alena: Deutsch-böhmische Professoren - "Flüchtlinge" in der Zeit der Münchner Verhandlungen, in: GLETTNER – MÍŠKOVÁ, Prager Professoren, s. 27-43; MÍŠKOVÁ, Německá (Karlova) univerzita, s. 37-44.

³⁸⁹ Ke sporu o Knause jako děkana: MÍŠKOVÁ, Německá (Karlova) univerzita, s. 65-67.

³⁹⁰ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (dále BA), Fond R 31 (Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen), N. 577 (dále BA K HHK), dopis Knause rektorovi z 19. 12. 1940; dopis rektora berlínskému ministerstvu pro vědu a školství z 10. 1. 1941. Z funkce byl (na přelomu let 1940/41) odvolán na vlastní žádost, nikoliv v důsledku stranické důtky (kterou obdržel v listopadu 1942, viz dále v textu), jak uvádí MÍŠKOVÁ: Německá (Karlova) univerzita, s. 94.

Až do roku 1938, kdy vstoupil do Sudetoněmecké strany se Knaus politicky neprojevoval a i nadále platil za "...politisch uninteressiert...", "...eine aufrichtige, allerdings brutale und rücksichtslose Persönlichkeit, einausgezeichneter Arzt und besonders tüchtiger Gynäkologe..."³⁹¹ Během politických prověrek, o jejichž výsledcích bylo (snad ještě v roce 1938) informováno berlínské ministerstvo pro vědu a školství, byl na pětistupňové škále ohodnocen známkou 3, která odpovídala všeobecnému hodnocení „Entweder charakterisch belastet oder schwankende Haltung, beeinflussbar, ohne schwerwiegende politische Verfehlungen.“ Odůvodněno bylo toto dosti nepříznivé hodnocení v poznámce k jeho osobě takto: „Juden an der Klinik, nicht einsetzbereit für nationale Belange.“³⁹²

Nejzávažnější konflikty s mocí přineslo Knausovi jeho děkanské působení. Přes jeho odpor odůvodněný věcnými, odbornými argumenty, byl v roce 1940 na místo ordinaria pro chirurgii na pražské lékařské fakultě povolán na přímý zásah státního sekretáře K. H. Franka berlínský lékař Kurt Strauß.³⁹³ Ačkoliv Knaus vyvolal expertní vyšetřování, které prokázalo mimořádně vysokou úmrtnost Straußových pacientů,³⁹⁴ odborná komise mu dala zapravdu jen zčásti.³⁹⁵ Straußovy odborné nedostatky byly převáženy jeho politickými zásluhami³⁹⁶ a Knausův odpor byl rovněž posunut z roviny odborné do roviny politické.³⁹⁷ Knaus vyšel nakonec z konfliktu se stranickou důtkou udělenou 10. 11. 1942 a vyjádřením říšského vedoucího pro zdravotnictví Contiho, že "Professor Knaus in Prag nicht verbleiben könne".³⁹⁸ Po dobu stranického kázeňského

³⁹¹ Národní archiv Praha (dále NA), 110-4-116 (materiály k případu prof. Strauße). Citováno podle MÍŠKOVÁ, Alena – SVOBODNÝ, Petr: Hermann Hubert Knaus (1892-1970) Mediziner. Die Jahre 1938-1945 an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Universität in Prag, in: GLETTNER, Monika – MÍŠKOVÁ, Alena (Hg.): Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 17), Essen 2001, s. 437.

³⁹² BA, fond R 4901 (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung), Nr. 12880, Verzeichnis der Dozenten und Assistenten der Deutschen Hochschulen in Prag mit politischer Beurteilung, 1938 (?).

³⁹³ K případu Strauß podrobněji MÍŠKOVÁ: Německá (Karlova) univerzita, s. 93-94; HEIBER: Universität unterm Hakenkreuz, T. 1, s. 257, 472-475.

³⁹⁴ BA K HHK, N. 45-49, opis Knausova dopisu úřadu říšského protektora ze 7. 1. 1941.

³⁹⁵ BA K HHK, N. 53-59, opis posudku, s. d.

³⁹⁶ Tento případ se tak liší od kauzy prof. L. Tiraly, kterého v roce 1936 ani jeho vysoce postavení nacističtí přátelé nedokázali ochránit před odstraněním z mnichovské univerzity pro neschopnost. Srovnej SVOBODNÝ, Petr: Lothar G. Tirala: Závratná kariéra brněnského gynekologa ve "třetí říši" (v tisku; viz kapitolu v této práci).

³⁹⁷ BA K HHK, N. 43-44, 61-79, korespondence mezi říšským ministerstvem pro vědu a školství, úřadem říšského protektora, kurátorem pro německé vysoké školy v Praze, prof. Knausem a župním vedením NSDAP pro Sudety z ledna 1941 až března 1942.

³⁹⁸ Citováno podle MÍŠKOVÁ: Německá (Karlova) univerzita, s. 94.

řízení bylo Knausovi kromě toho znemožněno publikovat v některých odborných časopisech.³⁹⁹

V souvislosti s postojí H. H. Knause ve funkci děkana stojí za zmínku také jeho vztah k českým a židovským kolegům. Při oficiálním přebírání uzavřené české lékařské fakulty v listopadu 1939 zaujal podle svědectví přímých účastníků z české strany na rozdíl od mnoha svých německých kolegů "slušný postoj".⁴⁰⁰ Z neúplných materiálů Knausovy kliniky je patrné, že v době uzavření českých vysokých škol se pokoušel zaměstnávat české lékaře. Na přelomu let 1942/1943 jednal s úřadem říšského protektora o přidělení asistentů Ferdinanda Polacka a Heinricha Novaka.⁴⁰¹ Spíše ke kuriozitám patří dvě drobnosti dokumentující Knausův vztah k českému jazyku. Krátce po jeho nástupu na pražskou kliniku jej zemský úřad peskoval za to, že v úředním styku s ním nepoužívá státní jazyk, jak předepisuje zákon.⁴⁰² V roce 1940 naopak komunikuje Knaus s protektorátním ministerstvem sociální a zdravotní správy na úředním papíře své kliniky s česko- (na prvním místě) německou hlavičkou.⁴⁰³

Podobně proti proudu vystoupil statečně v záležitosti židovských kolegů. Ještě v polovině roku 1940, kdy se lékařská fakulta potýkala s nedostatkem lékařského personálu, neváhal ve svém oficiálním stanovisku k nedostatečnému obsazení oboru rentgenologie uvést, že fakulta do roku 1938 disponovala dvěma vynikajícími rentgenology. Měl na mysli prof. G. Herrnheisera a doc. W. Altschula, oba židovského původu (i když místo Altschula omylem jmenoval doc. A. Beutela).⁴⁰⁴ Nedlouho na to se ovšem v dopise vedoucímu místní skupiny svazu docentů prof. G. Kuschinskymu ohradil

³⁹⁹ BA K HHK, N. 71, dopis župního vedení NSDAP z 16. 12. 1941.

⁴⁰⁰ Ústní sdělení Prof. Bohuslava Niederle P. Svobodnému a A. Míškové v roce 1996. MÍŠKOVÁ: Německá (Karlova) univerzita, s. 75 uvádí, že česká pracoviště přebíral Knaus jako komisař. Blíže skutečnosti je, že při komisionálním přebírání vystupoval ze své funkce děkana. Komisaři pro jednotlivé české fakulty byli ustanoveni až výnosem říšského protektora z 22. 12. 1939. NA, fond Ministerstvo školství 1918-1944 (dále NA MŠ), k. 960, přípis úřadu říšského protektora XIV Nr. W 21 z 22. 12. 1939. Blíže k otázce komisařů SVOBODNÝ, Petr: Němečtí komisaři pro českou lékařskou fakultu po 17. listopadu 1939, in: II. setkání archivářů vysokých škol ČR. Sborník referátů, Brno 2000, s. 52-64.

⁴⁰¹ NA, fond Úřad říšského protektora (dále NA ÚŘP), k. 460, Frauenklinik, dopisy z 31. 12. 1942 a 7. 1. 1943. Identitu F. Polacka (Poláčka) se mi nepodařilo zjistit, v případě H. Nowaka jde s největší pravděpodobností o Jindřicha Nováka (1909-1975), v roce 1938 a 1945-1948 asistenta gynekologických a porodnických klinik lékařské fakulty UK. Viz Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348-1939, II, Praha 1993, s. 199-200.

⁴⁰² AUK NLF HHK, přípis z 10. 5. 1935.

⁴⁰³ NA, Ministerstvo sociální a zdravotní správy (dále NA MSZS), k. 108, dopis z 6. 6. 1940.

⁴⁰⁴ MÍŠKOVÁ: Německá (Karlova) univerzita, s. 119. A. Beutel byl v té době přechodně (1939-1941) profesorem ve Frankfurtu nad Mohanem. Biogramy jmenovaných in: HLAVÁČKOVÁ - SVOBODNÝ: Biographisches Lexikon, s. 32, 41, 91.

proti starší výtce, že býval na své klinice příliš tolerantní k neárijským lékařům a nepodporoval dostatečně árijské kolegy.⁴⁰⁵

Další, poněkud absurdní konflikt s vládnoucí ideologií a strážci její čistoty měl Knaus v souvislosti se svým stěžejním vědeckým dílem.⁴⁰⁶ V roce 1942 bylo proti němu vzneseno obvinění, že v předmluvě k jeho práci *Die periodische Fruchtbarkeit und Unfruchtbarkeit des Weibes* (německá a anglická verze vyšly ve stejném roce 1934) komentoval britský vědec Marshall (u něhož v Oxfordu Knaus v roce 1925 pobýval) nevhodným způsobem křivku porodnosti v Německu. Spor se opíral o jedinou větu, jež byla přeložena z anglického originálu předmluvy prof. Marshalla: "*In einem gewissen Lande wird diese Frage als nationale Frage behandelt und aufsteigende Geburtenziffern werden zur Pflicht gemacht, damit dieses Land den ihm zukommenden Platz einnehmen kann...*" Kniha byla ihned po anglickém vydání roku 1934 zakázána. Ačkoli byla v roce 1938 po dlouhých jednáních na úrovni říšského ministra propagandy německá verze knihy opět povolena, opomněla se v něm vynechat předmluva či alespoň ona sporná věta. Knaus byl nařčen, že "*nedoceníl význam porodnosti pro nacistické Německo*". Předmětem sporu se stalo určení, která země byla myšlena onou "jistou zemí". V těchto absurdních jednáních Knaus dokládal, že prof. F. H. A. Marshall nepochybně myslel Itálii. Na základě vyžádané rešerše o mezinárodních vztazích v roce 1934 informoval komisařský rektor Buntru K. H. Franka, že "*Die Darlegungen Prof. Ernstberger zeigen aber, daß im Jahre 1934 die englische Politik wohl Deutschland als gefährlichsten Gegner angesehen hatte, so daß eine Verwertung dieser Darlegungen für den Fall Knaus nicht in Frage kommen dürfte.*" Řízení proti Knausovi bylo 25. 11. 1943 zastaveno.⁴⁰⁷ Neoddiskutovatelnou skutečností totiž zůstalo, že říšské ministerstvo propagandy vydalo povolení k německému vydání včetně předmluvy v roce 1938 bez připomínek a určení "jisté země" jako Itálie nebylo možné zcela vyvrátit. Knausovi ale nejspíše pomohla především jeho odorná reputace, ačkoli i tu napadl říšský vedoucí pro zdravotnictví De Crinis ve snaze Knause zničit: "*Allzusehr darf seine ärztliche und wissenschaftliche Bedeutung allerdings auch nicht übertrieben werden. Es gibt in Deutschland zweifellos Bedeutendere*".⁴⁰⁸ Knausovi však posílala manželky na léčení řada prominentů a právě to nejspíše mohlo sehrát

⁴⁰⁵ AUK NLF HHK, dopis z 23. 12. 1940.

⁴⁰⁶ O konfliktu psal již HEIBER: Universität unterm Hakenkreuz, T. I, s. 257.

⁴⁰⁷ Podrobněji MÍŠKOVÁ: Německá (Karlova) univerzita, s. 94.

⁴⁰⁸ Tamtéž.

rozhodující roli. (Léčil například manželku svého fakultního kolegy, vědecky i politicky jemu naprosto protikladného, rasového hygienika Karla Thumse.⁴⁰⁹)

Knausova kariéra na pražské univerzitě se s ohledem na výše zmíněné skutečnosti definitivně zastavila a až do konce války zůstal "podezřelou osobou", která neměla být například zvána na důležitá jednání politického charakteru.⁴¹⁰ Zjevně za své postoje byl nadřízenými ostrakizován již během svého děkanátu. V listopadu 1940 proti urážlivému jednání, když nebyl jako jediný vyšší hodnostář univerzity pozván úřadem říšského protektora na slavnostní koncert, protestoval u rektora.⁴¹¹ Kuriózní tečkou za šikanováním profesora Knause ze strany jeho soukmenovců je udání sicherheitsdienstu z počátku března 1945 K. H. Frankovi a vedoucímu skupiny zdravotnictví úřadu říšského protektora F. Platovi, podle kterého Knaus během únorového náletu na Prahu ani nepřerušil přednášku.⁴¹²

Přes všechny potíže se ani on nevyhnul (ať již vědomě či nedobrovolně) tomu, aby si některé výsledky jeho práce režim nepřivlastnil. Ve snaze zajistit mu místo řádného člena v Deutsche Akademie der Wissenschaften in Prag, které si nepochybně zasloužil, hodnotili navrhovatelé, profesoři Rudolf Schmidt a Armin Tschermak-Seysenegg, jeho metodu jako "*sehr wertvolles Mittel für eine Geburtenregelung im Sinne einer positiven Bevölkerungspolitik*".⁴¹³ Jediné dílo tak mohlo být paradoxně jak důvodem ke stranické důtce, tak důkazem autorova přínosu pro režim. Knaus se řádným členem německé akademie věd v Praze skutečně stal.⁴¹⁴

Vedle sporů zachycují archivní prameny také každodenní běžný provoz kliniky a fakulty, na kterém se Knaus během válečných let podílel. Dopodrobna je známo například prostorové, materiální a personální vybavení obou jeho klinik (porodnické v zemské porodnici u Apolináře i gynekologické v areálu všeobecné nemocnice na Karlově náměstí) v roce 1939.⁴¹⁵ Ve stejné době žádal přednosta Knaus o přidělení radia z nemocnic v Liberci a Chebu, které mělo podle jednání česko-německé komise v Berlíně z března 1939

⁴⁰⁹ BA, Fond R 31, N. 677, osobní spis K. Thumse, dopisy z 23. 5. a 28. 5. 1941.

⁴¹⁰ MÍŠKOVÁ: Německá (Karlova) univerzita, s. 94, 163.

⁴¹¹ AUK NLF HKK, dopis z 8. 11. 1940.

⁴¹² NA ÚŘP, k. 460, dopis z 3. 3. 1945. O Platovi a jeho úřadu ŠIMŮNEK, Michal: Skupina zdravotnictví Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě 1939-1942, I, Dějiny věd a techniky 39, 2006, s. 233-261; II, v tisku.

⁴¹³ AAVČR NAV, os. spis H. H. Knause, Vorschlag 24. 11. 1943.

⁴¹⁴ MÍŠKOVÁ, Alena – NEUMÜLLER, Michael: Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Německá akademie věd v Praze) 1891-1945, Praha 1994, s. 214.

⁴¹⁵ NA ÚŘP, k. 460, Frauenklinik, Bericht über die Besichtigung von Krankenhäusern und ähnlichen Anstalten, s. d. (1939).

připadnout německým klinikám v Praze.⁴¹⁶ Jako přednosta gynekologické kliniky ve všeobecné nemocnici i jako děkan se opakovaně vyjadřoval k přestavbám v areálu nemocnice, a to jak před březnem 1939, tak po něm.⁴¹⁷

* * *

I když se nikdy nedobereme motivů jednání lidí v dobách, které lámaly charaktery, a navíc není vyloučeno, že i v životě H. H. Knause existovaly okamžiky, jež by neodpovídaly obrazu, který jsme si o něm na základě dochovaných pramenů učinili, jeví se profesor Knaus jako jedna z nejsympatičtějších osobností německé univerzity ve stínu hákového kříže.

* * *

Tato kapitola je přepracovanou a doplněnou verzí publikovaného konferenčního příspěvku Alena MÍŠKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, Hermann Hubert Knaus (1892-1970) Mediziner. Die Jahre 1938- 1945 an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Universität in Prag, in: Monika GLETTLER – Alena MÍŠKOVÁ (Hg.), Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 17), Essen 2001, s. 429-441. Důvodem k vypracování nové verze byl objev donedávna nezvěstného osobního spisu v Archivu Univerzity Karlovy, osobního spisu v Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde a několika drobných, ale závažných svědectví ve fondech Národního archivu v Praze. Publikován by měl být v Acta Universitatis Carolinae - Historia Universitatis Carolinae Pragensis.

⁴¹⁶ NA MSZS, k. 108, deutsche gynekologische Klinik, dopis z 5. 8. 1939.

⁴¹⁷ NA MSZS, k. 107, německé kliniky, například přípisy z 24. 6. 1938, 21. 3. 1940, 13. 1. 1941

IV. Česká lékařská fakulta 1939-1945

Němečtí komisaři pro českou lékařskou fakultu po 17. listopadu 1939

Petr Svobodný

Činností dvou komisařů určených z řad profesorů německé lékařské fakulty k likvidaci pracovišť jejich kolegů z fakulty české dramaticky vyvrcholilo téměř sedesátileté „stýkání a potýkání“ Čechů a Němců mezi dvěma pražskými lékařskými fakultami. Po několik měsíců dva němečtí profesoři, anátom Otto Grosser a dermatovenerolog Rudolf Bezecky (Greipl) ovlivňovali velkou měrou osudy obou fakult.

Jejich úkoly byly - zhruba řečeno - následující: v případě české fakulty měli dohlížet na striktní dodržování zákazu pedagogické činnosti, minimalizovat její činnost vědeckou a formálně upravit podmínky, za kterých mohla její původní pracoviště pokračovat ve svých úkolech zdravotnických. Součástí tohoto úkolu byl převod velké části prostor a vybavení českých pracovišť na fakultu německou.

Osudy obou českých lékařských fakult, pražské i brněnské, jsou v rámci dějin českých vysokých škol po 17. listopadu 1939 velmi specifickou kapitolou, neboť jejich likvidace probíhala - alespoň po formální, ale z velké části i po provozní stránce - postupně, pomaleji a komplikovaněji, než tomu bylo u jiných fakult obou univerzit.¹⁾ Jejich činnost totiž zdaleka neustala v hodině H, vydáním vyhlášky o uzavření vysokých škol, ale byla omezována v několika fázích: 17. listopadem sice rázem ustaly přednášky - hlavní charakteristika univerzitního pracoviště-, vědecká činnost byla ale na přelomu let 1939/1940, jak ještě podrobněji zmíníme, německými úřady povolena a zdravotní péče poskytovaná špičkovými fakultními pracovišti v Praze i v Brně, i když také omezovaná, přetrvala až do konce okupace, a to až do přelomu let 1942/43 dokonce i po formální stránce na půdě klinik a některých ústavů, nikoliv pouhých nemocničních oddělení, jak se zpravidla píše.

S funkcí tzv. komisařů pro uzavřenou českou lékařskou fakultu v Praze jsem se poprvé setkal při zpracovávání příslušné kapitoly dějin pražské všeobecné nemocnice na Novém Městě. Ve spisech lékařské fakulty UK se nachází svazek přípisů přednostů českých klinik a ústavů adresovaných na přelomu let 1939/1940 oběma komisařům se žádostí o znovuotevření jejich pracovišť s podrobným odůvodněním.²⁾ K vlastnímu obsahu žádostí, které jsou spolu s přípisem zemského úřadu z 10. 6. 1940 o povolení vědecké činnosti většině

žadatelů jednak důležitým pramenem k právnímu postavení českých fakultních klinik a ústavů, jednak pozoruhodným dokladem o zkouškách charakteru českých přednostů v hodině zkoušky, se pochopitelně vrátíme podrobněji.

Pohled z druhé strany, očima vítězů, tedy obou německých komisařů, ale také jejich fakultních kolegů soupeřících o podíl na kořisti, poskytuje podobný svazek nalezený při pořádání fondu německé lékařské fakulty z let 1918-1945. Také tento nevelký soubor archiválií bude podrobněji analyzován.

* * *

Na tomto místě bych se rád zmínil o několika technických parametrech obou souborů pramenů. Svazek žádostí českých přednostů tvoří jen menší část obsahu jediného (a posledního) kartonu spisů likvidované lékařské fakulty Univerzity Karlovy (LF UK) pro léta 1940-41. Ještě spisy předcházejícího roku 1939 zabíraly celých šest kartonů, podobně jako spisy z předchozích let 1918-1938 (4-5 kartonů ročně).³⁾

Vlastní agenda německých komisařů v rozsahu cca půl kartonu v rozpětí konce roku 1939 až března 1942 je zjevně jen menší (či větší?) částí původního celku. Zlomovitost fondu německé lékařské fakulty (NLF) v letech 1918-1939 a zvláště v letech 1939-1945 vynikne z následujících čísel: karton s agendou komisařů je celou jednou čtvrtinou ze zachovaných spisů NLF z let 1940-1945 (celkem 4 kartony), pro rok 1939 je zachován v podstatě celý spisový materiál (celkem 5 kartonů), stejně tak pro rok 1938 (9 kartonů). Celé předchozí období let 1918-1937 zabírá ve spisech NLF 25 kartonů, ročně chybí zhruba 1/4-3/4 materiálu, soudě podle zachovaných spisových značek.

Příčiny malého objemu spisového materiálu obou fakult pro klíčová léta po 17. listopadu 1939 jsou pochopitelně rozdílné: rozsah jediného kartonu LF UK pro období po 17. listopadu vyplývá ze skutečnosti, že zachycuje období likvidace fakultní agendy. V případě NLF jde skutečně o trosky bývalé spisovny fakulty činné po celé válečné období. Současný torzovitý stav fondu NLF (a analogicky celé německé univerzity) nepřekvapí, uvážíme-li okolnosti, za jakých se písemnosti německých fakult do Archivu UK dostávaly. Pomineme-li osud písemností, které již v archivu byly a jejichž podstatná a nejcennější část byla nacisty koncem války odvezena a pravděpodobně nenávratně ztracena⁵⁾, máme k dispozici dvě pozoruhodná svědectví pamětníků z posledních dní války a prvních dní míru týkající se právě písemností lékařské fakulty. Poslední děkan německé lékařské fakulty Max Watzka vzpomíná, jak se mu 5. května jako zázrakem („Es war geradezu ein Wunder...“) podařilo opustit německou psychiatrickou kliniku (dnešní psychiatrická klinika 1. LF

UK v ulici Ke Karlovu), kde jednal se svými kolegy u rektora německé univerzity o evakuaci německých pacientů. Cestou viděl, jak jsou z budovy děkanátu (dnešní chemický ústav 1. LF UK na rohu ulic U nemocnice a Lípové) vyhazovány spisy lékařské fakulty („Akten und Archive“) na ulici a tam páleny. (Ze vzpomínky není patrné, zda spisy pálili sami Němci nebo již „rabovací“ gardy.)⁶⁾

Jaroslav Lameš, v roce 1945 pomocná vědecká síla Archivu UK vedeného tehdy prof. V. Vojtíškem vzpomíná na úkol „shromáždit a uspořádat to, co se [z archiválií NU, pozn. P. S.] zachovalo“. Archiválie, včetně rigorózních protokolů a matrik, našli například „poházené v anatomickém ústavu lékařské fakulty UK [do května 1945 ústav NLF], kde jsme procházeli pitevnami s mrtvolami nebo jejich částmi“, „poslední doktorskou matriku NU... našli ve sklepě děkanství LF UK, přilepenou plísní k podlaze mezi odpadky tamního zubního ambulatoria“. O mnohé ztráty, například osobních spisů, se „zasloužila“ také ignorance některých z těch, kdo se o jejich záchranu měli postarat, například tehdejšího tajemníka lékařské fakulty UK.⁷⁾

* * *

K vlastnímu obsahu obou souborů a jejich významu pro dějiny české, respektive německé LF v Praze v letech 1939-1945.

Vyhláška říšského protektora o uzavření českých vysokých škol ze 17. listopadu byla „zákonným“ podkladem⁸⁾ okamžitého ukončení výuky na všech českých vysokých školách, obsazení klinik a ústavů německými vojenskými strážemi znemožnilo načas jejich vědecký provoz a v případě klinik zkomplikovalo i provoz nemocniční.⁹⁾ Na právním postavení uzavřené Univerzity Karlovy, její lékařské fakulty i jejich provozně omezených klinik (a částí ústavů) se zatím nic podstatného neměnilo, jistý pohyb nastal až na přelomu let 1939/40. Faktický stav byl však jiný. Pozastavení vědecké a výzkumné činnosti by mělo za následek „nejen nedozírné škody pro vědu vůbec, ale na některých [ústavech] pak i vážné ohrožení bezpečnosti“. Na toto nebezpečí upozornilo již 20. listopadu zvláštní memorandum ministra školství a národní osvěty zaslané předsednictvu ministerské rady. Mezi ústavy, jejichž uzavření by dle ministerstva ohrozilo bezpečnost, patřily především ústavy lékařských fakult (biologické, hygienické, patologickoanatomické, soudně lékařské aj.). Ministerská rada memorandum postoupila 25. 11. úřadu říšského protektora, projednáváno bylo na schůzce zástupců českých vysokých škol na úřadě říšského protektora o čtyři dny později.¹⁰⁾ Výsledkem bylo jisté zmírnění postupu nacistických orgánů, které se dotklo právě lékařských fakult.

Nedlouho poté, již 22. prosince 1939, informoval jménem říšského protektora státní tajemník K. H. Frank předsedu protektorátní vlády A. Eliáše o výnosu úřadu říšského protektora, podle kterého „účelem zastavení činnosti českých vysokých škol bylo výhradně [zvýraznil P. S.] podvázání [sic] činnosti vyučovací a nikoliv zastavení činnosti badací... Proto musí býti v jednotlivých případech zkoumáno, zda a v jakém rozsahu má býti znovu zahájen výzkumný provoz v uzavřených ústavech.“¹¹⁾

Na základě tohoto výnosu se během ledna a počátku února následujícího roku obraceli čeští přednostové na tzv. komisaře pro české kliniky a ústavy se žádostmi o znovuotevření jejich pracovišť jako vědeckých zařízení.¹²⁾ Komisaři byli jmenováni právě zmíněným výnosem úřadu říšského protektora¹³⁾, zvlášť pro dohled nad klinikami (dermatovenerolog R. Bezecny-Greipl) a zvlášť nad teoretickými a preklinickými ústavu (anatom O. Grosser). K podávání žádostí na základě výnosu vyzval jednotlivé přednosty děkanát 18. ledna.¹⁴⁾

21. lednem až 1. únorem 1940 jsou datovány příslušné žádosti jednotlivých přednostů adresované prostřednictvím děkanátu oběma komisařům.¹⁵⁾ Jejich forma je mimořádně důležitá jako jeden z dokladů formálního přežívání vědecké činnosti klinik a ústavů i po 17. listopadu, jejich obsah je pak bohatým pramenem pro posouzení vědecké úrovně jednotlivých pracovišť. (Pro německé úřady se tato část žádostí stala inventurou vybavení, na něž si záhy někteří „kolegové“ z německé fakulty začali dělat nároky.) Věcná stránka obsahu však není v této chvíli předmětem našeho zájmu, tím je především druhý plán obsahu i zpracování žádostí: odstupňovaný přístup jednotlivých přednostů k novým pánům nad jejich osudy.

Již formální stránka vypovídá o mnohém: většina přednostů své žádosti adresovala na hlavičkovém papíře své kliniky nebo ústavu s ponecháním původního označení a podepsala se jako přednostové. Několik z nich však - z důvodů, které jen stěží můžeme zjistit natožpak morálně hodnotit - označení svých pracovišť tak či onak zamlžilo nebo pozměnilo. Profesor Přecechtěl si například nechal zhotovit nové německo-české razítko s označením oto-rinolaryngologické oddělení, v textu ale užívá označení klinika.¹⁶⁾ Profesor Jirásek se spokojil s přepsáním předtištěné hlavičky psacím strojem, z I. chirurgické kliniky se tak stalo I. chirurgické oddělení¹⁷⁾, stejně postupoval profesor Hynek v případě I. interní kliniky.¹⁸⁾ Co je k takové iniciativě vedlo, můžeme jen těžko odhadovat. Bližší motivy by bylo možné vystopovat jen na základě detailního studia pramenů jiné povahy, zejména deníků a pamětí aktérů nebo jejich současníků. Podobná studie byla v případě jednoho ze jmenovaných,

profesora A. Jiráska, skutečně publikována. Toho k některým ústupkům před novou mocí vedl strach z odvety za jeho vystupování před válkou a také obavy oprávněné skutečností, že jeho klinika byla ihned po 17. listopadu přestěhována do náhradních prostor.¹⁹⁾ Svou roli ale mohly hrát i jiné okolnosti, zejména nevyjasněnost poměrů, která je patrná mj. z přípisu přednosta „bývalé I. porodnické kliniky, nyní I. zemského porodnického oddělení“ Pazourka, který žádal „za otevření I. porodnické kliniky“.²⁰⁾

Podobně rozpačité na nás působí některá odůvodnění významu kliniky či ústavu pro, které plní úkoly, „na kterých má Reich velký zájem“²¹⁾, jsou prospěšné „nejen obyvatelstvu Protektorátu, ale též Reichu“²²⁾, jsou „v zájmu Říše“²³⁾, slouží „zájmům Říše“²⁴⁾ nebo „jsou v souhlase s poznatky říšských odborníků“.²⁵⁾ I zde by bylo nutné posuzovat detailně osobu po osobě. Aniž bychom chtěli kádrovat, je nutné na takovou možnost upozornit. V případě přednosta, který činnost svého ústavu hodnotil dle „zájmu Říše“, máme jedinečné intimní svědectví z válečných deníků jeho fakultního kolegy, profesora Charváta.²⁶⁾ Méně průkazná je přeuctivá forma oslovení komisařů v některých žádostech, v případě bývalého rektora Německé univerzity Grossera nezřídka „jeho Magnificence“.

Výsledkem více či méně, oprávněně či zbytečně uctivých žádostí bylo faktické povolení vědecké činnosti všech českých klinik a čtyř ústavů fakulty (patologicko-anatomického, bakteriologicko-sérologického, soudního lékařství a sociálního lékařství). Provoz byl „uvolněn“ na základě výnosu z 22. 12. 1939, na svůj vědecký výzkum dostávaly řádné dotace ministerstva školství a národní osvěty a to také jmenovalo nové školské asistenty.²⁷⁾ Vedle zdravotnického provozu si tak kliniky a některé ústavy zachovaly jednu ze dvou podstatných složek charakteristiky univerzitního pracoviště i po 17. listopadu. Podobně byl uvolněn provoz některých dalších složek českých vysokých škol v Praze i v Brně.²⁸⁾

K další zásadnější změně došlo až počátkem roku 1943, kdy byly kliniky vyňaty z pravomoci ministerstva školství a v souvislosti s reorganizací pražského zdravotnictví prohlášeny za pouhá nemocniční oddělení. Tím de iure ztratila tato pracoviště poslední znak své akademické podstaty, i když výzkum ve stále komplikovanějších podmínkách probíhal i nadále.²⁹⁾

* * *

Podívejme se nyní na činnost adresátů zmiňovaných žádostí z druhé strany, pohledem dokladů zachovaných ve fondu německé lékařské fakulty. Jak si na

konkrétních příkladech ukážeme, vyplývají z nich především dva zásadní poznatky:

I. Rozhodování o osudech českých klinik a ústavů procházelo zhruba tímto instančním postupem: český přednosta - děkanát české fakulty - německý komisař pro české kliniky, resp. ústavy - rektor německé univerzity jakožto komisař uzavřené české univerzity - úřad říšského protektora (většinou vyřizováno státním tajemníkem) - zpět stejným postupem. Během tohoto procesu se k návrhům jednotlivých instancí vyjadřovaly i jiné instituce, například pražská služebna Sicherheitsdienst (SD-Leitabschnitt Prag).

II. Samy německé autority neměly mnohokrát jasno, jak vůči českým klinikám a ústavům postupovat, stejně tak jako neměly ujasněno jejich právní postavení.

I když zbývá doplnit ještě mnoho bílých míst, postup německých úřadů vůči českým klinikám a ústavům prizmatem agendy německých komisařů byl zhruba následující. Po vydání výnosu říšského protektora z 22. 12. 1939 se ujali úřadu komisařů pro kliniky a ústavy české lékařské fakulty v Praze profesori R. Bezecny a O. Grosser.

Během ledna se oba komisaři seznámili s poměry na pracovištích, nad nimiž získali dohled, a podali o nich zevrubné zprávy rektorovi německé univerzity. Bezecnyho zpráva z 22. ledna 1940 sestává z obecné části a z podrobného popisu klinik. Podle zprávy se kliniky již nazývají odděleními, jejich léčebný provoz není omezen, zcela ukončena byla výuka. Potíž je s jejich právním postavením (klinická část a nemocniční část, totéž se týká personálu i inventáře atd.) a z nich vyplývající těžkosti při jejich plánované přeměně na čistě nemocniční oddělení. Bezecny navrhuje dvě cesty, jak postavení klinik řešit, jednak povolení provozu dosavadních klinických částí pod německým dohledem, jednak jejich přeměnu na čistě nemocniční provoz. Ke zprávě je připojena nedatovaná příloha, ve které pravděpodobně Bezecny stanovil pět základních zásad, podle kterých se má osud klinik řešit: 1) uzavření českých vysokých škol se týká i klinik a polikliniky; aby se při všeobecném nedostatku nemocničních lůžek neohrozily zdravotní poměry, budou kliniky přeměněny na oddělení všeobecné nemocnice; 2) vědecká činnost spojená s úkoly lékařů má být v rámci provozu oddělení povolena; 3) výuka v každé formě je zakázána, zaměstnávání mediků v nemocnicích je vázáno na svolení německých dozorčích úřadů, v případě všeobecné nemocnice komisařů; 4) vybavení klinik sloužící vědě a výuce je možné se svolením komisaře použít pro nemocniční provoz, nepovolené vybavení je potřeba bezpečně uschovat; 5) ustanovení lékařů pro oddělení přísluší nemocnici, ta může převzít i asistenty, převedení profesorů,

docentů a asistentů je možné jen se svolením komisaře. Zvláštní dodatek se týká komplikací s označením pracovišť.³⁰⁾

Ve stejné době se k osudům české lékařské fakulty vyjádřily německé bezpečnostní složky. Přípis pražské služebny Sicherheitsdiensu byl ve svém čtyřbodovém závěru ještě radikálnější než Bezecnyho zásady: 1) české kliniky a ústavy jako součást české univerzity budou bez výjimky uzavřeny; 2) kliniky budou nadále fungovat jako součást všeobecné nemocnice; 3) přednostové německé univerzity převezmou komisionální vedení českých klinik, jejich vědecké vybavení bude dáno k dispozici německému výzkumu; 4) čeští přednostové a jejich asistenti budou propuštěni.³¹⁾

Výzva českým přednostům, aby ve smyslu prosincového výnosu říšského protektora zažádali o obnovení svého vědeckého provozu dosud objevena nebyla, odeslána byla zřejmě až po předložení Bezecnyho (a analogicky asi i Grosserovy) zprávy datované 22. ledna. Žádosti českých přednostů z konce ledna 1941 jsou v agendě komisařů dochovány v úplnosti. Pozoruhodné je, že - v rozporu s Bezecnyho tvrzením, že kliniky se nazývají už odděleními - pečlivého německého (?) úředníka, který červenou tužkou žádosti čísloval, nezaujaly české hlavičky s označením klinika, ale právě jen zcela nové německo-české razítko s označením oddělení!³²⁾ Žádosti českých přednostů klinik Bezecnyho zaskočily, v další zprávě adresované rektorovi sděluje, že „pravděpodobně na základě falešného výkladu [P. S.] výnosu říšského protektora z 22. 12. 1939 zažádali skoro všichni přednostové českých klinik o povolení vědecké práce“. Interpretace výnosu českými přednosty však odpovídá - alespoň dle mého soudu - jeho dikci a údajná falešnost výkladu spíše zrcadlí šok Bezecnyho (a pravděpodobně nejen jeho) z troufalosti představitelů české fakulty. Podle jeho mínění chtějí čeští přednostové legalizaci vědecké práce znovu získat název a statut klinik. K těmto pokusům se Bezecny staví negativně a oproti své první zprávě je radikálnější: navrhuje jejich znovuotevření jako klinik nepovolit, přeměnit je na nemocniční oddělení, čímž nedojde k omezení jejich léčebné kapacity, a dodává, že v rámci nemocničního oddělení se mohou věnovat také vědecké práci.³³⁾

Dochovaná zpráva Grosserova, vypracovaná na základě seznámení se s českými ústavami a žádostmi jejich přednostů, je mnohem stručnější³⁴⁾, samotné žádosti pak byly rektorem německé univerzity zaslány 15. 2. 1940 úřadu říšského protektora s přáním, aby byly posuzovány společně.³⁵⁾ Úřad říšského protektora jako odpověď na zasláné materiály odpověděl, že postup při znovuotevření klinik a ústavů je otázkou zcela zásadní důležitosti, při které se musí komisaři rozhodovat výhradně podle kritéria, zda povolení je v zájmu

Říše.³⁶⁾ Doklady o bližších okolnostech znovuotevření klinik a některých ústavů, povolení jejich vědecké činnosti nebo zásad, jak mají být označovány (klinika či oddělení), ale chybí i v tomto fondu, následující doklady jsou často podobně neurčité či dokonce rozporuplné, stejně jako materiály z fondu české univerzity nebo tištěných pramenů.

V květnu roku 1940 podávali oba komisaři rektorovi své univerzity nová podrobná hlášení, která jsou cenným pramenem pro poznání chodu českých pracovišť z hlediska jejich personálního obsazení, umístění a vybavení a také o prvních ztrátách, jež některé z nich utrpěly zejména zabíráním pro účely SS lazaretů.³⁷⁾

Během roku 1940 oba komisaři řešili již také požadavky svých německých kolegů, kteří si nárokovali prostory nebo vybavení uzavřených pracovišť. Nejpozoruhodnější jsou nároky profesora rasové hygieny K. Thumse, který požadoval prostory Purkyňova ústavu a další vybavení pro svůj „vzorový“ ústav pro rasovou hygienu.³⁸⁾

Prameny významnější povahy ze druhé poloviny roku 1940 již zachovaný soubor nepřináší, běžná agenda spíše svědčí o tom, že k dalšímu zásadnějšímu rozhodnutí ve věci fungování klinik a ústavů a jejich formálního označení nedošlo. Chybí doklad, který by jednoznačně zakazoval vědeckou práci, je proto možné i nadále stanoviska formulovaná v Bezecnyho hlášeních považovat za ne plně realizovaná. Formálním stvrzením vědecké činnosti klinik jsou pak vedle existujícího dokladů o jmenování nových asistentů a o dotacích a klinických vícenákladech z rozpočtu ministerstva školství z fondu lékařské fakulty UK stejné doklady z fondu německé lékařské fakulty pro léta 1941 a 1942.³⁹⁾

Na druhou stranu soubor obsahuje i osamocený doklad, který objasňuje - i když ne zcela - praxi v používání názvu klinika. V listopadu roku 1940 rektor německé univerzity jakožto komisař pro uzavřenou českou univerzitu v dopise komisaři pro české kliniky Bezecnymu souhlasí s vydáním vědecké práce prof. Eiselta s výhradou, že titul nesmí nést doložku „z kliniky české univerzity“. Ve stejném dopise oznamuje, že užívání razítka s označením „klinika“ je rovněž nepřijatelné, a žádá, aby se podobné případy již neopakovaly.⁴⁰⁾ Ani tento ojedinělý doklad však nepřináší jistotu do sporu, jak měly být české kliniky označovány - podle představ německých autorit jako oddělení, podle jejich stále (do počátku roku 1943) existujícího právního postavení v resortu ministerstva školství jako kliniky. Situace byla o to nepřehlednější, že v lékařských časopisech označení kliniky pro svá pracoviště užívali brněnští lékaři

i po „konečném řešení“ tohoto problému počátkem roku 1943, kdy byly skutečně kliniky v Praze i v Brně převedeny zcela do resortu ministerstva zdravotnictví a tak přeměněny na pouhá nemocniční oddělení i de iure.

Pro léta 1940-1942 přináší agenda německých komisařů ještě několik zajímavých jednotlivin, které osvětlují některé dílčí problémy osudů českých lékařských pracovišť za války - hlášení úřadu říšského protektora o zakázané práci mediků v nemocnicích⁴¹), přebírání podolského sanatoria SS lazaretem⁴²), záležitosti chirurgické kliniky (oddělení) prof. Jiráska⁴³), osud anatomických sbírek české fakulty⁴⁴), dobíhající záležitosti studentů, zejména zahraničních apod.

Pro naše téma zásadní událostí, alespoň po formální stránce, protože věcně už na situaci české lékařské fakulty neměla žádný vliv, je výměna komisařů na jaře roku 1941. V březnu požádal rektor německé univerzity, komisař pro českou univerzitu Saure říšského protektora o uvolnění R. Bezecnyho z úřadu komisaře z důvodu jeho povolání do armády a jeho nahrazení děkanem německé lékařské fakulty prof. A. Rühlem, podobně jako to bylo provedeno již u ostatních fakult. Úřad říšského protektora žádosti vyhověl a komisionelním vedením české lékařské fakulty místo obou dosavadních komisařů pověřil děkana Rühla.⁴⁵)

* * *

Abychom plně dostáli titulku tohoto příspěvku, zmiňme na závěr alespoň stručně osudy hlavních protagonistů, t. j. německých komisařů. Otto Grosser (21. 11. 1873 Vídeň - 23. 3. 1951 Thumersbach) začínal svou kariéru anatoma na vídeňské univerzitě (habilitován 1902, mimořádný profesor 1907), od roku 1909 působil na německé univerzitě v Praze jako řádný profesor a přednosta anatomického ústavu, několikanásobný děkan a ve školním roce 1934/35 i rektor. Byl vynikajícím pedagogem, originálním vědcem (především práce o embryologii a srovnávací embryologii), zasloužil se také o modernizaci svého ústavu. Pedagogickou a vědeckou činnost neomezil (přes svůj vyšší věk) ani za války, kdy v mnoha ohledech vystupoval jako věrným stoupenec režimu.⁴⁶)

Rudolf Bezecny-Greipl, český Němec (26. 11. 1901 Staré Kestřany - 5. 5. 1945 Praha), spojil celý svůj život s německou lékařskou fakultou v Praze (1927 promoce, poté asistent, 1934 habilitace, 1939 mimořádný profesor, 1941 řádný profesor). Jeho oborem byla dermatovenerologie. V roce 1942 si své původem české (a navíc nelichotivé) jméno Bezecny změnil na Greipl. Na německé univerzitě byl v letech protektorátu znám svým ostrým protičeským vystupováním (českými pamětníky byl v dramatické atmosféře jara 1945 označen jako známý nacist a zrádce, lékaři jeho kliniky pak jako fanatičtí

nacisti), nejspíše neschopnost čelit zodpovědnosti a strach z odvety ho dovedly během květnového povstání k sebevraždě.⁴⁷⁾

Pro Arthura Rühla (7. 1. 1901 Norimberk - 5. 3. 1955 Münster) bylo působení ve funkci komisaře pro českou lékařskou fakultu, stejně jako kariéra pražského profesora a děkana jen epizodou. Před válkou působil postupně ve Freiburgu i. Breisgau, Kolíně nad Rýnem (habilitován pro vnitřní lékařství 1932), Berlíně (mimořádný profesor 1938). Na lékařskou fakultu německé univerzity v Praze přešel na podzim roku 1940 jako přednosta II. interní kliniky (v roce 1941 se stal řádným profesorem), kde působil až do konce války. Hlavní oblastí jeho vědecké činnosti byla letecká medicína, disciplína zvláště potřebná pro vojenské účely. Od května 1945 do října 1953 byl v sovětském zajetí, po propuštění působil jako profesor a přednosta kliniky v Münsteru.⁴⁸⁾

* * *

Závěrem je možné konstatovat, že materiály vzešlé z působení německých komisařů pro českou lékařskou fakultu jsou zásadním pramenem k poznání specifické kapitoly historie českých vysokých škol po 17. listopadu 1939. Zvláštní postavení lékařských fakult v rámci univerzit, zejména dvojkolejnost působení jejich klinik, které byly současně školskými i zdravotnickými zařízeními ve společné kompetenci obou příslušných ministerstev, zkomplikovalo úsilí německých orgánů o co nejrychlejší likvidaci českého vysokého školství a umožnilo dosti široký manévrovací prostor alespoň pro jednu část českého akademického života. Vědecká medicína mohla být na vysoké úrovni pěstována po celou válku na tradičně špičkových, i když momentálně všemožně omezovaných pracovištích. Věcně, ale i formálně je možné na základě zmiňovaných pramenů považovat české kliniky v Praze až do počátku roku 1943 za jedna z mála legálně existujících akademických pracovišť uzavřené Univerzity Karlovy.

Pokud jde o instituci samotných komisařů, v případě lékařské fakulty měli nepochybně komplikovanější postavení než jejich kolegové na ostatních fakultách, dokládá to ostatně již nepoměr agendy komisaře pro kliniky na jedné a pro ústavy na druhé straně. Druhým pozoruhodným „poučením“ z existence a činnosti této instituce je poznání, že totalitní režimy při dohledu na vědce nepotřebovali mnohdy „policajty“, ale že se vědci mezi sebou dokázali nejlépe ohlídat sami.

Poznámky:

- 1) F. X. Halas, Nacistická perzekuce na brněnské univerzitě v letech 1939-1945, in: Sborník prací FF brněnské univerzity, C 25/26, 1978-1979, s. 41-70; P. Svobodný, Důsledky 17. listopadu pro české lékařské fakulty, Časopis lékařů českých (dále jen ČLČ) 133, 1994, s. 245-248; jisté analogie s lékařskými fakultami popsala: A. Mikovcová, Brněnská vysoká škola zemědělská jako fungující organismus za okupace, in: Věda v českých zemích za druhé světové války (Práce z dějin AV, C, 3), Praha 1998, s. 53-68.
- 2) Archiv Univerzity Karlovy (dále jen AUK), fond Lékařská fakulta UK 1883-1953 (dále jen LF UK), k. 414, i. č. 1717, č. j. 32/40-86/40.
- 3) J. Duchoňová, Inventář LF UK (1883-1953), Praha 1978.
- 4) P. Svobodný, Inventář Německé lékařské fakulty v Praze (1918-1945), rukopis.
- 5) K. Kučera - M. Truc, Archiv UK. Průvodce po archivních fondech, Praha 1961, s. 48-49, 171 nn. a literatura tam uvedená.
- 6) M. Watzka, Von Prag nach Mainz: ein erfülltes Leben für Wissenschaft und Lehre, in: G. Mann - F. Dumont (Hrsg.), Medizin in Mainz: 40 Jahre Medizinische Fakultät und Klinikum 1946-1986, Mainz 1986, s. 181.
- 7) J. Lameš, Jak jsem to viděl..., Sborník archivních prací 48, 1998, č. 2, s. 259-261.
- 8) K. Litsch, 17. listopad 1939, Zprávy AUK 7, Praha 1985, s. 55 nn.; podrobný popis akce a jejích důsledků podává T. Pasák, 17. listopad 1939 a Univerzita Karlova, Praha 1997, kap. IV.-VI., s. 81 nn.
- 9) Hlavně vzpomínky účastníků publikované například v ČLČ v roce 1945 (srovnej rejstřík: České lékařství za války) nebo 50. výročí konce 2. světové války, ČLČ 134, 1995, s. 280-286.
- 10) Citováno podle Pasáka, 17. listopad, s. 121.
- 11) Erlass XIV, Nr. W 21 ze dne 22. 12. 1939, citováno podle Pasáka, 17. listopad, s. 129 a podle přípisu uvedeného v následující poznámce.
- 12) AUK, LF UK, k. 414, č. j. 68/40.
- 13) Skutečnost o jmenování říšským protektorem je zmíněna například v žádosti prof. Jedličky in: AUK, LF UK, k. 414, č. j. 35/40 a v dopise rektora NU jako komisaře pro českou univerzitu ze dne 8. 3. 1941, in: AUK, fond Německá

lékařská fakulta 1918-1945 (dále jen NLF), k. 78.

14) Výzva děkanátu měla č. j. 21/40, citováno podle žádosti zmíněné v předchozí poznámce.

15) AUK, LF UK, k. 414, č.j. 32/40 - 86/40.

16) Tamtéž, č. j. 51/40.

17) Tamtéž, č. j. 60/40.

18) Tamtéž, č. j. 68/40.

19) L. Hlaváčková, Prof. Arnold Jirásek a I. chirurgická klinika za 2. světové války, in: Věda v českých zemích za druhé světové války, s. 129-143.

20) AUK, LF UK, k. 414, č. j. 83/40.

21) Tamtéž, č. j. 70/40.

22) Tamtéž, č. j. 82/40.

23) Tamtéž, č. j. 73/40.

24) Tamtéž, č. j. 58/40.

25) Tamtéž, č. j. 32/40.

26) Šlo o L. Borovnského, srovnej: Archiv Akademie věd ČR, fond. J. Charvát, Deníky; P. Svobodný, Josef Charvát - profesor vnitřního lékařství LF UK v Praze (válečná léta 1939-1945 ve světle jeho deníků), v tisku.

27) AUK, LF UK, k. 414, č. j. 520/40 z 10. 6. 1940.

28) Pasák, 17. listopad, s. 130; Mikovcová, Brněnská vysoká škola zemědělská (srov. pozn. 1).

29) Podrobnosti o pražských poměrech: Svobodný, Důsledky 17. listopadu; L. Hlaváčková - P. Svobodný, Dějiny všeobecné nemocnice v Praze 1790-1952, Praha 1990, s. 137-149; P. Svobodný - L. Hlaváčková, Pražské špitály a nemocnice, Praha 1999, s. 132-137; pro Brno srovnej Halas, Nacistická perzekuce.

30) AUK, NLF, k. 78.

31) Tamtéž, vyjádření SD-Leitabschnitt Prag poslané státnímu sekretáři K. H. Frankovi ve věci uzavření českých klinik z 9. 1. 1940, na vědomí rektorovi NU jako komisaři pro ČU.

- 32) Tamtéž, žádost č. 12.
- 33) Tamtéž, dopis z 2. 2. 1920.
- 34) Tamtéž, zpráva z 12. 2. 1940.
- 35) Tamtéž, dopis z 15. 2. 1940.
- 36) Tamtéž, dopis z 23. 2. 1940.
- 37) Tamtéž, hlášení Grosserovo o ústavech z 15. 5. 1940, hlášení Bezecnyho o klinikách z 22. 5. 1940 (přiloženy mj. plány nebo počty lůžek).
- 38) Tamtéž, dopisy z 11. 11., 7. 12. 1940 a 21. 6. 1941. Srovnej: P. Svobodný, Lékařská fakulta pražské Německé univerzity v letech 1938-1945. Případ rasové hygieny, referát na konferenci Pražská univerzita v evropském kontextu, Praha 1998, v tisku.
- 39) AUK, NLF, k. 78, přípisy ze 14. 10. 1941, 13. 1., 9. 2. 1942
- 40) Tamtéž, dopis z 15. 11. 1940.
- 41) Tamtéž, dopis ze 30. 9. 1940.
- 42) Tamtéž, dopis ze 7. 3. 1941.
- 43) Tamtéž, 20. 3., 4. 4., 13. 4., 4. 5. 1940.
- 44) Tamtéž, 6. a 24. 11. 1941.
- 45) Tamtéž, dopisy z 8. 3. a 21. 4. 1941.
- 46) Základní údaje o Grosserovi in: L. Hlaváčková - P. Svobodný, Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945 (dále jen BS DMF), Praha 1998, s. 79, tamtéž i soupis dalších pramenů a literatury k jeho osobě; podrobně o jeho činnosti za války in: L. Hlaváčková - A. Míšková; Otto Grosser - profesor německé lékařské fakulty v Praze, v tisku.
- 47) Základní údaje a soupis dalších pramenů a literatury BS DMF, s. 41-42; svědectví o jeho konci K. Klaus, Za války ve všeobecné nemocnici, ČLČ 84, 1945, s. 847-848.
- 48) Základní údaje a soupis dalších pramenů a literatury BS DMF, s. 177.

* * *

Tato kapitola byla publikována v konferenčním sborníku Eva PETERKOVÁ (ed.), II. Setkání archivářů vysokých škol ČR. Sborník referátů, Brno 2000, s. 52-64.

Česká lékařská fakulta a městské zdravotní a sociální ústavy za protektorátu (1939-1945)*

Lékařské fakulty mají (ve střední Evropě nejpozději od konce 18. století) ve srovnání s ostatními fakultami specifické postavení jak v rámci univerzity, tak v rámci města, ve kterém působí. Vzhledem ke svým úkolům v oblasti vzdělávací, významnému postavení špičkových vědeckých center a roli nejmodernějších zdravotnických zařízení místního, regionálního i celostátního působení, jsou tyto fakulty výraznou složkou univerzitního i městského organismu. Součástí vysoce potřebnou a využívanou, na druhé straně ovšem někdy poněkud hypertrofovanou.⁴¹⁸

Komplikované právní, organizační, finanční, personální a provozní aspekty soužití univerzity, zdravotnických zařízení a hostitelského města jsou v případě Prahy první poloviny 20. století zvláště složité, mimo jiné v důsledku častých převratů v politické sféře. Ke vztahu vymezenému trojúhelníkem univerzita-nemocnice-město přistupuje v pražském případě rostoucí napětí až konflikt mezi českou a německou fakultou s jejich ústavy a klinikami v letech 1883-1939/1945 a proměnlivé vztahy státních orgánů vůči oběma univerzitám (rakouských před rokem 1918, československých v letech 1918-1938/39, protektorátních a říšských v letech 1939-1945 a opět československých v roce 1945). Situaci dále komplikovaly kompetenční spory mezi institucemi, které byly univerzitám a jejich klinikám nadřizeny, případně s nimi byly v jiném úředním nebo smluvním poměru (ministerstvo školství a národní osvěty, ministerstvo veřejného zdravotnictví, zemský úřad, pražský magistrát, soukromé subjekty atd.).

Je pochopitelné, že tyto již tak dosti nepřehledné poměry se ještě více zproblematisovaly po 15. březnu a tím spíše po 17. listopadu 1939. Nové státoprávní postavení českých zemí, uzavření českých vysokých škol, výrazné reformy zdravotnictví⁴¹⁹ i městské správy - to vše vedené po dvou liniích (protektorátní a říšské) - změnily základní východiska pro řešení vztahů mezi univerzitními orgány a zdravotnickými ústavami. Do pražských nemocnic se během války na místo uvolněné klinikami, ale i na úkor dalších

* Tento příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru MŠMT č. 0021620827 České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes.

⁴¹⁸ Petr Svobodný, Periferie nebo centrum? Místo fakultních nemocnic v rámci zdravotnictví a vysokého školství středoevropské metropole, in: Documenta Pragensia XX, Praha 2002, s. 425-447.

⁴¹⁹ Charakteristickým detailem v této oblasti jsou proměny původního ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, jehož agenda byla k 4. 11. 1938 sloučena s agendou ministerstva sociální péče v jediné ministerstvo sociální a zdravotní správy, které bylo posléze k 15. 1. 1942 zrušeno a jeho agenda převedena pod protektorátní ministerstvo vnitra. Srovnej Irena Malá, MSZS 1938-1942. Inventář, Praha 1961, s. 1-3.

nemocničních oddělení, navíc tlačily lazarety německých ozbrojených sil (*Wehrmacht*, *Luftwaffe* i *SS*), i když i ty většinou na základě smluv (vynucených). K vynuceným administrativním změnám přistupovaly svévolné a kruté mocenské zásahy, včetně policejních, proti jednotlivcům i institucím.

Předložený článek je jen malou výsečí z dlouhodobě zpracovávaného tématu pražských lékařských fakult a jejich klinických zařízení v kontextu přeměn v oblasti vysokého školství a zdravotnictví a okupační politiky v letech 1939-1945. Cílem článku je představit osudy pouze několika klinických pracovišť lékařské fakulty Univerzity Karlovy, která byla před rokem 1939 umístěna ve zdravotnických nebo sociálních zařízeních hlavního města Prahy: univerzitní ústav pro studium tuberkulózy v nemocnici na Bulovce a kliniky (respektive jejich části) neurologická, dětská a pro nemoci stáří umístěné v sociálních ústavech (tzv. Masarykových domovech) v Krči. Stejně jako ostatní kliniky si uchovaly po uzavření českých vysokých škol své funkce léčebné, ale se svolením nacistických úřadů také část úkolů v oblasti badatelské. To se jim dařilo nejméně do přelomu let 1942/43, kdy se podobně jako ostatní české kliniky ve Všeobecné nemocnici a v zemských ústavech (choromyslných, porodnici a nalezinci) musely podrobit neustávajícímu a rostoucímu nátlaku nacistických úřadů na maximální omezení vědecké činnosti přežívající na bývalých univerzitních pracovištích, umocněnému tlakem na změny v organizaci zdravotnictví zemského i městského. Teprve tehdy byla administrativně ukončena přeměna z klinik na nemocniční oddělení, i když ani poté bezzbytku. Vedle původně fakultních pracovišť, která byla převedena zpět do výhradní kompetence městských zdravotních a sociálních ústavů, bude pozornost věnována rovněž univerzitní poliklinice, která byla ve stejné době (1942/43) předána do správy města jako jeho zdravotnické zařízení.

Osudy lékařské fakulty Univerzity Karlovy po uzavření českých vysokých škol byly v hrubých rysech podány jak v kontextu dějin obou pražských univerzit,⁴²⁰ tak v několika předběžných specializovaných studiích.⁴²¹ Také vztahy mezi fakultami a nemocnicemi, méně již jejich proměny po roce 1939, byly stručně zmíněny jak v souhrnných pracích o dějinách nemocnic,⁴²² tak v publikacích k dějinám jednotlivých ústavů.⁴²³ Východiskem k posouzení

⁴²⁰ Srovnej příslušné kapitoly in: *Jan Havránek – Zdeněk Pousta*, Dějiny Univerzity Karlovy IV (1918-1990), Praha 1998; k uzavření vysokých škol naposledy souhrnně *Tomáš Pasák*, 17. listopad 1939 a Univerzita Karlova, Praha 1997.

⁴²¹ *Petr Svobodný*, Důsledky 17. listopadu pro české lékařské fakulty, *Časopis lékařů českých* 133, 1994, s. 245-248; *Petr Svobodný*, Němečtí komisaři pro českou lékařskou fakultu po 17. listopadu 1939, in: II. setkání archivářů vysokých škol ČR. Sborník referátů, Brno 2000, s. 52-64.

⁴²² *Petr Svobodný – Ludmila Hlaváčková*, Pražské špitály a nemocnice, Praha 1999, kapitola 7, s. 132-145; *Hana Mášová*, Nemocniční otázka v meziválečném Československu, Praha 2005.

role (aktivní i pasivní) lékařů-fakultních učitelů ve sledovaných procesech jsou publikované biografické slovníky.⁴²⁴ Peripetiím vztahu mezi fakultami a nemocnicemi byla věnována odpovídající pozornost i v širším kontextu dějin medicíny a zdravotnictví v českých zemích v letech 1939-1945.⁴²⁵ Základní informace o městské správě obecně (méně již o zdravotní a sociální správě) ve sledovaném období lze nalézt v pragensiální literatuře.⁴²⁶

Hlavním pramenným východiskem ke studiu osudů pražských lékařských fakult a jejich klinik v letech 1939-1945 jsou materiály úřední povahy uložené v Archivu Univerzity Karlovy (fondy LF UK 1883-1953; Německá LF 1883-1945; Rektorát NU 1882-1945), v Národním archivu v Praze (fondy Ministerstvo školství 1918-1944; Ministerstvo sociální a zdravotní správy 1938-1942; Úřad říšského protektora 1939-1945) a ve Spolkovém archivu (*Bundesarchiv*) v Berlíně (fondy *Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen* 1939-1945; *Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung* 1933-1945). Pro účely tohoto článku byla provedena sonda do materiálů Archivu hlavního města Prahy (fondy Magistrát hl. m. Prahy, Presidium rady a magistrátu; Masarykovy domovy - Sociální ústavy hl. m. Prahy v Krči).⁴²⁷ Významnou pomůckou pro orientaci ve zdravotnické agendě magistrátu v protektorátním období jsou dobové tisky (periodické⁴²⁸ i příležitostné⁴²⁹) a edice pramenů spojených s působením J. Pfitznera, které poskytly i řadu cenných pohledů na

⁴²³ *Ludmila Hlaváčková – Petr Svobodný*, Dějiny Všeobecné nemocnice v Praze 1790-2000², Praha 2001, zvláště kapitola 6, s. 93-101; Všeobecná veřejná nemocnice hl. m. Prahy v Praze VIII na Bulovce, Praha 1932; *Hana Mášová*, O stavbě Masarykových domovů, sociálních ústavů hlavního města Prahy, Dějiny věd a techniky (dále DVT) 29, 1996, 2, s. 101-116; *Ladislav Niklíček*, Vinohradská nemocnice ve světě české medicíny první poloviny 20. století, in: Fakultní nemocnice Královské Vinohrady 1902-1992, Praha 1992, s. 13-44; *Miroslav Veselý – Ludmila Hlaváčková*, Fakultní nemocnice v Praze-Motole, Praha 1988, zvláště s. 33-38; *Ludmila Hlaváčková*, Pražské sanatorium v Podolí – uskutečněný sen profesora Jedličky, DVT 37, 2004, s. 137-158, zde zvláště s. 154-156.

⁴²⁴ Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348-1939 (dále BSPLF) I-II, Praha 1988, 1993; *Ludmila Hlaváčková – Petr Svobodný*, Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945 (dále BLDMF), Praha 1998.

⁴²⁵ *Petr Svobodný – Ludmila Hlaváčková*, Dějiny lékařství v českých zemích, Praha 2004, zvláště kapitola 8, s. 195-215; *Michal Šimůnek*, Skupina zdravotnictví Úřadu říšského protektora 1039-1942, DVT, v tisku.

⁴²⁶ *Andělín Merta*, Vývoj pražské městské správy od roku 1922 do roku 1945, in: Pražský sborník historický IX, 1975, s. 147-195, zvláště 175-188; *Vojtěch Šustek*, Josef Pfitzner a germanizace města Prahy, in: Documenta Pragensia XXI. Osm set let pražské samosprávy, Praha 2002, s. 167-181; *Václav Ledvinka (ed.)*, Osm století pražské samosprávy, Praha 2000, s. 79-85, 138-140, 138-146.

⁴²⁷ Za přístup do neuspořádaného fondu Masarykových domovů, orientaci ve fondu Magistrát a mnohé cenné rady k organizaci městské správy velice děkuji PhDr. Haně Svatošové z Archivu hlavního města Prahy.

⁴²⁸ Věstník hlavního města Prahy, 1939-1940; Amtliches Mitteilungsblatt der Hauptstadt Prag/Úřední zprávy hl. m. Prahy, 1940-1942; Anzeiger der Hauptstadt Prag, 1940.

⁴²⁹ *Otto Lehovec*, Prag. Eine Stadtgeographie und Heimatkunde, Prag 1944, zde zvl. s. 164-165; *Jaroslav Říha*, Škody na zdraví obyvatelstva Velké Prahy, in: Šest let okupace Prahy, Praha 1946, s. 227-237.

převod bývalých fakultních zařízení do městské správy z druhé strany.⁴³⁰ V případě polikliniky jsou vítaným doplněním pramenné základny publikované vzpomínky jejího přednosty prof. J. Charváta, které lze interpretovat i jako obecnější výpověď o poměru českých profesorů k zaváděným opatřením.⁴³¹

* * *

Počátkem přelomového roku 1939 byla teoretická a klinická pracoviště obou pražských lékařských fakult umístěna v mnoha budovách, soustředěných většinou v areálu Všeobecné veřejné nemocnice na Karlově náměstí a v její bezprostřední blízkosti (většina klinik, některé ústavy), na nedalekém Karlově a Albertově (porodnické a dětské kliniky, ústavy), ale i v okrajových částech města – v Podolí, Krči a Libni (české kliniky nebo jejich části).⁴³² Teoretické ústavy byly plně podřízeny fakultám a ve vyšší instanci ministerstvu školství, některé měly zvláštní smluvní poměry s Všeobecnou nemocnicí (bakteriologické, patologicko-anatomické, hygienické, sociálního lékařství, soudního lékařství). Ve Všeobecné nemocnici, samostatné právní instituci vlastněné a provozované Fondem všeobecné veřejné nemocnice se zvláštními vztahy k městu i ke státu, zastupovanému ministerstvem veřejného zdravotnictví a ministerstvem školství a národní osvěty, pracovalo v té době po osmi klinikách českých a německých.⁴³³ Psychiatrické kliniky sídlily v Zemském ústavu pro choromyslné,⁴³⁴ gynekologické a porodnické kliniky a kliniky pro novorozence a kojence byly umístěny v zařízeních Zemské porodnice a ústavu pro péči o dítě (porodnice u Apolináře, nalezinec na Karlově)⁴³⁵ na základě smluv mezi ministerstvem školství a zemským úřadem. Kliniky ortopedické a zubní byly samostatnými právními jednotkami v resortu ministerstva školství, stejně jako obě univerzitní polikliniky.⁴³⁶ Dětské kliniky obou fakult

⁴³⁰ Alena Mišková - Vojtěch Šustek, Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939-1945, sv. 1, Deník J. Pfitznera. Úřední korespondence J. Pfitznera s K. H. Frankem, Praha 2000; Vojtěch Šustek, Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939-1945, sv. 2, Měsíční situační zprávy J. Pfitznera, Praha 2001.

⁴³¹ Josef Charvát, Můj labyrint světa. Vzpomínky, zápisky z deníků, Praha 2005.

⁴³² Zdravotnická ročenka protektorátu Čechy a Morava (dále ZRPČM) XI, 1939/40, s. 166-170, 244-250; Seznam osob a ústavů Univerzity Karlovy 1938; Personalstand der Deutschen Universität in Prag, 1937/38; Pražský adresář 1937/38, Praha 1937, s. XXVII.

⁴³³ L. Hlaváčková – P. Svobodný, Dějiny všeobecné nemocnice, podkapitoly o správním vývoji; Otto Placht – František Havelka, Předpisy pro vysoké školy Republiky československé, Praha 1932, s. 401 nn.

⁴³⁴ Eugen Vencovský, Sto let české psychiatrické kliniky v Praze 1886-1986, Praha 1987; O. Placht – F. Havelka, Předpisy pro vysoké školy, s. 413 nn.

⁴³⁵ J. Živný – J. Feyreisel – J. Sýkorová (red.), 75 let II. gynekologicko-porodnické kliniky 1. LF UK a VN v Praze při 120. výročí otevření Zemské porodnice, Praha 1995; J. Živný – J. Sýkorová, Gynekologicko-porodnická fakulta 1 LF UK a VN v Praze na počátku 3. tisíciletí (125 let Zemské porodnice v Praze), Praha 2001.

⁴³⁶ O. Placht – F. Havelka, Předpisy pro vysoké školy, s. 398 nn., 419.

sídlily na smluvním základě v dětských nemocnicích vlastněných spolky (Česká dětská nemocnice na Karlově, Německá dětská nemocnice na Moráni),⁴³⁷ II. gynekologická klinika a II. chirurgická klinika lékařské fakulty UK byly na základě podobných smluv umístěny v Pražském sanatoriu v Podolí, vlastněném akciovou společností.⁴³⁸ Další klinická pracoviště české lékařské fakulty byla na základě smluv mezi ministerstvem školství a magistrátem umístěna v městské nemocnici na Bulovce (ústav pro studium tuberkulózy) a v Masarykových domovech v Krči (bádací oddělení II. dětské kliniky, část kliniky neurologické, klinika pro nemoci stáří).⁴³⁹

Prvním zásadním zásahem do pražských univerzitních poměrů s administrativně-právními důsledky pro poměr mezi fakultami a nemocnicemi, které jim poskytovaly klinické zázemí, po 15. 3. 1939 bylo vynětí německé univerzity z působnosti protektorátních úřadů a její podřízení říšskému ministerstvu školství v Berlíně k 1. 9. 1939.⁴⁴⁰ Následoval několik let trvající proces přehodnocování smluvních vztahů mezi říšskými úřady nadřízenými pražské německé univerzitě a její lékařské fakultě na jedné a vlastníky nemocnic na druhé straně (protektorátem, zemí, nadacemi). Ve většině případů byl završen až roku 1942, respektive 1943 převzetím zdravotních ústavů, ve kterých německé kliniky sídlily, do říšské správy (Německá dětská nemocnice, Česká dětská nemocnice, německé kliniky ve Všeobecné nemocnici) nebo novými smlouvami se zemskými ústavy (porodnicí, ústavem choromyslných). Administrativní změny byly provázeny stěhováním klinik na úkor českých pracovišť a přesuny způsobenými zabíráním nemocničních prostor vojenskými lazarety.⁴⁴¹

Pro českou lékařskou fakultu se stal samozřejmě osudným 17. listopad 1939. Výuka byla okamžitě zastavena, většina fakultních ústavů byla uzavřena, některé kliniky byly zabrány německými vojenskými lazarety nebo německými „kolegy“. Většina českých klinik pokračovala pochopitelně ve svých povinnostech zdravotnických zařízení, nevyjasněna ale zůstávala zpočátku jejich činnost vědecká.⁴⁴² První zásadní pokus reagovat na změněné poměry v postavení pražských univerzit, lékařských fakult a jejich vztahu k nemocničním

⁴³⁷ *O. Placht – F. Havelka*, Předpisy pro vysoké školy, s. 422 nn., 429 nn.

⁴³⁸ *L. Hlaváčková*, Pražské sanatorium v Podolí, s. 137-158; *Drahomír Suchánek*, Vyvlastnění Pražského sanatoria v Podolí. Příspěvek k dějinám znárodnění ve zdravotnictví, DVT 37, 2004, s. 201-218; *O. Placht – F. Havelka*, Předpisy pro vysoké školy, s. 437 nn.

⁴³⁹ *O. Placht – F. Havelka*, Předpisy pro vysoké školy, s. 434.

⁴⁴⁰ *Alena Mišková*, Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945, Praha 2002, s. 67 nn.

⁴⁴¹ Základní přehled *L. Hlaváčková - P. Svobodný*, Dějiny všeobecné nemocnice, s. 93-101; podrobně v připravované monografii založené na zmíněných archivních fondech.

⁴⁴² *T. Pasák*, 17. listopad a Univerzita Karlova, s. 117 nn.; *P. Svobodný*, Důsledky 17. listopadu, s. 245-248.

zařízením byl iniciován protektorátními úřady, které zvažovaly již na přelomu let 1939/40 zrušení Fondu všeobecné nemocnice a tím její postátnění.⁴⁴³

Ve stejné době došlo také k pokroku v otázce povolení či zákazu vědecké práce na pracovištích uzavřených českých vysokých škol. Ve výnosu říšského protektora z 22. 12. 1939, který upravoval některé modalities vyplývající z jejich uzavření, se pravilo, že: „*činnost každé vysoké školy se dělí na činnost vyučovací a výzkumnou. Účelem uzavření českých vysokých škol bylo podvázání vyučovací činnosti. Plné zastavení výzkumného provozu není v zájmu říše... Proto musí být v jednotlivých případech zkoumáno, zda a v jakém rozsahu má být znovu zahájen výzkumný provoz v uzavřených ústavech.*“⁴⁴⁴ Výnos současně zřizoval funkci říšských komisařů pro jednotlivé vysoké školy, respektive fakulty, kteří měli dohlížet na opatrné povolování vědecké činnosti. Pro lékařskou fakultu UK byli ustanoveni komisaři dva, profesori německé lékařské fakulty Otto Grosser pro teoretické ústavy a Rudolf Bezecny (Greipl) pro kliniky. Na ně se počátkem roku 1940 obraceli čeští přednostové se žádostmi o povolení vědecké činnosti na svých klinikách i ústavech. Výsledkem bylo povolení bádát pro naprostou většinu klinik a čtyři ústavy, potřebné rovněž pro zajištění zdravotnických a hygienických úkolů. Podobně byla povolena vědecká činnost klinikám a ústavům lékařské fakulty v Brně.⁴⁴⁵ České kliniky a některé ústavy lékařských fakult v Praze a v Brně tak zůstaly i nadále aktivními vědeckými pracovišti *de facto* (i když pod stále tíživějším dozorem a s mnoha omezeními) až do konce okupace; do přelomu let 1942/43 jimi byly také *de iure*.

Až do té doby se totiž řešilo postavení klinik v pražské Všeobecné nemocnici (analogicky i v Brně), respektive v dalších nemocnicích, i otázka jejich ne zcela vyjasněného označení klinika či oddělení.⁴⁴⁶ I nadále byly kliniky a zachované ústavy (nehledě na různou praxi jejich označování v úřední korespondenci) spolufinancovány ministerstvem školství, nadále byli placeni nebo dokonce jmenováni noví školští zaměstnanci (asistenti, demonstrátoři). Radikální řez byl učiněn teprve v souvislosti se zrušením Fondu všeobecné nemocnice k 1. 1. 1943. Německé kliniky byly z jeho působnosti vyňaty již k 1. srpnu 1942, kdy pro ně bylo zřízeno zvláštní ředitelství podřízené berlínskému ministerstvu školství. Česká oddělení (toto označení počátkem roku 1943 zcela převládlo, i když původní nevymizelo úplně) byla podřízena zemskému úřadu v rámci nově zřízené Zemské nemocnice

⁴⁴³ Materiály k tomu ve fondech MV, MSZS a ÚŘP v Národním archivu.

⁴⁴⁴ Národní archiv, fond Ministerstvo školství 1918-1944 (dále NA, MŠ), k. 960, přípis úřadu říšského protektora XIV Nr. W 21 z 22. 12. 1939.

⁴⁴⁵ Archiv Univerzity Karlovy, fond Lékařská fakulta UK 1883-1953 (dále AUK, LF UK), k. 414; fond Německá lékařská fakulta 1883-1945, k. 30; blíže k celému procesu *P. Svobodný*, Němečtí komisaři, s. 52-64.

⁴⁴⁶ Blíže k zapeklité otázce označení *P. Svobodný*, Důsledky 17. listopadu, s. 247; *P. Svobodný*, Němečtí komisaři, s. 55, 59-60.

v areálu na Karlově náměstí (Zemská nemocnice I) a v budovách nalezince na Karlově (Zemská nemocnice II). Profesori – přednostové klinik byli převedeni z resortu školství do působnosti zemského úřadu jako primáři nemocničních oddělení, asistenti stejným způsobem jako sekundáři. Analogicky byly poměry upraveny v zemských ústavech.⁴⁴⁷ Bývalé české kliniky umístěné v zařízeních vlastněných nadacemi dopadly hůře – Česká dětská nemocnice byla v roce 1943 zabrána německými dětskými klinikami,⁴⁴⁸ z podolského sanatoria byly během let 1941-1942 vytlačeny lazaretem SS.⁴⁴⁹

Osud klinických pracovišť umístěných v městských zařízeních se vyvíjel v podobných podmínkách, ovlivněných navíc tvrdými germanizačními zásahy do městské správy, které se odehrávaly z velké části v režii německého náměstka primátora, univerzitního „kolegy“ českých profesorů – přednostů klinik, prof. Josefa Pfitznera.

* * *

Zdravotními a sociálními záležitostmi hlavního města Prahy (od roku 1922, někdy tzv. Velké Prahy) se před vytvořením protektorátu zabývaly jak volené orgány města, tak složky jeho výkonného orgánu, magistrátu. Sociální záležitosti spadaly převážně do samostatné působnosti pražské obce, na zdravotní správě byla obec povinna se spolupodílet se státními orgány, respektive na ni byly některé povinnosti státní správy zákonem přeneseny (oblast tzv. zdravotní policie). V praxi se ovšem agenda zastupitelských („obecních“) orgánů prolínala s agendou „magistrátních“. Sociální péči hlavního města obstarával tzv. ústřední sociální úřad (děлил se na pět odborů, z nichž odboru II – péče o mládež a III A - péče o dospělé náležela mj. správa sociálních ústavů). Záležitost zdravotní policie (mj. kontrola léčiv, dohled na zubní lékaře a soukromé léčebné ústavy, vymáhání léčebného pro veřejné léčebné ústavy, potírání nakažlivých nemocí, pohlavních nemocí, tuberkulózy a alkoholismu, kontrola potravin, veterinární záležitosti atd.) spravoval zdravotní referát (č. X). Odbornou agendu řídil městský fyzikát (kancelář městského fyzika – představeného městské zdravotní služby po stránce odborné a vedoucího městského zdravotního personálu). Obec zřizovala, financovala a provozovala vlastní zdravotnická a sociální zařízení. V roce 1928 byla většina doposud obecních chudinských ústavů soustředěna v nově vybudovaných Masarykových domovech – Sociálních ústavech hlavního města Prahy v Krči. Město řídilo kromě menších zdravotních

⁴⁴⁷ L. Hlaváčková – P. Svobodný, Dějiny všeobecné nemocnice, s. 93-96.

⁴⁴⁸ L. Hlaváčková – P. Svobodný, Dějiny všeobecné nemocnice, s. 95; V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 302, 421.

⁴⁴⁹ L. Hlaváčková, Pražské sanatorium v Podolí, s. 154-155; V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 214, pozn. 28; NA, MŠ 1918-1944, k. 1043.

zařízení také velkou moderní nemocnici na Bulovce, Pražané ovšem využívali i služeb dalších velkých nemocnic (na stavbě nebo provozu některých – všeobecné na Karlově náměstí a dětské na Karlově - se město finančně podílelo) nebo soukromých sanatorií. Významným zdravotně-hygienickým zařízením města byl jeho úřad pro kontrolu potravin.⁴⁵⁰ V této podobě přebírala zdravotní a sociální správu města do svých rukou administrativa protektorátního období,⁴⁵¹ přičemž úroveň zdravotní a sociální péče v hlavním městě vysoce oceňovali i Němci, kteří se od počátku snažili správu města ovládnout.⁴⁵²

V rámci reorganizace a germanizace městské správy došlo i na kompetence zdravotních a sociálních oddělení i ústavů. Již koncem roku 1939 byl zvláštní komisí předložen návrh na reorganizaci městské administrativy, podle které by zdravotní agenda podléhala jednak ředitelství zdravotní služby (jednoho z prezidiálních úřadů), jednak zdravotnímu referátu (v rámci I. politického odboru) a konečně samostatnému zdravotnickému odboru (č. III, dělícímu se na fyzikát, veterinární úřad⁴⁵³ a chemický ústav). Sociální péče spadala podle návrhu do odboru č. XIV.⁴⁵⁴ Takto upravenému rozložení odpovídají některé následující změny ve zdravotní správě - přejmenování městského ústavu pro zkoumání potravin na Chemický ústav hlavního města Prahy v září 1940⁴⁵⁵ a zrušení ředitelství zdravotní služby na radu říšského ministerstva vnitra k 1. 11. 1941, jehož agenda přešla na fyzikát, respektive na ústřední zdravotní úřad.⁴⁵⁶ Ústřední zdravotní úřad pak vznikl v rámci reformy městské správy podle říšského vzoru na přelomu let 1941/42, v souvislosti se správními reformami zastupujícího říšského protektora R. Heydricha, spojením zdravotního referátu, městského fyzikátu a desinfekční stanice.⁴⁵⁷ Později převzal též přímou správu nemocnice na Bulovce, když ztratila v roce 1944 právní subjektivitu.⁴⁵⁸

⁴⁵⁰ A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 148, 159-174; Olga Fejtová, Organizace sociální péče v letech 1922-1945, in: V. Ledvinka (ed.), Osm století pražské samosprávy, s. 138-140; Hana Svatošová, Městská zdravotní péče do roku 1945, tamtéž, s. 142-146; Pražský adresář 1937/38, Praha 1937, s. XXIV-XXX.

⁴⁵¹ Aktuální strukturu městské zdravotní správy počátkem okupace, včetně personálního obsazení a rozdělení agendy fyzikátu, uvádí ZRPČM XI, 1939/40, s. 373-379. Přednostou zdravotního referátu s titulem vrchního magistrátního rady a současně předsedou zdravotní komise byl JUDr. Alois Vacek, ředitelem zdravotní služby a vrchním fyzikem byl MUDr. Karel Hrdlička, MUDr. Jaromír Švamberský byl zpravodajem podle § 130 obecního řádu, současně předsedou správního výboru nemocnice na Bulovce.

⁴⁵² O. Lehovec, Prag, s. 164-165; Öffentlicher Gesundheitsdienst, in: Anzeiger der Hauptstadt Prag (dále Anzeiger) 1, 1940, s. 107.

⁴⁵³ K veterinárnímu úřadu viz V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 304.

⁴⁵⁴ A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 180-182.

⁴⁵⁵ A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 183; Věstník hlavního města Prahy (dále Věstník) 47, 1940, s. 162; k práci ústavu viz Die städtische Lebensmitteluntersuchungsanstalt, in: Anzeiger 1, 1940, s. 226.

⁴⁵⁶ A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 185; V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 208; Amtliches Mitteilungsblatt der Hauptstadt Prag/Úřední zprávy hl. m. Prahy (dále Úřední zprávy) 2, 1941, s. 640.

⁴⁵⁷ A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 184-186; Vojtěch Šustek, Městská „samospráva“ v letech nacistické okupace, in: V. Ledvinka (ed.), Osm století pražské samosprávy, s. 84. Členění městské správy, včetně zdravotní a sociální, k 25. 3., respektive 15. 4. 1943, zachycuje přehled a schémata in: Archiv hl. m. Prahy, fond

První velká vlna čistek na vedoucích místech městské správy nastala po zatčení českého primátora JUDr. O. Klapky (9. 7. 1940),⁴⁵⁹ kdy jeho německý náměstek prof. J. Pfitzner odvolal většinu českých referentů, včetně vedoucích referátů zdravotního MUDr. J. Švamberka a sociálního dr. J. Talacka. Na jejich místa jmenoval spolehlivé Němce: pro věci zdravotní MUDr. Wilibalda Richtera a pro věci sociální ing. Viktora Winarskyho.⁴⁶⁰ Ve stejnou dobu, počátkem léta 1940, se stal vedoucím oddělení pro potírání pohlavních nemocí městského fyzikátu MUDr. H. Algermissen z Dortmundu.⁴⁶¹ Souběžně s tím byla zahájena také výměna vedoucích lékařů v nemocnici na Bulovce (viz dále.) Během roku 1940 byli němečtí členové jmenováni také do odborných komisí - poradních orgánů jednotlivých úseků městské správy, které byly ustaveny v dubnu až červnu roku 1939.⁴⁶² Zdravotní i sociální komise byly (spolu se všemi ostatními obecními komisemi) v únoru roku 1944 Pfitznerem rozpuštěny.⁴⁶³ Ve zdravotní a sociální správě se tak stále častěji úřadovalo německy.⁴⁶⁴

Zdravotní referent Richter nastoupil počátkem roku 1942 vojenskou službu a jeho zástupcem ve funkci zdravotního referenta a současně městským fyzikem se stal MUDr. Viktor Kindermann, který zároveň vykonával funkci předsedy městské zdravotní komise, předsedy kuratoria zdravotně sociálních ústavů, předsedy správního výboru nemocnice na Bulovce⁴⁶⁵ a člena výboru Spolku česká dětská nemocnice.⁴⁶⁶ Ve svých rukou tak soustředil s vytvořením ústředního zdravotního úřadu veškerou zdravotní administrativu města. Zdravotní rada Kindermann, sudetoněmecký lékař,⁴⁶⁷ byl na fyzikátě zaměstnán od 1. 11.

Magistrát hl. m. Prahy I., Presidium rady a magistrátu (dále AHMP, Mag. I., Pres.), odd. normativní a studijní 1942-1945, k. 1424, sign. 030/220.

⁴⁵⁸ A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 186.

⁴⁵⁹ Jedním z důvodů zatčení byl projev při návštěvě A. Rosenberga, ve kterém Klapka požadoval mj. znovuotevření českých vysokých škol. Srovnej A. Mišková – V. Šustek, Josef Pfitzner 1, s. 427.

⁴⁶⁰ A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 177; A. Mišková – V. Šustek, Josef Pfitzner 1, s. 425-426; Anzeiger 1, 1940, s. 268.

⁴⁶¹ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 43-44, 58, 76-77; Anzeiger 1, 1940, s. 178.

⁴⁶² A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 177; složení komise zdravotní viz Věstník 46, 1939, před s. 350; noví němečtí členové viz Úřední zprávy 1, 1940, s. 147, 267; složení ústřední sociální komise viz Věstník 46, 1939, s. 207; vedoucími komisí byli vedoucí příslušných referátů (odborů). Členem obou komisí byl v roce 1939 například profesor LF UK Hynek Pelc, popravený nacisty 2. 7. 1942, viz: BSPLF II, s. 217-218.

⁴⁶³ A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 178.

⁴⁶⁴ A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 179; Věstník ministerstva spravedlnosti 25, 1943, 1, s. 7 (užívání němčiny v nemocnici na Bulovce).

⁴⁶⁵ Úřední zprávy 3, 1942, s. 75, 117-118, 141; V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 118.

⁴⁶⁶ AHMP, Mag. I., Pres. 1938-1949, k. 1106, sign. 36/5.

⁴⁶⁷ V. Kindermann, narozen 3. 3. 1905 v Plzni, MUDr. 28. 4. 1934 na německé LF v Praze, před příchodem do Prahy byl vedoucím lékařem městského fyzikátu v Ústí nad Labem. AUK, NU, Doktorenmatik 5, p. 300; Zdravotnická ročenka československá (dále ZRČS) X, 1938, s. 637. Od roku 1943 do dubna 1945 působil Kindermann jako vězeňský lékař ve věznici gestapa v Malé pevnosti v Terezíně, v této funkci byl přítomen i popravám. Viz Michal Šimůnek, Zdraví, dědičnost, rasa, doktorská práce PŘF UK, Praha 2006, s. 279.

1941, ale ihned se vydal na studijní cestu do Lipska, Vídně a Mnichova, aby tam studoval problematiku výstavby a řízení zdravotnictví velkoměsta. Jeho nástupem považoval náměstek primátora Pfitzner zdravotní správu města definitivně za německy vedenou.⁴⁶⁸ Pod Kindermannovým řízením došlo ke sblížení agendy zdravotní a sociální správy a nový městský fyzik byl proto pověřen také reorganizací městské sociální péče.⁴⁶⁹ Užší spolupráci obou resortů nahrávalo i přestěhování zdravotního referátu do budovy ústředního sociálního úřadu v Bartolomějské ulici koncem roku 1942.⁴⁷⁰ Sám Pfitzner ocenil nejen umístění orgánů zdravotní správy ve vyhovujících prostorách a tím ulehčení v jejich práci (zejména oddělení boje proti pohlavním chorobám a boji proti tuberkulóze), ale i těsnější sepětí se sociální správou.⁴⁷¹ Ústřední zdravotní úřad hlavního města Prahy zůstal zachován i po válce.⁴⁷²

Ve srovnání s obdobím před rokem 1939 řešila městská zdravotní a sociální správa některé nové problémy, které vyplývaly nejenom z reorganizace vysokého školství, zdravotnictví a státní i městské administrativy. Přesuny obyvatelstva, válečné poměry a zhoršování výživových podmínek se odrazily postupně i ve zhoršování zdravotního stavu obyvatel Prahy, na což musely úřady a zdravotnické ústavy adekvátně reagovat. Zdravotní problematika tak tvoří výraznou část jak v úředních tiscích magistrátu, tak v pravidelných hlášeních, která podával náměstek primátora Pfitzner státnímu tajemníkovi v Úřadu říšského protektora (od srpna 1943 státnímu ministrovi) K. H. Frankovi. Výsledky českých i německých snah ve zdravotní oblasti bilancovaly rovněž zprávy publikované těsně po válce.⁴⁷³

V centru zájmu zdravotních úřadů města stál v letech 1939-1945 boj proti nakažlivým nemocem. Městské úřední věstníky publikovaly pravidelné měsíční a roční zprávy o výskytu infekčních onemocnění.⁴⁷⁴ Zdravotní úřady organizovaly očkování proti dětským nemocem⁴⁷⁵ a hledaly cesty, jak navýšit počet infekčních lůžek v nemocnicích,⁴⁷⁶ zvláště pak pro

⁴⁶⁸ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 209, 269.

⁴⁶⁹ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 269, 304.

⁴⁷⁰ K členění fyzikátu po roce 1942: Úřední zprávy 3, 1942, s. 54-55; k postavení oddělení pro potírání pohlavních chorob viz Úřední zprávy 2, 1941, s. 348; k počtu zaměstnanců zdravotnických poraden převedených na město roku 1943 V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 327; k počtu pracovníků zdravotní a sociální služby A. Míšková – V. Šustek, Josef Pfitzner 1, s. 616-617; V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 412.

⁴⁷¹ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 303.

⁴⁷² J. Říha, Škody na zdraví obyvatelstva Velké Prahy, s. 227.

⁴⁷³ J. Říha, Škody na zdraví obyvatelstva Velké Prahy, s. 227-237.

⁴⁷⁴ Věstník 46, 1939, s. 64-65, 99, 152, 202, 264, 363, 407, 451; Věstník 47, 1940, s. 31, 49, 68, 93; Úřední zprávy 1, 1940, s. 70, 72; Anzeiger 1, 1940, s. 34, 56, 79, 127, 206, 316; V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 301.

⁴⁷⁵ Věstník 46, 1939, s. 144, 161; V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 302, 332

⁴⁷⁶ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 214-215, zde zvláště pozn. 28, 257, 301-302, 382; Věstník 46, 1939, s. 606; AHMP, Mag. I., Pres. 1938-1949, k. 1106, sign. 36/7, k. 1183, sign. 43/1 (zde zvláště v souvislosti s dětskou obrnou).

stoupající počty tuberkulózních pacientů.⁴⁷⁷ Zvláštnímu dohledu zdravotní i politické správy byly podrobeny pohlavní nemoci.⁴⁷⁸ Zvýšený výskyt uvedených onemocnění vysvětloval bezprostředně po válce MUDr. Říha nejen zhoršenými životními podmínkami, ale také neblahými zásahy okupačních úřadů do systému zdravotnictví.⁴⁷⁹ Počty lůžek pro civilní pacienty, zvláště české, byly ale stále nedostačující,⁴⁸⁰ mimo jiné v důsledku zabírání civilních nemocnic a jejich oddělení vojenskými lazarety. Právním a provozním otázkám přeměny civilních nemocnic na lazarety⁴⁸¹ (ale například i kulturnímu vyžití nemocných a raněných vojáků⁴⁸²) věnovalo zvláštní pozornost německé vedení radnice. Otázky hygienické⁴⁸³ a epidemiologické ochrany obyvatelstva se pochopitelně bezprostředně prolínaly se správními záležitostmi nemocnic. Provozní agenda, otázky dostavby některých ústavů (Bulovka, Krč), organizační a právní změny v nemocnicích (vedle zmíněných i všeobecná, česká dětská, podolské sanatorium), včetně poměru mezi městskými ústavami a uzavřenou českou lékařskou fakultou, byly pochopitelně profilujícími tématy jak v magistrátních tiscích, tak především v Pfitznerových hlášeních.

* * *

Stavba Všeobecné veřejné nemocnice hlavního města Prahy v Praze VIII. na Bulovce byla zahájena již před první světovou válkou, o její vybudování se po válce zasloužil městský fyzik L. P. Procházka. První část byla dána do provozu v létě 1931, ale stavba dalších pavilonů pokračovala dále,⁴⁸⁴ a to ještě počátkem okupace (infekční pavilon).⁴⁸⁵ V roce 1938 měla nemocnice téměř 1400 lůžek (čímž se přiblížila všeobecné na Karlově náměstí a dalece předstihla vinohradskou), během války počet lůžek rostl, především ve filiálních a nouzových

⁴⁷⁷ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 275, 303, 383, 384, zvláště 473-474.

⁴⁷⁸ Úřední zprávy 2, 1941, s. 348; V. Šustek, Josef Pfitzner 2, viz věcný rejstřík, zvláště s. 43-45, 302-303, 383, 474.

⁴⁷⁹ J. Říha, Škody na zdraví obyvatelstva Velké Prahy, s. 228-236. Kromě infekčních nemocí a TBC věnuje pozornost zejména problémům v péči o rodičky, novorozence, děti a duševně nemocné.

⁴⁸⁰ J. Říha, Škody na zdraví obyvatelstva Velké Prahy, s. 228. Říha také kritizoval úbytek lékařů (českých a židovských), tedy aspekt, který Němci nevyzdvihovali. Tamtéž, s. 227-228; O. Lehovec, Prag, s. 165.

⁴⁸¹ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 214-215, zde zvláště pozn. 28, 226-227, 241, 258, 368-369, 416.

⁴⁸² V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 147, 419, 449, 472.

⁴⁸³ Především v souvislosti s hygienou potravin a veterinární správou, například: Úřední zprávy 2, 1941, s. 75, 115, 123, 446; Anzeiger 1, 1940, s. 151, 174, 253.

⁴⁸⁴ P. Svobodný – L. Hlaváčková, Pražské špitály a nemocnice, s. 122-123; Všeobecná veřejná nemocnice hl. m. Prahy v Praze VIII na Bulovce, Praha 1932; D. Panýrek a kol., Praha přírodovědecká, lékařská a technická, Praha 1928, s. 154-160.

⁴⁸⁵ Jiří Havlík, 50 let infekčního pavilónu ve FN Bulovka, Praktický lékař 71, 1991, s. 35-37; Věstník 46, 1939, s. 32, 70, 104, 118, 181, 223, 291-2, 415, 498, 594 (vybavení), 606 (zvýšení o patro, náklady); Věstník 47, 1940, s. 35, 37 (náklady); Anzeiger 1, 1940, s. 126, 151.

prostorách.⁴⁸⁶ Městská nemocnice na Bulovce byla samostatnou veřejnou korporaci spravovanou zvláštním správním výborem (jeho předsedou byl zdravotní referent), právní agendu nemocnice obstarával zdravotní referát magistrátu.⁴⁸⁷ Díky svému umístění v novostavbách, modernímu vybavení a vysoké kvalifikaci zaměstnanců (primáři oddělení byli až na výjimky univerzitní docenti nebo profesori, lékařským ředitelem byl profesor Klement Weber⁴⁸⁸), patřila Bulovka k nejlepším pražským léčebným ústavům.

Na Bulovce sídlil vedle vlastního nemocničního oddělení pro tuberkulózu na smluvním základě Ústav pro studium tuberkulózy lékařské fakulty UK, zřízený roku 1932 a vedený docentem (od 1936 profesorem) Jaroslavem Jedličkou s jednou asistentkou a jedním vědeckým pracovníkem.⁴⁸⁹ V lednu 1940 požádal Jedlička německého komisaře pro uzavřené české fakultní ústavy O. Grossera písemně o povolení vědecké činnosti.⁴⁹⁰ Grosser provedl revizi ústavu a „prohlásil přednostovi, že i po uzavření českých vysokých škol bude ústav dále pracovati, ježto říšské úřady uznávají jeho význam v boji proti tuberkulóze v Praze a v Protektorátu.“ „V tomto smyslu“ pracoval ústav až do poloviny roku 1942, kdy se začalo jednat o převzetí univerzitních pracovišť v městských zařízeních. Ještě v té době ministerstvo školství platilo šest lékařů a provoz ústavu.⁴⁹¹

K nahrazování nespolehlivých Čechů kvalifikovanými Němci podle Pfitznerových plánů došlo i v nemocnici. V létě 1940 byl odstraněn židovský primář chirurgického oddělení, profesor lékařské fakulty UK Jan Levit (zahynul 1944 v Osvětimi). Na jeho místo byl německou fakultou vřele doporučen docent Walter Dick (1899-1990),⁴⁹² jmenovaný vzápětí mimořádným profesorem (14. 8.), primářem oddělení a lékařským ředitelem nemocnice (9. 11.).⁴⁹³ V červnu 1942 byl ustaven nový správní výbor, aby byl posílen německý vliv na vedení nemocnice. Vedle lékařského ředitele prof. Dicka měl výbor za úkol najít i nového administrativního ředitele.⁴⁹⁴ Podařilo se to koncem roku, kdy byl administrativním ředitelem jmenován bývalý radní z württemberského Kemnatu Eiding. Ve stejné době byl posílen i německý lékařský personál, za největší zisk byl považován nový primář oddělení TBC

⁴⁸⁶ ZRČS X, 1938, s. 294-298; v lednu 1943 přes 2000 lůžek, V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 333; okolo 3000 lůžek v červenci 1943, čímž se stala jednou z největších nemocnic v „Říši“, tamtéž, s. 383.

⁴⁸⁷ A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 174; složení rady in: ZRPČM XI, 1939-40, s. 374; Věstník 46, 1939, s. 278; nedatovaný návrh statutu nemocnice z let 1942-1945 in: AHMP, Mag. I., Pres., odd. normativní a studijní 1942-1945, k. 1421, sign. 030/114.

⁴⁸⁸ Přehled primářů a dalších lékařů: ZRPČM XI, 1939/40, s. 373-374; osobní údaje o primářích: BSPLF I-II.

⁴⁸⁹ ZRČS X, 1938, s. 200; ZRPČM XI, 1939/40, s. 170; BSPLF I, s. 246. Odkaz na smlouvu z roku 1936 v korespondenci z roku 1942: NA, MŠ 1918-1944, k. 1063, vyjádření ministerstva školství z 19. 11. 1942.

⁴⁹⁰ AUK, LF UK 1883-1953, k. 414, č. 35, dopis z 22. 1. 1940.

⁴⁹¹ NA, MŠ 1918-1944, k. 1063, dopis prof. Jedličky ministerstvu z 15. 8. 1942.

⁴⁹² V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 46; BSPLF II, s. 147-148; BLDMF, s. 55.

⁴⁹³ Bundesarchiv Berlin, fond R 31 (Kurator), osobní spis W. Dicka, č. 368.

⁴⁹⁴ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 257-258, 275.

MUDr. Lang, dosavadní vedoucí plicního sanatoria v severomoravské Pasece. Aby si nemocnice udržela ambiciózního Dicka, navrhoval Pfitzner Frankovi zřídit pro něj na Bulovce druhou univerzitní chirurgickou kliniku. Třetím německým primářem se stal krátce nato MUDr. Josef Langhans z Karlových Varů na oddělení pohlavních a kožních nemocí.⁴⁹⁵

Kromě personálních změn považoval Pfitzner za důležité i některé provozní a hospodářské záležitosti nemocnice,⁴⁹⁶ dostavbu ubytoven pro zaměstnance a sestry, na které „Češi zapomněli“,⁴⁹⁷ zřízení dvouleté ošetrovatelské školy pro 40-45 sester v roce 1942⁴⁹⁸ a zejména zvyšování počtu lůžek pro pohlavní nemoci, raněné, dětské nakažlivé nemoci, infekční nemoci a tuberkulózu.⁴⁹⁹ V roce 1940 také požádal Franka, aby se protektorátní zdravotní správa podílela na financování nemocnice.⁵⁰⁰

Svou „hvězdnou“ hodinu za protektorátu prožila nemocnice na přelomu května a června 1942, kdy zde byl nejprve českými lékaři ošetřen, poté profesorem Dickem a dalšími německými chirurgy, povolányi z pražské univerzitní kliniky i z Berlína, operován Reinhard Heydrich poraněný při atentátu.⁵⁰¹ Dickův marný pokus o záchranu ocenil Pfitzner ve svém pravidelném hlášení K. H. Frankovi.⁵⁰²

Ve stejné době, kdy na Bulovce vyvrcholily změny na vedoucích pozicích (přelom let 1942/43), probíhala likvidace univerzitního ústavu pro studium TBC v jejím areálu. Časově a věcně souvisela s likvidací klinických pracovišť v Krči i s přeměnou univerzitní polikliniky na městský ústav. Tlak na univerzitní ústav byl ze strany města zahájen už v červnu 1942, kdy primátor vyzval ministerstvo školství k ukončení nájemní smlouvy z roku 1936 s odůvodněním, že město prostory ústavu potřebuje v souladu s vládním nařízením z roku 1941 pro intenzivnější boj proti tuberkulóze.⁵⁰³ V srpnu ministerstvo výpověď smlouvy zpochybnilo s argumenty právními i věcnými. Argumentovalo na základě vyjádření přednosty ústavu rovněž bojem proti tuberkulóze ve smyslu téhož vládního nařízení, vědeckou (!) autoritou prof. Jedličky, rolí ústavu v sociální péči o nemajetné pacienty a

⁴⁹⁵ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 303, 333; J. Langhans, narozen 17. 3. 1900 Permesgrün (u Ostrova nad Ohří), MUDr. 20. 3. 1926 na německé LF v Praze, lékař pro nemoci kožní a pohlavní v Karlových Varech. AUK, NU, Doktorenmatik 4, p. 135; ZRČS X, 1938, s. 629.

⁴⁹⁶ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 87; Věstník 46, 1939, s. 104.

⁴⁹⁷ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 213, 303.

⁴⁹⁸ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 275, 303; AHMP, Mag. I., Pres. 1938-1949, k. 1106, sign. 36/7.

⁴⁹⁹ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 87, 117, 215, 257, 382, 395, 473.

⁵⁰⁰ A. Mišková – V. Šustek, Josef Pfitzner 1, s. 451.

⁵⁰¹ Průběh operace, včetně množství unikátních fotografií a edice pitevního protokolu: Jaroslav Čvančara, Heydrich, Praha 2004, s. 123-127, 154, 167-172, 320-321; H. G. Haasis, Smrt v Praze. Atentát na R. Heydricha, Praha 2004, s. 126-140.

⁵⁰² V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 248.

⁵⁰³ NA, MŠ 1918-1944, k. 1063, vyjádření ministerstva z 19. 11. 1942, dopis z 27. 6. 1942.

iniciativou ústavu ve zvyšování počtu lůžek z vlastních (nikoliv nemocničních) prostředků.⁵⁰⁴ Primátor mezitím informoval ministerstvo vnitra (zdravotní referát) o ochotě převzít některá dosud státní zdravotnická zařízení, včetně ústavu pro tuberkulózu, a proto odpověď městského fyzika ministerstvu školství z počátku listopadu byla dosti rezolutní. Od předešlého primátorova dopisu se situace „zásadně změnila“ a „byla učiněna opatření“ (blíže nespecifikovaná) k převedení univerzitního ústavu do přímé správy města (tedy nemocnice).⁵⁰⁵ Ministerstvo školství se s novou situací nehodlalo smířit, zvláště v situaci, kdy magistrát s ním příliš nekomunikoval. Ve vyjádření pro sekčního šéfa ministerstva Dr. W. von Botha se navrhoval postup v otázce výpovědi smlouvy a předání inventáře ústavu nemocnici. Za zásadní problém předání inventáře považoval zpravodaj ministerstva dosavadní právní existenci českých vysokých škol, byť uzavřených, poukazoval na nutný souhlas německého komisaře pro uzavřené vysoké školy a doporučoval sekčnímu šéfovi trvat na zachování majetku ústavu (a v této souvislosti i polikliniky). Tento rozhodný postoj vůči městu byl poněkud oslaben výminkou: „pokud snad nejde o rozhodnutí pana říšského protektora, které však zdejšímu úřadu nebylo dáno na vědomí.“⁵⁰⁶ Na nutnost řešit převod především s kurátorem německých vysokých škol, komisařem pro uzavřené české vysoké školy ministerstvo magistrát upozornilo, opět v souvislosti se stejnými převody v Krči a na poliklinice.⁵⁰⁷ Události akcelerovaly v prosinci, zjevně na zásah blíže nespecifikovaných dozorčích orgánů (nejspíš úřadu říšského protektora).⁵⁰⁸ Místnosti univerzitního pracoviště na Bulovce byly vyklizeny a ústav pro studium tuberkulózy byl jako lůžkové zařízení přestěhován do pavilonu R barákové nemocnice v Motole (později získal další prostory). Nájem univerzitního ústavu na Bulovce byl ukončen k 31. 12. 1942 a od 1. 1. 1943 bylo pracoviště podřízeno zdravotnímu referátu ministerstva vnitra (prostřednictvím státní nemocnice na Vinohradech).⁵⁰⁹

Po administrativní stránce byla nakonec degradována samotná nemocnice na Bulovce, když ztratila podle vládního nařízení č. 100/1944 Sb. právní subjektivitu a byla zcela podřízena ústřední zdravotní správě města.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ NA, MŠ 1918-1944, k. 1063, vyjádření ministerstva z 19. 11. 1942, dopisy z 15. 8. a 28. 8. 1942.

⁵⁰⁵ NA, MŠ 1918-1944, k. 1063, vyjádření ministerstva z 19. 11. 1942; k. 1043, dopisy z 2. 11. a 6. 11. 1942.

⁵⁰⁶ NA, MŠ 1918-1944, k. 1063, vyjádření ministerstva z 19. 11. 1942.

⁵⁰⁷ NA, MŠ 1918-1944, k. 1043, dopis z 16. 12. 1942.

⁵⁰⁸ NA, MŠ 1918-1944, k. 1043, dopis z 2. 11. 1942; k. 1063, vyjádření ministerstva z 19. 11. 1942.

⁵⁰⁹ NA, MŠ 1918-1944, k. 1063, dopisy z 29. 4., 26. 5. a 10. 6. 1943.

⁵¹⁰ A. Merta, Vývoj pražské městské správy, s. 186; Vládní nařízení č. 100 z 20. 4. 1944 o zjednodušení v oboru samosprávy, II. oddíl Právní postavení všeobecných veřejných nemocnic, in: Sběrka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava, 1944, částka 47, zde s. 514 nn.

Masarykovy domovy – sociální ústavy hlavního města Prahy v Krči (dnešní Fakultní Thomayerova nemocnice) byly slavnostně otevřeny v roce 10. výročí ČSR (1928), i když jejich výstavba pokračovala dále, a to i počátkem okupace. Zasluhou tehdejšího ústředního sociálního sboru, vedeného pozdějším primátorem JUDr. Petrem Zenklem, byla v rozsáhlém areálu soustředěna většina sociální ústavní péče o děti, dlouhodobě nemocné a staré občany Prahy. Koncem 30. let disponovaly ústavy zhruba 2500 lůžky.⁵¹¹ Od počátku výstavby byly pavilóny a jejich zázemí koncipovány výhledově jako nemocniční.

Lékařskou službu v Masarykových domovech převzala na základě smluv mezi ministerstvem školství a národní osvěty a pražskou obcí z let 1928 a 1929 lékařská fakulta UK, která v jejich areálu umístila pracoviště tří svých klinik.⁵¹² Klinika pro nemoci stáří profesora Rudolfa Eiselta (1881-1950) s osmi klinickými asistenty pečovala v roce 1938 o dva pavilony s 400 lůžky.⁵¹³ II. dětská kliniky profesora Jiřího Brdlíka měla v Krči své badací oddělení pod vedením MUDr. Františka Blažka (1903-1977) se čtyřmi asistenty v roce 1938.⁵¹⁴ Badací oddělení a část lůžek měla v Krči také neurologická klinika profesora Kamila Hennera.⁵¹⁵ Ačkoliv umístění klinických pracovišť v sociálních ústavech bylo oboustranně výhodné, soužití obou institucí, respektive vztahy mezi jejich nadřízenými orgány (ministerstvem a městem) nebyly vždy jednoduché ani před rokem 1939. V květnu 1939 se sešli zástupci města, ministerstva školství a fakulty, aby projednali další podmínky (především finanční) zachování lékařské služby a badacích oddělení. Počátkem roku 1941 předložil magistrát ministerstvu požadavky na úpravu financování a služebního poměru lékařského personálu. V odpovědi ministerstva je pozoruhodný bod, ve kterém odmítá úhradu léků nad rámec běžné péče s poukazem, že *„bude hraditi náklady léků a potřeb z titulu vědeckého bádání, jakmile naše ústavy zahájí opětně klinickou činnost po otevření českých*

⁵¹¹ P. Svobodný – L. Hlaváčková, Pražské špitály a nemocnice, s. 125-126; H. Mášová, O stavbě Masarykových domovů, s. 101-116.

⁵¹² Smlouva z roku 1928 (respektive 1924) se týkala kliniky neurologické a gerontologické, z roku 1929 kliniky dětské. O. Placht – F. Havelka, Předpisy pro vysoké školy, s. 434; návrhy smluv z let 1925 a 1929 in: NA, MŠ 1918-1944, k. 1045; odkaz na smlouvy z let 1924 a 1928 tamtéž, dopisy magistrátu ministerstvu školství z 28. 2. 1941 a 25. 9. 1942.

⁵¹³ Seznam osob a ústavů UK, 1938, s. 118; BSPLF I, s. 185-186; o povolení badatelské činnosti kliniky žádal prof. R. Eiselt komisaře prof. R. Bezecnyho 27. 1. 1940: AUK, LF UK 1883-1953, k. 414, č. 38.

⁵¹⁴ Seznam osob a ústavů UK, 1938, s. 116; BSPLF I, s. 155.

⁵¹⁵ BSPLF I, s. 215-216; o povolení badatelské činnosti kliniky žádal prof. K. Henner komisaře prof. R. Bezecnyho 29. 1. 1940: AUK, LF UK 1883-1953, k. 414, č. 65.

vysokých škol.⁵¹⁶ Formulace je v tomto případě dokladem, že ministerstvo v této chvíli nepovažovalo činnost fakultních pracovníků v Krči za vědeckou, současně ale ještě doufalo (ve smyslu původního výnosu o uzavření vysokých škol), že budou v původně ohlášeném termínu znovu otevřeny.

Také v sociálních ústavech v Krči pokračoval v prvních měsících po vyhlášení protektorátu běžný provoz⁵¹⁷ i dostavba areálu (tzv. Baxův pavilón).⁵¹⁸ Význam sociálních ústavů si uvědomovalo i nové vedení radnice, takže je již 14. 8. 1939 navštívil náměstek primátora Pfitzner v doprovodu předsedy ústavní komise prof. H. Pelce, představitelů sociální správy a ředitele Masarykových domovů J. Fialy. Během dvouhodinové prohlídky navštívil všechny jejich úseky, od vedoucích pracovníků získal podrobné informace, pohovořil s chovanci a nakonec vyslovil své uspokojení a slíbil podporu.⁵¹⁹ Zanedlouho ale došlo k prvním administrativním změnám. V červnu 1940 bylo z názvu ústavů odstraněno Masarykovo jméno, podobně jako Baxovo z názvu pavilónu. Z českého názvu zůstala jen druhá část, oficiální německé označení znělo *Fürsorgeheime der Hauptstadt Prag in Reuth*.⁵²⁰ V létě 1940 byla sloučena dozorčí ústavní komise a stavební dozorstvo ústavů v jedinou ústavní komisi pro sociální ústavy hl. m. Prahy.⁵²¹ Komise byla nakonec v souvislosti s další reorganizací městské správy zrušena v únoru 1944.⁵²²

Počátkem roku 1940 nastaly také první problémy. Nejprve bylo nutné řešit využívání domovů Němci bez pražské domovské příslušnosti.⁵²³ Mnohem závažnější ovšem bylo postupné zabírání domovů vojenskými lazarety. První požadavky ze strany *Wehrmacht* se objevily v květnu 1940 a Pfitzner zařídil, aby byly uvolněny dva pavilóny.⁵²⁴ V květnu 1941 byly připraveny k pronajmutí dva pavilóny, tentokrát pro rezervní lazaret *Luftwaffe*.⁵²⁵ V listopadu 1941 byl pro lazaret *Luftwaffe* připraven třetí pavilón.⁵²⁶ V lednu 1942 řešilo město zatím neoficiální žádost vojenské správy, aby pro lazarety byly výhledově uvolněny veškeré prostory domovů. Město bylo podle Pfitznera ochotné přání co nejrychleji vyhovět, nejdříve ale bylo nutné vyřešit umístění více než 2000 chovanců. Konečné rozhodnutí mělo

⁵¹⁶ NA, MŠ 1918-1944, k. 1045, záznam o jednání, s. d. [květen 1939], dopis primátora z 28. 2. 1941, koncept odpovědi ministerstva, s. d.

⁵¹⁷ Věstník 46, 1939, s. 40, 211, 401, 426; Úřední zprávy 2, 1940, s. 188; Anzeiger 1, 1940, s. 200; AHMP, Mag. I., Pres. 1938-1949, k. 1183, sign. 43/1.

⁵¹⁸ Věstník 46, 1939, s. 103-104, 318, 376; AHMP, Mag. I., Pres. 1938-1949, k. 1183, sign. 43/1.

⁵¹⁹ Věstník 46, 1939, s. 444.

⁵²⁰ Úřední zprávy 1, 1940, s. 95; H. Mášová, O stavbě Masarykových domovů, s. 102.

⁵²¹ Úřední zprávy 1, 1940, s. 147.

⁵²² AHMP, Mag. I., Pres. 1938-1949, k. 1183, sign. 43/1.

⁵²³ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 16, 98-99.

⁵²⁴ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 48.

⁵²⁵ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 117.

⁵²⁶ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 214.

padnout v úřadu říšského protektora.⁵²⁷ V únoru a v březnu byly vytipovány náhradní ubytovací prostory, například ve školách, aby mohlo začít stěhování chovanců.⁵²⁸ Zřízení rezervního lazaretu *Luftwaffe* bylo po vystěhování chovanců završeno v dubnu a květnu uzavřením smlouvy mezi městem a lazaretem, která pamatovala i na škody a ztráty způsobené při stěhování.⁵²⁹ Stěhování chovanců a obsazování dalších pavilónů lazaretem pokračovalo ještě ve druhé půli roku 1942 v roce 1943, takže nakonec i sám Pfitzner zapochyboval o účelnosti takové koncentrace raněných vojáků ve městě ohrožovaném nálety.⁵³⁰ Lazaret v Krči navštívil několikrát i K. H. Frank.⁵³¹ Současně s přeměnou sociálních ústavů na vojenský lazaret na přelomu let 1942/43 došlo pochopitelně i na likvidaci českých klinických pracovišť, stejně jako na Bulovce.

O vypovězení smlouvy s ministerstvem o výkonu lékařské péče rozhodl primátor v září 1942 s účinností od 30. 9. 1943 (po uplynutí roční výpovědní lhůty).⁵³² Na základě předchozích jednání o úpravě financování lékařské péče z let 1939-1941⁵³³ by se mohlo zdát, že důvody byly především finančního rázu. Pfitzner ale ve svém pravidelném hlášení z ledna 1943 odůvodňoval výpověď tím, že ministerstvo se snaží v Krči formálně uchovat skrytou českou univerzitní kliniku.⁵³⁴ O tom, že šlo skutečně o politiku vyšší, než je řešení finančních problémů, svědčí dopis zdravotního rady magistrátu Kindermanna ministerstvu z dubna 1943. Výpověď lékařské služby již byla v běhu, magistrát s ministerstvem jednal o technických detailech, především o datu, ke kterému budou původně kliničtí lékaři převedeni do služeb zdravotního úřadu (1. 1., 1. 5. nebo 30. 9. 1943), a o předání inventáře. Výpověď ovšem Kindermann kladl do jasné souvislosti se zrušením (*Auflösung* - nikoliv tedy jen uzavřením) české univerzity a zastavením práce jejích klinik v Krči.⁵³⁵ Ministerstvo s ukončením smlouvy - za předpokladu, že magistrát požádal o souhlas kurátora, komisaře pro české vysoké školy - souhlasilo a svůj majetek v Krči přenechalo výnosem z 30. 4. 1943 smluvně městu, podobně jako krátce předtím polikliniku. Inventář klinik předali všichni tři přednostové zástupcům

⁵²⁷ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 226-227.

⁵²⁸ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 241.

⁵²⁹ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 258. Různé verze smluv a doplňků z let 1941-1942: AHMP, fond Masarykovy domovy - Sociální ústavy hl. m. Prahy v Krči (neuspořádáno); AHMP, Mag. I., Pres. 1938-1949, k. 1183, sign. 43/1.

⁵³⁰ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 305, 415-416.

⁵³¹ Jaroslav Čvančara, Někomu život, někomu smrt. Československý odboj a nacistická okupační moc 1941-1943, Praha 2003, s. 149 (foto).

⁵³² NA, MŠ 1918-1944, k. 1045, dopis primátora z 25. 9. 1942, dopis městského fyzika z 6. 4. 1943.

⁵³³ AHMP, Mag. I., Pres. 1938-1949, k. 1183, sign. 43/1.

⁵³⁴ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 332.

⁵³⁵ NA, MŠ 1918-1944, k. 1043, dopis z 23. 11. 1942, k. 1045, dopis městského fyzika ministerstvu z 6. 4. 1943.

magistrátu 10. června.⁵³⁶ Definitivní likvidaci českých univerzitních klinik, převzetím inventáře a převedením dosavadních klinických lékařů do služeb městských sociálních ústavů jako sekundárních lékařů se Pfitzner pochlubil Frankovi ve svém červencovém hlášení.⁵³⁷ Malým důkazem toho, že likvidace českých klinik v městských zařízeních probíhala v německé režii, nikoliv z vůle českých představitelů města, jsou primátorovy dopisy třem přednostům, profesorům Brdlíkovi, Eiseltovi a Hennerovi, ze 7. června, ve kterých jim vřelými slovy poděkoval za dlouholetou spolupráci a oddanou péči o „trpící“ Pražany. Jejich odpovědi s poděkováním za knihu Z. Wirtha *Stará Praha* jsou pak malou demonstrací lásky k Praze i oceněním „vznešeného poslání ústavů, jež byly, jsou a budou pýchou hlavního města Prahy.“⁵³⁸

* * *

Česká univerzitní poliklinika vznikla roku 1884 přeměnou soukromého poliklinického ústavu doc. E. Maixnera na veřejnou fakultní polikliniku. Její statut výukového a vědeckého pracoviště, členění a postavení přednosty a ordinářů oddělení upravovaly stanovy vydané ministerstvem školství a národní osvěty 10. 6. 1925.⁵³⁹ Za první republiky sídlila poliklinika v omezených prostorách v Myslíkově ulici. Jejím přednostou a dle stanov ordinářem interního oddělení byl do roku 1938 prof. Václav Libenský (1877-1938), v té době měla sedm oddělení vedených profesory nebo docenty.⁵⁴⁰

V červnu 1939 se přednostou polikliniky stal mimořádný profesor Josef Charvát (1897-1984).⁵⁴¹ Krátce po nástupu do nové funkce byl ale 1. 9. 1939 zatčen a k práci na poliklinice mezitím uzavřené univerzity se mohl vrátit až po pobytu v koncentračních táborech v listopadu 1939.⁵⁴² Již roku 1937 byly zahájeny stavební práce na stavbě nové budovy polikliniky na Karlově náměstí. Stavba pokračovala, i když s překážkami, i za okupace, hrazena byla i nadále z rozpočtu ministerstva školství.⁵⁴³ Během stavby se v letech

⁵³⁶ NA, MŠ 1918-1944, k. 1045, koncept ministerstva z 30. 4. 1943, tři předávací protokoly z 10. 6. 1943.

⁵³⁷ V. Šustek, Josef Pfitzner 2, s. 384.

⁵³⁸ AHMP, Mag. I., Pres. 1938-1949, k. 1183, sign. 43/1.

⁵³⁹ O. Placht – F. Havelka, Předpisy pro vysoké školy, s. 398-399.

⁵⁴⁰ Seznam osob a ústavů UK, 1938, s. 110-111; BSPLF II, s. 148-149.

⁵⁴¹ BSPLF I, s. 235; podrobný životopis a zvláště jeho osudy za války: Petr Svobodný, Josef Charvát (1897-1984) Mediziner. Die Kriegsjahre 1939-1945 im Lichte seiner Tagebücher, in: Monika Glettler – Alena Míšková (Hgg.), Prager Professoren 1938-1948 (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 17), Essen 2001, s. 463-482, zde zvl. s. 464-468; o povolení badatelské činnosti polikliniky žádal prof. J. Charvát komisaře prof. R. Bezecnyho 29. 1. 1940: AUK, LF UK 1883-1953, k. 414, č. 64.

⁵⁴² P. Svobodný, Josef Charvát, s. 468-471.

⁵⁴³ NA, MŠ 1918-1944, k. 963 (rozpočty na rok 1940 a 1941), k. 964 (rozpočty na rok 1943 a 1944).

1939-1940 dosti podstatně měnila koncepce, zejména pokud šlo o umístění německé ošetrovatelské školy, místo níž měla být do budovy nastěhována česká zubní klinika. K plánům se iniciativně a velmi podrobně, se znalostí věci a po konzultacích s kolegy vyjadřoval přednosta prof. Charvát.⁵⁴⁴ Některé bližší okolnosti výstavby polikliniky, jednání s českými ministerskými úředníky nebo životu nebezpečné aktivit za zády Němců popisuje Charvát ve svých vzpomínkách.⁵⁴⁵ Již v době stavby se o budovu zajímaly německé úřady, které uvažovaly o jejím využití mj. pro velitelství SS a policejní soud.⁵⁴⁶ I pro polikliniku jsou zachovány písemnosti charakteristické pro nejisté postavení českých vědeckých ústavů po uzavření vysokých škol: obsazení stipendijních míst v roce 1942 nebo přechod od označování polikliniky a zubní klinika v rozpočtech (do roku 1940) k označení česká filiální ošetrovna a oddělení nemocí zubních (1941-1943).⁵⁴⁷ Charvát byl z místa přednosta odvolán 2. 10. 1942,⁵⁴⁸ tedy právě v době, kdy vrcholily snahy německých úřadů o definitivní likvidaci českých univerzitních pracovišť, mimo jiné převodem do kompetence města. Přednostou se po Charvátovi stal prof. Bedřich Wiškovský (1891-1953).⁵⁴⁹

V září 1942 projevil fyzik města Prahy, zdravotní rada Kindermann zájem o využití polikliniky, jejíž právní postavení a ekonomické postavení bylo nejisté (formálně byla podřízena Všeobecné nemocnici, administrativně a hospodářsky byla samostatná). V dopise zdravotnímu referátu ministerstva vnitra odůvodnil zájem o převzetí polikliniky, kterou nazýval českou filiální vyšetřovací stanicí, nutností zajistit a sjednotit zdravotní a sociální péči ve městě pod vedením své zdravotní správy, zvláště pokud se na financování jejího provozu bude podílet i ministerstvo a zemský úřad.⁵⁵⁰ Vlastní zájem města je i důvodem vstřícnosti, kterou vyjádřil primátor Říha o měsíc později v dopise ministerstvu v otázce převzetí některých státních zdravotních ústavů (vedle polikliniky dvou ústavů na Bulovce a nemocnic na Vinohradech a v Motole).⁵⁵¹ Návrh městského fyzika projednala během listopadu 1942 zainteresovaná ministerstva vnitra (zdravotní referát) a školství se zemským úřadem. Úřady zdůraznily význam polikliniky pro zajištění zdravotnické péče, vyjádřily se ke správním, finančním a personálním otázkám a stanovily datum předání na 1. 1. 1943.⁵⁵² Vzhledem

⁵⁴⁴ NA, MŠ 1918-1944, k. 1057, zvláště Charvátovy přípisys ministerstvu ze 13. 9., 7. 10. a 14. 11. 1940. Charvát byl mj. proti umístění Studentského zdravotního ústavu v budově a poukazoval na problémy s umístěním zubní kliniky.

⁵⁴⁵ *J. Charvát*, *Můj labyrint světa*, s. 209-210.

⁵⁴⁶ *V. Šustek*, *Josef Pfitzner 2*, s. 214, pozn. 28.

⁵⁴⁷ NA, MŠ 1918-1944, k. 1058, k. 963, 964.

⁵⁴⁸ *P. Svobodný*, *Josef Charvát*, s. 474.

⁵⁴⁹ BSPLF II, s. 368-369; NA, MŠ 1918-1944, k. 1056, protokol z 8. 3. 1943.

⁵⁵⁰ NA, MŠ 1918-1944, k. 1043, dopis z 1. 9. 1942.

⁵⁵¹ NA, MŠ 1918-1944, k. 1043, dopis z 2. 11. 1942.

⁵⁵² NA, MŠ 1918-1944, k. 1043, přípisys z 21. 11. a 28. 11. 1942.

k tomu, že v případě polikliniky (ať už byla v korespondenci označována jakkoliv) šlo stále o ústav lékařské fakulty UK, musel se k převodu vyjádřit kurátor německých vysokých škol v Praze, který byl současně komisařem uzavřené české Univerzity Karlovy. S jeho zásadním souhlasem se Kindermann obrátil koncem ledna (tedy s malým zpožděním oproti původnímu plánu) na ministerstvo školství s návrhem smlouvy o převodu polikliniky na město. Kurátorovou podmínkou bylo, aby z názvu polikliniky bylo po převzetí jasné, že nejde o univerzitní, ale o městské zařízení.⁵⁵³ Ministerstvo školství vydalo výnos o převedení polikliniky na magistrát 10. 2. 1943 s účinností od 1. února. Zařízení polikliniky v Myslíkově ulici byla převedena bezplatně, město mělo ale platit čtvrtletní nájem ministerstvu. Upraveny byly podmínky dalšího financování provozu, které přešlo na magistrát, případné adaptace, převedení personálu a jeho placení městem i používání inventáře.⁵⁵⁴ Úřední předání prostor a inventáře polikliniky proběhlo počátkem března v přítomnosti přednosty polikliniky (takto označena v protokole) prof. Wiškovského, zástupce fyzikátu doc. MUDr. Václava Proška a úředníků ministerstva.⁵⁵⁵ Záležitosti převodu personálu se řešily ještě v dubnu.⁵⁵⁶ Ukončení jednání o převodu polikliniky ocenil v lednovém hlášení Frankovi také Pfitzner, jenž zmínil její význam pro ambulantní léčbu nemocných i její novou roli ústředního rentgenového a laboratorního pracoviště městského zdravotního úřadu.⁵⁵⁷

* * *

S tématem likvidace českých klinik v kontextu přebírání zdravotnických zařízení nebo jejich částí městem souvisí – opět časově (1942/43) i věcně – také zabránění České dětské nemocnice na Karlově německými klinikami. Osudy dětských nemocnic a dětských klinik obou fakult v letech 1939-1945 jsou samy o sobě velkým tématem,⁵⁵⁸ proto jen velmi stručně. Ve spolkové České dětské nemocnici na Karlově, postavené za finanční spoluúčasti pražské obce a Městské spořitelny pražské a otevřené roku 1902, sídlila od roku 1903 dětská klinika (později označovaná jako II.) lékařské fakulty UK. Jejím přednostou byl v letech 1932-1954 prof. Jiří Brdlík (1883-1965).⁵⁵⁹ Vzhledem k tomu, že šlo o nejvýznamnější dětskou

⁵⁵³ NA, MŠ 1918-1944, k. 1056, dopisy z 21. a 27. 1. 1943; AHMP, Mag. I., Pres. 1938-1949, k. 1106, sign. 36/9, návrh dopisu z 25. 1. 1943.

⁵⁵⁴ NA, MŠ 1918-1944, k. 1056, výnos ministerstva školství č. 5563/1943-V/1 z 10. 2. 1943.

⁵⁵⁵ NA, MŠ 1918-1944, k. 1056, protokol z 8. 3. 1943; BSPLF II, s. 247-248.

⁵⁵⁶ NA, MŠ 1918-1944, k. 1058, dopis ministerstva školství zemskému úřadu z 20. 4. 1943.

⁵⁵⁷ *V. Šustek*, Josef Pfitzner 2, s. 333.

⁵⁵⁸ Rozpracováno autorem na základě fondů Národního archivu v Praze a Spolkového archivu v Berlíně.

⁵⁵⁹ *P. Svobodný – L. Hlaváčková*, Pražské špitály a nemocnice, s. 95-97; *Česká dětská nemocnice*, s. 1. [Praha], s. d. [po 1937]; *O. Placht – F. Havelka*, Předpisy pro vysoké školy, s. 422-425; Seznam osob a ústavů Univerzity

nemocnici v Praze,⁵⁶⁰ na jejímž financování se město podílelo, byly změny v jejím postavení zvláště citelné pro všechny zúčastněné instituce. Poměrně rozsáhlý a dobře vybavený nemocniční areál (zbořený roku 1971 kvůli stavbě Nuselského mostu) si vyhlédli pro své dětské kliniky umístěné v méně vyhovujících prostorách představitelé německé lékařské fakulty, zejména její profesor Karl-Gottlieb Bennholdt-Thomsen (1903-1971), od roku 1940 zástupce, od roku 1942 přednosta obou německých dětských klinik.⁵⁶¹ Po dohodě mezi kurátorem německých vysokých škol v Praze a Pfitznerem bylo na podzim 1942 rozhodnuto Spolek české dětské nemocnice zrušit,⁵⁶² českou kliniku i neklinická oddělení z nemocnice přestěhovat do sousedního nalezince (který se počátkem roku 1943 stal součástí Zemské nemocnice II) a na jejich místo přestěhovat za podobných smluvních podmínek s městem německé dětské kliniky z Moráně i z nalezince.⁵⁶³ Přebírání a modernizace nemocnice ve spolupráci mezi kurátorem německých vysokých škol a městem trvala do podzimu 1943.⁵⁶⁴

Za okupace se jednalo také o předání některých dalších zdravotnických zařízení do správy města. Již v souvislosti s přebíráním univerzitních pracovišť na Bulovce a v Krči v listopadu 1942 byla zahájena také jednání o převzetí některých státních nemocnic nebo jejich částí. Podle přání zmíněných dozorčích úřadů šlo v první řadě o zmiňovaný univerzitní ústav pro studium tuberkulózy, dále o státní radioléčebný ústav (oba na Bulovce), nemocnici na Královských Vinohradech, její pobočku – provizorní barákovou nemocnici v Motole a zmiňovanou univerzitní polikliniku (podléhající dosud ministerstvu školství). Nejvyšší představitelé města vyjádřili svou ochotu státní ústavy převzít, pokud se jim dostane odpovídajícího finančního vyrovnání, nutného k provozu nemocnic.⁵⁶⁵ Převod státní nemocnice na Vinohradech s pobočkou v Motole do kompetence hlavního zdravotního úřadu města Prahy (7. odd.) byl skutečně proveden na základě vládního nařízení č. 314/1943

Karlovy 1938, s. 115-116; BSPLF I, s. 160-161 a literatura tam uvedená; o povolení badatelské činnosti kliniky žádal prof. J. Brdlík komisaře prof. R. Bezecnyho 27. 1. 1940: AUK, LF UK 1883-1953, k. 414, č. 61-62.

⁵⁶⁰ Ještě před zabráním ji navštívil o Vánocích (1940?) tzv. státní prezident E. Hácha. *Jaroslav Čvančara*, Někomu život, někomu smrt. Československý odboj a nacistická okupační moc 1939-1941, Praha 2002, s. 207 (foto).

⁵⁶¹ BLDMF, s. 39-40; *Michal Šimůnek*, Getarnt – Verwischt – Vergessen. Die Tätigkeit von em. Univ.-Prof. MUDr. F. X. Lucksch (1872-1952) und Univ.-Prof. Dr. med. C. G. Bennholdt-Thomsen (1903-1971) im Kontext der NS-„Euthanasie“ auf dem Gebiet des Protektorates Böhmen und Mähren, in: Wolfgang Woelk – Frank Sparing – Karen Bayer (Hg.), Universitäten und Hochschulen im Nationalsozialismus und in der frühen Nachkriegszeit, Stuttgart 2004, s. 125-145.

⁵⁶² AHMP, Mag. I., Pres. 1938-1949, k. 1106, sign. 36/5.

⁵⁶³ *V. Šustek*, Josef Pfitzner 2, s. 302.

⁵⁶⁴ *V. Šustek*, Josef Pfitzner 2, s. 421.

⁵⁶⁵ NA, MSZS 1938-1942, k. 76, dopis primátora ministerstvu vnitra z 2. 11. 1942; *V. Šustek*, Josef Pfitzner 2, s. 302.

s účinností od 1. 1. 1944.⁵⁶⁶ O této skutečnosti se v literatuře o dějinách pražských nemocnic dosud nevědělo.⁵⁶⁷

* * *

Vysoké školství a správa hlavního města, v menší míře také zdravotnictví, patřily nepochybně k oblastem, které okupační správa, nacifikační a germanizační politika⁵⁶⁸ ovlivňovaly nejvíce. Popisované kliniky uzavřené lékařské fakulty UK, na jejichž půdě se uvedené okruhy protínaly, byly z tohoto důvodu nejzranitelnější. Současně však – díky provázanosti a nepřehlednosti těchto tří oblastí (v případě dalších kliniky šlo *mutatis mutandis* o administrativu jiných správních celků) – zde existoval až do přelomu let 1942/43 dostatek prostoru k úhybným manévřům a rezistenci. Nakonec ale české kliniky soustředěnému náporu německých úřadů i „kolegů“ z německé fakulty podlehly. Nacistická politika versus rezistence patří sice mezi klasické kategorie historického bádání, v tomto průniku či interakci několika oblastí však jejich formy nabývaly zvláštních rysů.

Dochované prameny umožňují detailní popis byrokratického postupu degradace českých klinik v letech 1939-1943, ale zatím se podařilo najít jen několik náznaků toho, že likvidace univerzitních pracovišť umístěných v městských ústavech na přelomu let 1942/43 byla řízena a koordinována v souvislosti s likvidací klinik v ostatních zdravotních zařízeních vyššími politickými místy (úřadem říšského protektora). Proč k tomu došlo právě v této době? V časovém kontextu tato likvidace vrcholila souběžně s realizací správních reforem v protektorátu zahájených R. Heydrichem, ale dokončených až po jeho smrti.⁵⁶⁹ Současně se v létě 1942 množily veřejné i tajné projevy nacistických vůdců (R. Heydrich, K. H. Frank), kteří znovuotevření českých vysokých škol radikálně odmítali, i loajální přitakání protektorátních představitelů (E. Moravec, A. Hrubý), kteří trvalé uzavření uznávali.⁵⁷⁰ Prokázat i příčinnou souvislost bude možné snad tehdy, až bude dokončen základní archivní výzkum a stejným způsobem detailně zpracovány okolnosti likvidace univerzitních klinik ve Všeobecné nemocnici, zemských a fondovních ústavech.

⁵⁶⁶ NA, MSZS 1938-1942, k. 76, přípis z 11. 1. 1944; *V. Šustek*, Josef Pfitzner 2, s. 474.

⁵⁶⁷ Srovnej literaturu v poznámkách 5-6, 8.

⁵⁶⁸ K pojmu nacifikace ve zdravotnictví v našich zemích: *Zdeněk Štěpánek*, Nacifikace a moravští lékaři (1939-1945), Brno 2004.

⁵⁶⁹ *Detlef Brandes*, Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939-1945, Praha 1999, s. 259-268, 321-360.

⁵⁷⁰ *Jiří Doležal*, Česká kultura za protektorátu. Školství, písemnictví, kinematografie, Praha 1996, s. 49-50.

* * *

*V této podobě byla kapitola publikována ve sborníku Kateřina JÍŠOVÁ et al. (ed.),
V komnatách paláců, v ulicích měst. Sborník příspěvků věnovaných Václavu Ledvinkovi
k 60. narozeninám, Praha 2007, s. 181-204.*

František Hájek. Český profesor soudního lékařství v Katyni*

Profesor lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze František Hájek (1886-1962) je právem hodnocen jako zakladatel klasického pojetí soudního lékařství v Československu. Během svého života se profesor Hájek dostal několikrát do situace, kdy byl svou vědeckou autoritou nucen podpořit propagandistické akce dvou totalitních režimů, které ovládaly střední Evropu, a zvažovat, zda riskovat vlastní život a kariéru, nebo znevěrohodnit své vědecké jméno a morální kredit. Poprvé stál před tímto dilematem v dubnu 1943, kdy se stal členem Němci organizované mezinárodní expertní komise patologů a soudních lékařů. Komise vyšetřovala okolnosti zavraždění tisíců zajatých polských důstojníků pohřbených v tzv. katyňském lese u Smolenska a usoudila, že se tak stalo v době, kdy oblast ještě ovládal Sovětský svaz. Důkazy o sovětské zodpovědnosti za masakr byly zneužity nacistickou i protektorátní propagandou. Nedlouho po znovuobsazení oblasti Rudou armádou byla po novém šetření sovětskou komisí vina za masakr přisouzena nacistům. Sovětské stanovisko po roce 1945 opakovaně potvrdil v odborném i denním tisku, tuzemském i zahraničním (podobně jako za okupace) i prof. Hájek, mj. aby se očistil z obvinění z kolaborace s nacisty. Vinu za masakry přiznali představitelé SSSR/Ruska až po roce 1990. Po válce se prof. Hájek vrátil zpět do funkce přednosta ústavu pro soudní lékařství LF UK, ze které vyplývala i jeho účast při pitvách, na jejichž zkruslených výsledcích měla eminentní zájem státní bezpečnost (ministra Jana Masaryka, obětí politických procesů 50. let, faráře Toufara).

Role profesora Hájka a jeho žonglování s důkazy a argumenty podle měnících se politických poměrů jsou celkem spolehlivě popsány, především na základě jeho vlastních publikací.⁵⁷¹ Otázky vyplývající ze změny jeho stanoviska v katyňském případě (nezkušenost, nerozhodnost, strach, profesionální nebo etické selhání) s důsledky pro další Hájkovy postoje po roce 1948 budou sotvakdy zodpovězeny. Důvodů, proč jsem se rozhodl k Hájkovi a jeho roli v katyňském případě ještě jednou obrátit pozornost, je několik. Za prvé jsem byl vyzván organizátory mezinárodního kolokvia o lékařských expertech v humanitárních krizích, jehož hlavní součástí byla sekce o osudech členů lékařské komise

* Článek je součástí řešení Výzkumného záměru MSM 0021620827 České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes, jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

⁵⁷¹ Mečislav Borák, Zločin v Katyni a jeho české a slovenské souvislosti, in: M. Šesták et al. (ed.), Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k 70. narozeninám J. Valenty, Praha 2000, s. 505-522; Pavel Kosatík, Naši v katyňském lese, in: CS magazin. Český a slovenský zahraniční časopis, <http://www.cs-magazin.com/2005-09/view.php?article=articles/cs050936.htm>

v Katyni v roce 1943.⁵⁷² Organizátoři mne požádali, abych zpracoval osudy českého experta Hájka v komparaci s osudy slovenského profesora F. Šubíka a bulharského M. A. Markova.⁵⁷³ Kromě zpřístupnění cenných fakt shromážděných a interpretovaných již M. Borákem v článku o účasti českých a slovenských lékařů a spisovatelů v katyňském případě jsem považoval za důležité seznámit zahraniční kolegy s kontextem, ve kterém Hájek jako představitel české univerzitní medicíny v letech 1939-1945 pracoval. Pozice F. Hájka i jeho ústavu po uzavření českých vysokých škol je jedním z významných příkladů proměnlivých vztahů mezi českou a německou lékařskou fakultou (respektive univerzitou) v Praze a jejich reprezentanty v první polovině 20. století, které jsou centrem mého badatelského zájmu. Konečně jsem se pokusil (pohříchu s nepříliš velkým výsledkem) dohledat další prameny, které by pomohly proměnám Hájkových postojů lépe porozumět.

František Hájek a ústav soudního lékařství v letech 1939-1945

František Hájek (30. 11. 1886 Čertyně u Českého Krumlova – 15. 3. 1962 Praha) byl promován doktorem medicíny na české lékařské fakultě 22. 6. 1912. Již před promoci působil v ústavu pro soudní lékařství, nejprve jako demonstrátor (od 1910), po promoci pracoval jako asistent u profesora Vladimíra Slavíka (od 1. 10. 1912). Ze soudního lékařství se habilitoval 29. 8. 1922 prací *Použití principu hysterese k soudnímu důkazu identity krve* (publikována v Časopise lékařů českých, 1922). Bezplatným mimořádným profesorem oboru byl jmenován 31. 5. 1928, placeným mimořádným profesorem se stal 31. 10. 1933. Po dobu nemoci profesora Slavíka jej zastupoval v přednáškách i vedení ústavu. Po jeho smrti v září 1933 byl pověřen zatímním vedením ústavu, od 1. 2. 1934 byl ustanoven přednostou. Řádným profesorem byl jmenován 6. 3. 1937 (s účinností od 1. 1. 1937). V osudovém školním roce 1939/40 vykonával funkci děkana lékařské fakulty. Hájek je nejen svými současníky, ale i dnes považován za průkopnickou osobnost klasického soudního lékařství v Československu. Vyvinul řadu originálních forenzních metod. Jeho vědecké publikace obsáhly všechna odvětví oboru, především však forenzní toxikologii. Mimořádně rozsáhlá byla jeho posudková činnost pro policejní a soudní orgány. Je autorem

⁵⁷² Kolokvium Katyn et la Suisse. Experts et expertises médicales dans les crises humanitaires, Colloque international, Ženeva 18. - 21. 4. 2007. O kolokviu psal například německý historik medicíny Wolfgang U. Eckart, Festschmaus von der Leichenschau, Diepolitik 25. 4. 2007, http://www.diepolitik.de/soziales_news.102.html (7. 6. 2007).

⁵⁷³ Referát vyjde v konferenčním sborníku pod názvem František Hájek: A Czech Professor of Forensic Medicine in Katyn. With Supplementary Information on Professors F. Šubík (Slovakia) and M. A. Markov (Bulgaria).

původní učebnice *Soudní lékařství v praxi*, opakovaně vydávané (1925, 1933, 1949, 1952), a více než tisícistránkové monografie *Soudní lékařství* (čtyři svazky, 1935-1936). Kromě vlastního oboru se zabýval i jeho historií a vybudoval významnou sbírku soudního lékařství.⁵⁷⁴

Nejtěžší období jeho kariéry i osudů české lékařské fakulty předznamenala symbolicky tragická událost. Hájek z titulu své profese pitval medika Jana Opletala, který zemřel na následky střelného zranění, jež utrpěl při protinacistické demonstraci 28. října 1938. Jeho pohřeb, vypravený z kaple ústavu soudního lékařství na Albertově za účasti děkana Hájka, se změnil ve studentskou demonstraci, která se stala záminkou pro uzavření českých vysokých škol okupačními úřady 17. listopadu 1939.⁵⁷⁵

*„...činnost každé vysoké školy se dělí na činnost vyučovací a výzkumnou. Účelem uzavření českých vysokých škol bylo podvázání vyučovací činnosti. Plné zastavení výzkumného provozu není v zájmu říše... Proto musí být v jednotlivých případech zkoumáno, zda a v jakém rozsahu má být znovu zahájen výzkumný provoz v uzavřených ústavech.“*⁵⁷⁶

Na základě této pasáže ve výnosu říšského protektora z 22. 12. 1939, který upravoval některé modalities vyplývající z jejich uzavření, se přednostové klinik a ústavů českých lékařských fakult v Praze a v Brně v lednu 1940 obraceli na tímtéž výnosem ustavené německé komisaře se žádostmi o povolení běžného i výslovně vědeckého provozu. (Pro lékařskou fakultu UK byli ustanoveni komisaři dva, profesoři německé lékařské fakulty Otto Grosser pro teoretické ústavy a Rudolf Bezceny-Greipl pro kliniky). Výsledkem bylo povolení bádát pro naprostou většinu klinik a některé ústavy, potřebné pro zajištění zdravotnických a hygienických úkolů. Podobně byla povolena vědecká činnost klinikám a ústavům lékařské fakulty v Brně.⁵⁷⁷

Osudy ústavu pro soudní lékařství se od této doby pohybovaly na pomezí existence (analogicky klinikám) a neexistence (případ většiny teoretických ústavů), právní a faktický

⁵⁷⁴ Základní životopisné údaje: Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348-1939, I (A-K), Praha 1988, s. 207 (tam i seznam základních pramenů a literatury). Doklady k jeho univerzitní kariéře, včetně hodnocení jeho vědecké činnosti, jsou v Archivu Univerzity Karlovy, fond Lékařská fakulta UK 1883-1953 (dále AUK, LF UK), osobní spis, i. č. 345, k. 16. K hodnocení Hájkovy osobnosti: Jaromír Tesař, Šedesátiny prof. dr. Františka Hájka, Časopis lékařů českých (dále ČLČ) 85, 1946, s. 1598-1627 (tamtéž Hájkova bibliografie do roku 1946); ČLČ 90, 1951, s. 1475 (doplňky k bibliografii).

⁵⁷⁵ Hájkův popis událostí: František Hájek, Soudní lékařství za války, Časopis lékařů českých 85, 1946, s. 199-205, zde s. 200-201; foto z pitvy: Jaroslav Čvančara, Někomu život, někomu smrt. Československý odboj a nacistická okupační moc 1939-1941, Praha 2002, s. 88. K Opletalovi a následnému uzavření vysokých škol Tomáš Pasák, 17. listopad a Univerzita Karlova, Praha 1997, zejména kapitoly 3-6, s. 59-115.

⁵⁷⁶ Národní archiv v Praze, fond Ministerstvo školství 1918-1944 (dále NA, MŠ), k. 960, přípis úřadu říšského protektora XIV Nr. W 21 z 22. 12. 1939.

⁵⁷⁷ AUK, LF UK, spisy, k. 414; AUK, fond Německá lékařská fakulta 1918-1945 (dále NLF), k. 30; blíže k celému procesu Petr Svobodný, Němečtí komisaři pro českou lékařskou fakultu po 17. listopadu 1939, in: II. setkání archivářů vysokých škol ČR. Sborník referátů, Brno 2000, s. 52-64.

stav nebyly vždy ve vzájemném souladu. Vzhledem k nutnosti pitvat byl ústav zprovozněn již 18. listopadu, dle Hájka na žádost pohřebního ústavu hlavního města Prahy.⁵⁷⁸ Dne 20. 12. 1939 požádalo protektorátní ministerstvo vnitra Úřad říšského protektora, aby byla profesor Hájkovi a čtyřem jeho kolegům z dalších vysokoškolských pracovišť povolena expertní činnost pro policejní ředitelství v Praze, které vlastní odborníky na soudní lékařství nemělo.⁵⁷⁹ Stejně jako ostatní přednostové, požádal i Hájek 23. ledna 1940 komisaře O. Grossera „za otevření ústavu pro soudní lékařství“.⁵⁸⁰ Otevření ústavu odůvodnil nutností konat soudnělékařské a zdravotněpolicejní pitvy (v poměru 1:1 s německým ústavem) a vystavovat posudky pro policii a četnictvo. Tato činnost je vykonávána ve veřejném zájmu a tím slouží zájmům Říše. Vědecké důvody výslovně neuvedl.⁵⁸¹ Komisař Grosser Hájkovu žádost spolu s ostatními postoupil rektorovi německé univerzity (tj. komisaři pro uzavřenou českou univerzitu) s tím, že poukázal na obtížnost zakázat vědeckou činnost ústavu pro soudní lékařství, patologickoanatomického a bakteriologického, neboť ji nelze oddělit od běžného provozu. Zároveň doporučil, aby vědecké publikace byly předem předkládány ke kontrole a aby byly pokud možno publikovány německy.⁵⁸² V květnu 1940 v dopise rektorovi Grosser zmínil, že český ústav pro soudní lékařství (skutečně s tímto označením) nadále pracuje, částečně pro všeobecnou nemocnici, částečně pro justiční správu, a v této souvislosti zdůraznil, že je tomu tak na přání gestapa.⁵⁸³

I po uzavření českých univerzit tedy mohl ústav sice nadále fungovat, ale jeho práce byla ze strany německých úřadů i „kolegů“ z německé univerzity všemožně omezována. Přednášková činnost ustala pochopitelně ihned a v únoru 1940 museli odejít i demonstrátoři. V téže době byl ústav nucen vyklidit první místnosti pro potřeby hygienické výzkumné stanice wehrmachtu; v srpnu přidělili komisaři celé zvýšené přízemí německému ústavu pro soudní lékařství a českému ústavu zůstaly pouze dvě místnosti a malá pitevna.⁵⁸⁴ Také vědecká činnost byla přes dikci zmíněného výnosu a Hájkovu žádost omezena. Podle Hájka ji Grosser nejprve ústně zakázal, posléze ji ale povolil s výhradou, že publikace

⁵⁷⁸ F. Hájek, *Soudní lékařství za války*, s. 202.

⁵⁷⁹ NA, fond Úřad říšského protektora (ÚŘP-ST-AMV 109), sig. 109-4-956, k. 53.

⁵⁸⁰ Kopie žádosti se na rozdíl od většiny ostatních žádostí ve spisech děkanátu LF UK nezachovala, existuje pouze zápis v Podacím protokolu fakulty lékařské 1939-1940, p. 553, č. 48; žádost je ovšem zachována ve fondu adresáta – viz následující poznámka.

⁵⁸¹ AUK, NLF 1918-1945, k. 78 (němečtí komisaři pro české kliniky a ústavy), dopis F. Hájka O. Grosserovi z 23. 1. 1940.

⁵⁸² Tamtéž, dopis O. Grossera rektorovi z 12. 2. 1940.

⁵⁸³ Tamtéž, dopis O. Grossera rektorovi z 15. 5. 1940.

⁵⁸⁴ Ústav sídlil v Preslově (dnešní Studničkově) ulici na Albertově v budově tzv. Hlavova ústavu. Seznam osob a ústavů University Karlovy 1938, Praha 1938, s. 110.

mohou být vydávány pouze jako osobní, nikoliv ústavní práce.⁵⁸⁵ S postupným obsazováním prostor českého ústavu jeho německým protějškem došlo také k postupnému předávání sbírek. Jejich přesun se na podzim roku 1941 řešil až na nejvyšší úrovni, mezi státním tajemníkem K. H. Frankem a předsedou protektorátní vlády.⁵⁸⁶

Další radikální zlom v činnosti ústavu přišel v listopadu 1941. Hájek tehdejší změny označil za definitivní uzavření, i když jeho vlastní popis i další prameny svědčí o tom, že jak fakticky, tak formálně některé činnosti českého ústavu, včetně vědeckých, zůstaly do určité míry zachovány. Uzavření ústavu přišel Hájkovi oznámit 5. 11. děkan německé lékařské fakulty prof. Arthur Rühl (1901-1955)⁵⁸⁷ a přednosta ústavu pro soudní lékařství a kriminalistiku německé lékařské fakulty Günther Weyrich (1898-1998).⁵⁸⁸ Jeden Hájkův asistent byl propuštěn, asistent MUDr. Jaromír Tesař (1912-2004)⁵⁸⁹ a dva zřízenci (Pánek a Bruna) byli převedeni jako zaměstnanci k německému ústavu. Hájek byl dán podle vlastních slov k dispozici protektorátnímu ministerstvu školství.⁵⁹⁰ V aktivní službě v resortu ministerstva školství byl prokazatelně ještě v roce 1942, kdy se jednalo o převedení aktivně činných profesorů uzavřené české lékařské fakulty z působnosti ministerstva školství do resortu ministerstva vnitra.⁵⁹¹ „Převedení“ do německého ústavu ovšem bylo jen faktickým podřízením českých zaměstnanců, nadále placených českým ministerstvem školství (jak Hájek sám píše), německému přednostovi. Formálně tedy jak v případě prof. Hájka, který nebyl dán na dovolenou s čekatelným, ale dál v ústavu pracoval jako zaměstnanec ministerstva školství (tím byl ovšem jako profesor a přednosta univerzitního ústavu i předtím), tak v případě asistenta a dvou zřízenců, český ústav nadále existoval. Formální fungování českého ústavu jakožto univerzitního zařízení (ovšem již pod označením oddělení) potvrzují i další prameny, například vyúčtování dotací ministerstva školství za časopisy, přístroje a provoz z let 1941-1944.⁵⁹² V praxi ovšem byli čeští zaměstnanci (kromě samotného Hájka) zcela podřízeni německému přednostovi a práce

⁵⁸⁵ F. Hájek, *Soudní lékařství za války*, s. 202.

⁵⁸⁶ AUK, NLF 1918-1945, k. 78, dopis K. H. Franka ministerskému předsedovi ze 17. 9. 1941.

⁵⁸⁷ Základní údaje o něm: Ludmila Hlaváčková – Petr Svobodný, *Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945*, Praha 1998, s. 177; jeho osobní spis pro dobu 1939-1945: Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (dále BA), fond Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen (R 31), č. 645.

⁵⁸⁸ Základní údaje o něm: L. Hlaváčková – P. Svobodný, *Biographisches Lexikon*, s. 227; jeho osobní spis pro dobu 1939-1945: BA, Kurator (R 31), č. 697.

⁵⁸⁹ Základní údaje o něm: *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348-1939, II (L-Ž)*, Praha 1993, s. 330. Tesařův osobní spis v AUK, LF UK, i. č. 1331, k. 54 obsahuje materiály pouze do roku 1936.

⁵⁹⁰ F. Hájek, *Soudní lékařství za války*, s. 202.

⁵⁹¹ NA, MŠ 1918-1944, k. 988, přípis z 20. 3. 1942.

⁵⁹² NA, MŠ 1918-1944, k. 1062, *passim*.

v ústavu pro ně byla velmi „neradostná“. Sám Hájek na pracoviště nadále docházel, pracoval na soudních posudcích a scházel se tam s některými kolegy (například profesorem patologické anatomie H. Šiklem), dokud proti těmto schůzkám prof. Weyrich důrazně nezakročil. V ústavu svým kolegům také oznámil těžký úkol, kterým byl v dubnu 1943 pověřen.⁵⁹³

Teprve od zimního semestru 1941/42 uvádějí seznamy osob a přednášek německé univerzity jako sídlo německého ústavu pro soudní lékařství adresu z převážné části zabraného českého ústavu, tj. Preslovu ulici. Do té doby sídlil německý ústav v budově německého patologicko-anatomického ústavu v ulici U nemocnice 4. Ještě před přestěhováním změnil ústav i oficiální název: z původního *Gerichtlich-medizinisches Institut* (do třetího trimestru 1940) na *Institut für gerichtliche Medizin und Kriminalistik* (od prvního trimestru 1941).⁵⁹⁴ Přestěhování německého ústavu tak časově koreluje s „úplným uzavřením“ českého ústavu, datovaným Hájkem k 5. listopadu 1941.

Od konce roku 1944 byly poměry v ústavu (fakticky německo-českém) chaotické. Profesor Weyrich se na poslední chvíli snažil být k českým zaměstnancům vlídnější. Přes změnu svého chování se koncem války nerozpakoval odvézt přístrojové vybavení ústavu, které nebylo po válce nalezeno. Z Prahy odjel Weyrich i s rodinou asi týden před 5. květnem.⁵⁹⁵ Po válce působil jako profesor na lékařské fakultě ve Freiburgu im Breisgau.⁵⁹⁶ Podobně jako Hájek nebo Tesař byli i Weyrich a jeho asistent Wilhelm Steffel (1913-1945)⁵⁹⁷ ve svých funkcích během války postaveni opakovaně do situace, kdy jejich pitevní zprávy byly ostře sledovány. V roce 1942 byli v ústavu pitváni jak pozůstatky zastupujícího říšského protektora R. Heydricha, tak českých parašutistů vyslaných k jeho likvidaci.⁵⁹⁸ Budova ústavu přešla zpět do českých rukou již s počátkem pražského povstání 5. května, jeho provoz byl zanedlouho obnoven za přednostinství F. Hájka.⁵⁹⁹

⁵⁹³ J. Tesař, Šedesátiny, s. 1601.

⁵⁹⁴ Personalstand der Deutschen Universität in Prag zu Anfang des Studienjahres 1937-1938; Deutsche Karls-Universität Prag. Personal- und Vorelsungsverzeichnis, 1941-1942.

⁵⁹⁵ F. Hájek, Soudní lékařství za války, s. 203.

⁵⁹⁶ Kürschners deutscher Gelehrten-Kalender, Berlin 1950, 1954, 1961, 1966, 1976, 1980, 1983, 1987, 1992; Michal Šimůnek, Zdraví, dědičnost, rasa. Doktorská práce PřFUK, Praha 2006, s. 290.

⁵⁹⁷ L. Hlaváčková – P. Svobodný, Biographisches Lexikon, s. 204; jeho osobní spis pro dobu 1939-1945: BA, Kurator (R 31), č. 316.

⁵⁹⁸ Pitevní protokol R. Heydricha: Jaroslav Čvančara, Heydrich, Praha 2004, s. 167-172, 320-321; pitevní protokoly parašutistů tamtéž, s. 220-223. O pitvách parašutistů a dalších obětí nacistické perzekuce píše rovněž F. Hájek, Soudní lékařství za války, s. 204-205; Emanuel Vlček, Identifikace lebek parašutistů z Resslovy ulice v Praze, ČLČ 128, 1989, s. 247-253.

⁵⁹⁹ F. Hájek, Soudní lékařství za války, s. 203.

Případ Katyň

Jméno Katyň patří zejména v polské historiografii a národní paměti (pro kterou mají Poláci vlastní ústav⁶⁰⁰) k termínům zatíženým podobně, jako v jiných národních historiografiích a pamětech jména Osvětim, Lidice nebo Hirošima. Katyňský zločin (*zbrodnia katyńska*) nebo masakr patřil dlouhá desetiletí k tragickým událostem spojeným s obdobím druhé světové války, jejichž odkrývání a objasňování rozdělovalo nejenom tehdejší nepřátele (nacistické Německo, Sovětský svaz) i tehdejší spojence (USA, Velkou Británii, Polsko, SSSR), ale i tytéž země (respektive jejich nástupce) jako protivníky či spojence v období studené války a dokonce po jejím skončení. Teprve po otevření ruských archivů po roce 1990 bylo možné osvětlit téměř beze zbytku tragické události spojené s lesem u Katyně nedaleko ruského Smolenska. Na tomto místě uvádím jen stručný chronologický přehled nutný pro porozumění tomu, jakou roli v katyňském případě byl nucen hrát český profesor soudního lékařství Hájek i jeho kolegové z dalších zemí.⁶⁰¹

Nedlouho po napadení Polska nacistickým Německem vstoupila 17. 9. 1939 na území Polska od východu sovětská armáda. Oficiálně tak učinila pod záminkou osvobození západního Běloruska a západní Ukrajiny, tzv. čtvrté dělení Polska mezi nacistické Německo a Sovětský svaz bylo ale uskutečněno na základě tajného dodatku k německo-sovětskému paktu o neútočení ze srpna téhož roku. Do zajetí sovětské armády upadly desetitisíce polských vojáků včetně tisíců důstojníků, profesionálních i záložních (odhady se velmi liší, proto zde neuvádím bližší čísla). Zacházení s vojenskými zajatci bylo ještě v září 1939 svěřeno NKVD. Větší část prostých vojáků byla postupně propouštěna, pro důstojníky však bylo zvoleno zvláštní zacházení. Po intenzivních výsleších důstojníků a neustálé politické agitaci v internačních táborech bylo členy sovětského politbyra (J. V. Stalin, V. Molotov, L. Kaganovič, M. Kalinin, K. Vorošilov, A. Mikojan, L. Berija) rozhodnuto, že polští „nacionalističtí a kontrarevoluční důstojníci“ budou popraveni. Systematické popravy více

⁶⁰⁰ Instytut pamięci narodowej, srovnej <http://www.ipn.gov.pl/> (8. 6. 2007).

⁶⁰¹ Základní seriózní dílo o katyňském masakru dostupné v českém překladu, které se stalo podkladem pro tuto rekapitulaci: Gerd Kaiser, *Katyň. Státní zločin – státní tajemství*, Praha 2003. Tamtéž základní literatura i výběrová edice některých důležitých pramenů. Pro základní orientaci je použitelné též heslo *Katyn massacre* internetové encyklopedie Wikipedie, které obsahuje množství užitečných odkazů na prameny, včetně obrazových, a literaturu. http://en.wikipedia.org/wiki/Katyn_massacre (7. 6. 2007). Množství významných odkazů na prameny a literaturu obsahují webové stránky přísně objektivně se tvářícího mezinárodního projektu „nezávislého vyšetřování“ Pravda o Katyni (rusky): <http://katyn.ru/index.php> (8. 6. 2007).

než 20.000 důstojníků (z velké části záložních, tj. reprezentantů politických, kulturních, intelektuálních a profesionálních elit) proběhly v dubnu 1940 na několika místech, mezi nimi v tzv. Katyňském lese.

Po napadení Sovětského svazu nacistickým Německem v červnu 1941 započaly v souvislosti se sbližováním SSSR na jedné a západních spojenců na druhé straně pokusy polské exilové vlády o zformování polských jednotek na sovětském území a v té souvislosti i úsilí o propuštění tisíců dosud nezvěstných (ve skutečnosti již mrtvých) důstojníků. Odpovědi nejvyšších sovětských míst byly vyhýbavé, neboť se snažily zakrýt vlastní masové zločiny. Rozhodnutí o popravách bylo již v té době hodnoceno některými sovětskými představiteli jako neprozíravé či dokonce chybné. Ve stejné době se polským exilovým úřadům, veřejnosti i rodinám pohřešovaných začalo dostávat prvních zpráv a indicií o skutečném osudu důstojníků. Zásadní obrat nastal počátkem roku 1943, kdy byly objeveny na území ovládaném německou armádou v blízkosti ruského Smolenska v místě zvaném Katyňský les masové hroby vojáků, jak se záhy prokázalo pohřešovaných polských důstojníků. Goebbelsova propaganda využila pro nacisty šťastného objevu k diskreditaci SSSR a k pokusu vrazit klín mezi něj a polskou exilovou vládu i západní spojence. První zprávy o masových hrobech spolu s obviněním Sovětského svazu přinesl německý rozhlas 13. dubna. Jak Němci, tak Poláci (z odlišných důvodů) měli zájem, aby okolnosti zločinu vyšetřila komise Mezinárodního červeného kříže. Sovětský svaz nejenom že účast MČK odmítl, ale navíc obvinil polskou exilovou vládu z kolaborace s nacistickým Německem a přerušil s ní diplomatické styky.

Místo komise vedené MČK zorganizovaly německé úřady vlastní „mezinárodní“ lékařskou komisi, která místo činu zkoumala ve dnech 28.-30. dubna 1943 a došla ve svém protokolu k jednoznačnému závěru, že vraždy byly spáchány na jaře 1940 a zodpovědnost tedy padá na SSSR. (Podrobnosti o komisi dále.) Závěry lékařské komise byly rovněž využity ve prospěch nacistické propagandy nejen v Německu, ale i v satelitních a okupovaných zemích, jejichž příslušníci byli jejími členy, včetně protektorátu Čechy a Morava nebo Slovenska. Podobně byly k protisovětské a protibolševické propagandě využity návštěvy evropských umělců, opět včetně účastníků z českých zemí i ze Slovenska.⁶⁰² Sovětská propaganda naopak obvinila z masakru Němce, kteří prý zavraždili

⁶⁰² K propagandistické kampani v protektorátním a slovenském tisku kromě článku M. Boráka zejména: Pavel Suk, Odkrycie masowych grobów w Katyniu oraz problematyka polska w prasie Protektoratu Czech i Moraw w okresie od kwietnia do czerwca 1943 roku, in Pamięć i sprawedliwosc – Pismo Instytutu pamięci narodowej (Warszawa) 2 (8) 2005, s. 237-255; Martin Lacko, Masakra katyńska a Słowacja. Obraz tragedii w prasie słowackiej wiosną 1943 roku, tamtéž, s. 217-236.

polské zajatce pracující západně od Smolenska, již nestačili být evakuováni před postupujícím wehrmachtem v roce 1941.

Na podzim roku 1943 oblast Smolenska osvobodila sovětská armáda a ke Katyni byla vyslána nová vyšetřovací komise. Komise, známá pod jménem lékaře N. Burděnka (jejím členem byl mj. také známý spisovatel Alexej Tolstoj), došla na základě svého vyšetřování k závěru, že zodpovědnými za likvidaci polských důstojníků jsou „němečtí fašističtí vetřelci“. O výsledcích vyšetřování vydala zprávu, která vyšla v roce 1944 i v cizojazyčných mutacích, včetně české.⁶⁰³ K sovětskému vyšetřování nebyli připuštěni žádní cizinci, dokonce ani zástupci polských komunistů pobývajících v SSSR. Představitelé západních spojenců (zejména Velké Británie), i když měli celkem přesvědčivé důkazy o sovětské vině, přijali oficiálně závěry Moskvy, aby nezatěžovali vztahy s mocným partnerem v době války se společným nepřítelem. Podobně se zachovali i reprezentanti exilových vlád, včetně československé.⁶⁰⁴ Polská věc tak byla obětována momentálním vyšším zájmům.

Po válce se Sověti snažili svou verzi upevnit soudními procesy s „viníky“ masakru. Na přelomu let 1945/46 bylo ve vykonstruovaném procesu za katyňské vraždy odsouzeno několik německých důstojníků. Katyňský případ byl také sovětským prokurátorem předložen během norimberského procesu s nejvyššími představiteli nacistického režimu. Svědkem obžaloby se stal mj. jeden z členů mezinárodní lékařské komise, bulharský profesor Marko Antonov Markov. Pro chabost důkazů, neochotu západních právníků vést vyšetřování tímto směrem i účinnou obranu německých obhájců byla tato část obvinění z procesu nakonec v tichosti stažena. Počátkem 50. let, v souvislosti se studenou válkou, se spory o německou či sovětskou vinu objevily opět na obou stranách. V USA další důkazy o sovětské vině shromáždila vyšetřovací komise kongresu (tzv. Maddenova), před kterou vypovídali mj. někteří členové lékařské komise z roku 1943.⁶⁰⁵ Sovětský svaz a jeho satelity v souvislosti s americkým vyšetřováním rozpoutaly novou propagandistickou kampaň, tentokrát protizápadní.

⁶⁰³ Zpráva zvláštní komise pro zjištění a vyšetření okolností, za kterých byli německými fašistickými vetřelci postřeleni v katyňském lese zajatí polští důstojníci, Vydavatelství cizojazyčné literatury, Moskva 1944.

⁶⁰⁴ K ostudné roli britských politiků ve vztahu ke Katyni, přetrvávající až donedávna: Alastair Noble, *British Reactions to the Katyn Massacre, 1943-2003*, London 2003. Závislost československé exilové politiky na britském stanovisku ve stejném kontextu osvětluje Milan Hauner, *O historii prožité a napsané*, *Soudobé dějiny* 13, 2006, 1-2, s. 82-99, zde kapitoly Katyn jako morální dilema britské politiky, Státníci–memoáristé a Katyn, s. 89-99.

⁶⁰⁵ *The Katyn Forest Massacre. Final Report of the Select Committee to Conduct an Investigation and Study of the Facts, Evidence, and Circumstances on the Katyn Forest Massacre*, Washington 1952, dostupné na <http://www.conservativeclassics.com/books/Katynbk/BK07.PDF> (8. 6. 2007).

Sovětská verze platila až do 80. let za oficiální i v Polsku. V politické, akademické i veřejné sféře bylo skutečné pozadí zločinu tabuizovaným, i když všeobecně známým tématem. Veřejně se případ pokoušela otevřít již počátkem 80. let Solidarita a koncem 80. let někteří polští historikové na půdě polsko-sovětské historické komise. Skutečný průlom započal až s Gorbačovovou glasností. V roce 1990 M. Gorbačov opatrně přiznal politickou zodpovědnost sovětských úřadů za zločin, potvrdil, že vedle Katyně existují i další místa hromadných hrobů, a vyjádřil hluboké politování. Teprve v roce 1992 předal ruský prezident B. Jelcin polské straně (prezidentu L. Wałęsowi) archivní dokumenty dokazující vinu nejvyšších představitelů KSSS a NKVD.⁶⁰⁶ Přesto i dnes se objevují názory, které sovětskou vinu zpochybňují nebo bagatelizují, a to zdaleka ne jen v bývalém Sovětském svazu.

Hájek členem Mezinárodní lékařské komise v Katyni (duben 1943)

Nejzávažnější argumenty, které podpořily tvrzení nacistické propagandy o vině sovětských úřadů na katyňské masakru, byly závěry mezinárodní lékařské komise, která byla ve dnech 28.-30. dubna přítomna exhumacím pohřbených důstojníků. Komisi na místě prováděl vedoucí exhumačních prací, německý profesor soudního lékařství a kriminologie ve Vratislavi (tehdy Breslau) Gerhard Buhtz (1896-1944).⁶⁰⁷ Vlastní komise byla složena z expertů na soudní medicínu, kriminalistiku a patologii ze zemí, které byly až na Švýcarsko v německé sféře vlivu – satelitní státy a země okupované (ne všechny). Experti z jednotlivých zemí byli vyzváni prostřednictvím svých vlád a jen těžko mohli odmítnout.⁶⁰⁸ K významnějším členům komise, nejenom svou odbornou vahou, ale spíše svým aktivním postojem vůči Němci organizované komise nebo specifickým postavením své země, patřili profesori Ferenc Orsós z horthyovského Maďarska⁶⁰⁹ a François Naville z neutrálního Švýcarska.⁶¹⁰ Vedle jmenovaných byli přítomni experti ze spojeneckých (Bulharsko, Finsko, Itálie, Chorvatsko, Rumunsko, Slovensko) a okupovaných zemí (Belgie, Dánsko,

⁶⁰⁶ Kopie dokumentů například na http://en.wikipedia.org/wiki/Katyn_massacre (7. 6. 2007).

⁶⁰⁷ Základní údaje k jeho osobě: Ernst Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt/Main 2003, s. 84.

⁶⁰⁸ V kontextu dějin soudního lékařství v letech nacionálního socialismu popisuje práci komise Friedrich Herber, *Gerichtsmedizin unterm Hakenkreuz*, Leipzig 2002, s. 305-313. Velmi stručně porovnávají práci a závěry mezinárodní lékařské komise se závěry sovětské Burděnkovy komise Stefan Raszeja – Edmund Chróscielewski, *Medicolegal reconstruction of the Katyn forest massacre*, *Forensic Science International* 68, 1994, 1, s. 1-6.

⁶⁰⁹ K Orsósovi viz dále v textu.

⁶¹⁰ Kazimierz Karbowski, *Professeur François Naville (1883-1968). Son rôle dans l'enquête sur le massacre de Katyn*, *Bulletin. Soc. Sci. Med. Grand Duché Luxemb.* 2004, 1, s. 41-61.

Nizozemí, Protektorát Čechy a Morava). Práci komise přihlížel též zástupce francouzské, tj. vichystické vlády.⁶¹¹ Činnost a závěry komise jsou zdokumentovány slovem i obrazem v publikaci *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn* vydané v roce 1943. Její součástí je mj. protokol mezinárodní lékařské komise i několik pitevních zpráv podepsaných jednotlivými členy týmu.⁶¹² Klíčovou součástí protokolu, nejen z hlediska určení viníků v roce 1943, ale i z hlediska pozdějších odpůrců této verze, je závěr komise: „*Die Leichen wiesen als Todesursache ausschlieslich Genickschüsse aus. Aus den Zeugenaussagen, den bei den Leichen aufgefundenen Briefschaften, Tagebüchern, Zeitungen usw. ergibt sich, daß die Erschießungen in den Monaten März und April 1940 stattgefunden haben. Hiermit stehen in völliger Uebereinstimmung die im Protokoll geschilderten Befunde an den Massengräbern und den einzelnen Leichen der polnischen Offiziere.*“⁶¹³

Výzvu stát se členem komise obdržel i pražský profesor František Hájek. Bližší okolnosti jeho pověření a pocity, které při tom prožíval, osvětlují až poválečná svědectví – Hájka samotného a jeho asistenta Tesaře. Rozkaz odjet do Katyně přišel z Úřadu říšského protektora prostřednictvím protektorátního ministerstva vnitra a předem prý vylučoval možnost omluvit se, například kvůli nemoci. Úkol byl podle Hájkových vlastních slov nanejvýš nepříjemný, podle Tesaře byl přímo zdrcen. Údajně již předem věděl, že nebude moci podat objektivní svědectví a bude nucen podepsat vše, co mu Němci předloží. Také „*nechtěl a nemohl*“ pomoci dokazovat Němcům, že pachateli masakru jsou Rusové. Úkol přijal teprve po poradě s úředníky ministerstva školství a s přáteli, kteří mu slíbili později dosvědčit, že nejel dobrovolně.⁶¹⁴ Úřední doklad – rozkaz nebo průvodní korespondenci – se mi nepodařilo ve spisech zmíněných úřadů objevit.⁶¹⁵

V Katyni Hájek 30. dubna osobně pitval dvě mrtvá těla a s ostatními podepsal protokol datovaný téhož dne.⁶¹⁶ Těla k pitvám si mohl dle vlastních slov vybrat. Protokol stylizovali dle Hájka profesoři Buhtz a Orsós. Jeho nejzávažnějším bodem byl závěr, že

⁶¹¹ Seznam účastníků: *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943, s. 114-115. Osudy členů komise popisují účastníci mezinárodního kolokvia konaného v dubnu 2007 v Ženevě. Sborník přinese materiály o zástupcích Švýcarska, Itálie, Rumunska, Dánska, Čech a Moravy, Slovenska a Bulharska. Ke slovenskému a bulharskému členovi dále v textu.

⁶¹² *Amtliches Material*, protokol s. 114-118, pitevní zprávy s. 118 nn.

⁶¹³ Protokoll der Internationalen Aerztekommission, in: *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943, s. 118.

⁶¹⁴ F. Hájek, *Důkazy katynské*, Praha 1946, s. 3; J. Tesař, *Šedesátiny*, s. 1601.

⁶¹⁵ Z archivních materiálů pochází pouze osobní svědectví F. Hájka: AUK, LF UK, osobní spis. F. Hájka, dopis F. Hájka děkanátu LF z 11. 6. 1945.

⁶¹⁶ Protokoll der Internationalen Aerztekommission, faksimile podpisů na s. 118; zprávy o obou pitvách tamtéž, s. 129-131. Foto pitvajících Hájka: <http://www.militaria.cz/index.php?ac=clanek&idcl=200&idkat=7> (12. 6. 2007).

mrtvoly byly pohřbeny na jaře 1940 a pachateli byli tedy Rusové.⁶¹⁷ Volnost výběru těl k pitvám potvrzují i další pozdější svědectví.⁶¹⁸ K podpisu protokolu ho vedlo údajně obecně sdílené vědomí, že kdyby jej někdo nepodepsal, z Katyně by se nevrátil.⁶¹⁹ Jakýkoliv nátlak při podpisu nebo odpor ze strany Hájka a bulharského profesora Markova ovšem později popřeli svědkové americké vyšetřovací komise z roku 1952.⁶²⁰ Závěr protokolu lékařské komise o datu zločinu se odvolává na svědecké výpovědi, dokumenty a noviny nalezené u zavražděných důstojníků, které byly dle komise v naprostém souladu s nálezy učiněnými v masových hrobech a na jednotlivých tělech (viz citát výše). Jednotlivé pitevní zprávy prof. Hájka (a dalších) ovšem žádné časové určení neobsahují.⁶²¹ Na to poukazoval také prof. Markov v Norimberku, když obhajoval rozpor mezi svým postojem v roce 1943 (podpis protokolu) a v roce 1945 (přesvědčení, že stav těl neodpovídal době zločinu uváděné v protokolu).⁶²²

Ihned po Hájkově návratu do Prahy byla v protektorátních sdělovacích prostředcích rozpoutána propagandistická kampaň, využívající mj. jeho poznatků z místa činu.⁶²³ Články v protektorátním tisku spojené s Hájkovým jménem jsou v dosavadní literatuře hodnoceny jednoznačně nejen jako potvrzení závěrů vyplývajících z protokolu lékařské komise, ale také jako zjevně protisovětské a protibolševické.⁶²⁴ Hájek se však po válce hájil, že novinářům jejich otázky vždy po pravdě zodpověděl, ale byl roztrpčen, když mu byly v publikovaných rozhovorech vkládány do úst výroky, které neučinil. Proti této žurnalistické praxi prý dokonce protestoval na tiskové konferenci za přítomnosti vedoucího tiskového oddělení Úřadu říšského protektora Wolframa von Wolmara 7. 5. 1943. Zdůraznil, že lékař pouze podává věcný posudek, ale nerozhoduje o vině či nevině. V rozhovoru pro rozhlas byl nucen zmínit, že mrtvoly ležely v hrobech tři roky, ale vypustil slovo „určitě“, které po něm německý cenzor žádal. Podobně se vyjádřil ve svém článku v časopise *Přítomnost*.⁶²⁵ Čeští novináři posun v jeho výroci hájili odvoláním na cenzuru, jiní jej prý obdivovali za jeho protest při tiskové konferenci.⁶²⁶ Propagandisticky byla

⁶¹⁷ F. Hájek, *Důkazy katynské*, s. 4-5; *České slovo*, 6. 5. 1943, s. 1 (dle M. Boráka, *Zločin v Katyni*, s. 509).

⁶¹⁸ *The Katyn Forest Massacre. Final Report*, s. 40.

⁶¹⁹ F. Hájek, *Důkazy katynské*, s. 22.

⁶²⁰ *The Katyn Forest Massacre. Final Report*, s. 42.

⁶²¹ *Amtliches Material*, s. 129-131.

⁶²² <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/07-02-46.htm> (13. 4. 2007) nebo <http://www.courtvtv.com/archive/casefiles/nuremberg/katyn.html> (22. 6. 2007).

⁶²³ Srovnej poznámku 32.

⁶²⁴ M. Borák, *Zločin v Katyni*, s. 507.

⁶²⁵ F. Hájek, *Důkazy katynské*, s. 21-22. Foto z konference: Jaroslav Čvančara, *Někomu život, někomu smrt. Československý odboj a nacistická okupační moc 1941-1943*, Praha 2003, s. 2008.

⁶²⁶ J. Tesař, *Šedesátiny*, s. 1601.

protektorátním tiskem využita také návštěva delegace evropských spisovatelů v Katyni 20. 4. 1943, které se zúčastnil i populární český spisovatel František Kožík.⁶²⁷ Nakolik bylo Hájkovo (nebo Kožíkovo) svědectví v protektorátním tisku překrouceno, nedokážeme dnes posoudit. O metodách novinářů, zvláště protektorátních, není možné dělat si žádné iluze. Jisté je, že ze strany svědků bylo neobyčejně těžké sloužit nacistické propagandě, i když mohli být o ruské vině nebo nebezpečí bolševismu sami přesvědčeni. Také české publikum nemohlo rozlišit, že nacistická a protektorátní propaganda v dané věci příliš nepřehání. Podobné pochybnosti vůči plodům nacistické propagandy (argumentující mj. závěry mezinárodní komise složené pouze z představitelů zemí tak či onak pod vlivem nacistického Německa) měla veřejnost jak v těchto zemích samotných, tak v zemích neutrálních nebo bojujících proti Německu.

V úzkém kruhu nejbližších přátel krátce po návratu z Katyně prý Hájek závěry komise o délce pobytu těl v zemi a z toho vyplývající zodpovědnosti Rusů zpochybnil.⁶²⁸ Údajně již tehdy připravil své pojednání o katyňském případu s důkazy o německé vině a uložil je u svého asistenta Tesaře.⁶²⁹ Existuje ovšem i opačné (zprostředkované) svědectví, podle kterého Hájek po příjezdu z Katyně svému příteli, bývalému spolužákovi z fakulty, otřesen svěřil, že za masakr jsou zodpovědní Rusové.⁶³⁰ Které ze svědectví je blíže pravdě, nezjistíme. Protichůdné výpovědi, pokud byly v krátkém časovém rozpětí skutečně vysloveny, mohly být i výrazem Hájkovy vlastní nejistoty a tápání krátce po otřesném zážitku.

Hájek o Katyni v roce 1945: na podporu sovětské verze případu

Obnovené Československo bylo jednoznačně ve sféře mocenského vlivu Sovětského svazu již v době mezi osvobozením v květnu 1945 a definitivním převzetím moci komunistickou stranou v únoru 1948, označované dnes jako období omezené demokracie. Všeobecné nadšení z osvoboditelské role Sovětského svazu, rostoucí sympatie k jeho společenskému

⁶²⁷ M. Borák, *Zločin v Katyni*, s. 514-518.

⁶²⁸ F. Hájek, *Důkazy katyňské*, s. 22; svědectví prof. K. Kácla podle Záznamu svědectví ing. J. Novákové-Káclové, uloženo v Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků 1. LF UK v Praze.

⁶²⁹ J. Tesař, *Šedesátiny*, s. 1601. Podle M. Boráka, *Zločin v Katyni*, s. 507, připravoval publikaci o důkazech „zřejmě již ve vazbě“.

⁶³⁰ Po jedné přednášce o Hájkovi v létě roku 2007 mne oslovil můj známý lékař, který mi pod podmínkou uchování anonymity svěřil následující: Jako čtrnáctiletému mladíkovi mu jeho otec lékař v roce 1945 po zveřejnění sovětské verze o Katyni jako tajemství sdělil, že za masakrem stojí sami Rusové. Odvolával se přitom na svého bývalého spolužáka Hájka, který mu to údajně potvrdil již v roce 1943.

zřízení a rovněž téměř všeobecná nenávisť ke všemu nejen nacistickému, ale dokonce i německému, ovládly i české intelektuály. Své extrémní protiněmecké smýšlení, u vysokoškolského profesora celkem překvapující, vyjádřil Hájek ve svém děkanském proslovu při znovuzahájení činnosti lékařské fakulty 17. 5. 1945, publikovaném v Časopise lékařů českých. Tón, slovník projevu i argumentace se paradoxně velmi blíží stylu nacistické propagandy. Velkou část přednášky zabíraly Hájkovy historizující úvahy o třech germanizačních vlnách, které Němci učinili, aby se „*tohoto prostoru zde zmocnili*“. Tvrzení soudního lékaře, že „*národ český žije na této půdě od dob nepamětných, snad již od dob mladší doby kamenné*“, a řada podobných jistě mohla okouzlit posluchače v ještě revoluční době. V kontextu naší kauzy jsou ovšem podle mého soudu dosti charakteristickým příkladem toho, jak Hájek dokázal prezentovat spolu s argumenty podloženými jeho dlouholetou praxí i své diletantské názory na problémy spadající do sféry jiných vědních oborů. Ještě problematičtější je druhá část jeho publikovaného proslovu, kde odůvodňuje, proč „*by bylo nejlépe, nejsprávnější a nejspravedlivější, aby byli všichni Němci rázem od nás vystěhováni*“. První tři argumenty (získali bychom životní prostor, odstraněna by byla záminka k příští válce, vystěhováním by byla zjednodušena administrativa) nevybočují příliš z kontextu podobných prohlášení českých politiků nebo žurnalistů. Nejzávažnější pro poznání Hájkova stylu myšlení a vyjadřování v prvních poválečných týdnech je pasáž, kde odůvodňuje odsun Němců, tím, že jsou „*balastem pro naši republiku*“. Používá zde mimo jiné argumenty, které vycházejí z oblastí blízkých jeho specializaci soudního lékaře - práva a medicíny, ovšem ve značně zvlgarizované podobě: „*Němci si musí uvědomiti, že za každým zločinem následuje i trest..., ...Němci se nezmění, Němce nelze převychovat..., zůstanou povahově týmiž, jakými byli před 2000 lety...*“. Nejtřesněji pak působí týden po skončení vyhlazovací války argumentace jeho oboru nejbližší, velmi podobná argumentaci německých rasových expertů při odůvodňování eutanázie i konečného řešení: „*Kromě toho se v Německu objevily známky degenerace, které přicházejí u každého národa, u něhož nastává úpadek. Především je to značné rozmnožení počtu sebevražd. ... Dále je tu nápadné rozšíření perversit sexuálních... Posléze je tu velké rozšíření zločinnosti.*“ Závěrem nemohl nezpomenout zásluh prezidenta Beneše, který „*nemohl se jinak rozhodnouti, než pracovati všemi silami, aby získal přátelství Ruska a u Ruska hledal trvalou ochranu.*“⁶³¹ Ani tento vypjatý projev loajality jej ale neuchránil před podezřením z kolaborace s Němci ve věci katyňského svědectví.

⁶³¹ Proslov, který pronesl prof. F. Hájek, děkan lékařské fakulty, dne 17. 5. 1945 ve schůzi sboru učitelského při příležitosti znovuzahájení její činnosti, ČLČ 84, 1945, s. 1009-1011.

Již o necelý týden později (23. 5.) byl zatčen a vyšetřován. Při výsleších odpovídal hlavně na tři otázky: proč jel do Katyně, jaké projevy učinil na veřejnosti a proč podepsal protokol. K Hájkovu věznění se mi nepodařilo objevit žádné archivní materiály, dostupná jsou opět pouze svědectví jeho vlastní nebo jeho přátel.⁶³² Otázky zodpověděl nejenom vyšetřovatelům, ale po propuštění z vazby, trvajícím skoro tři týdny (do 9. 6.), i širší veřejnosti. Snad na základě svých zápisků z roku 1943 připravil zřejmě již ve vazbě⁶³³ podrobné svědectví o katyňském případě, které tentokrát podporovalo sovětskou verzi. Ta byla již v té době československé veřejnosti dostupná v podobě Zprávy ruské vyšetřovací komise, která byla vydána v Moskvě roku 1944, mimo jiné v češtině.⁶³⁴

Jestli se Hájkovi ve vyšetřovací vazbě skutečně podařilo obvinění uspokojivě vyvrátit, nebo byl viny zproštěn s podmínkou svědčit pro sovětskou verzi (což je vysoce pravděpodobné, i když to sám popřel), nebylo možné spolehlivě ověřit.⁶³⁵ Přes své potíže s československými (a pravděpodobně i sovětskými) úřady se po propuštění z vyšetřovací vazby vrátil na své místo profesora a přednosta fakultního ústavu, kde působil až do odchodu na odpočinek v roce 1957. V době štvanic na skutečné i domnělé kolaboranty Hájkovi stačil pro očištění na fakultě půlstránkový dopis. V jedné větě shrnul okolnosti svého pověření do Katyně odjet. Ve druhém odstavci konstatoval: „*Dne 23. května 1945 byl jsem pro tuto účast policejním ředitelstvím v Praze zajištěn. Vyšetřování případu bylo dne 9. června 1945 skončeno a řízení zastaveno.*“ V poslední větě žádal děkanát, aby si podklady pro své rozhodnutí o jeho dalším setrvání na fakultě vyžádal na policejním ředitelství.⁶³⁶ Fakultní závodní rada po dotazu na policejní ředitelství neměla námitek, aby se prof. Hájek ujal znovu funkce přednosta ústavu a examinátora oboru.⁶³⁷

Svou poválečnou verzi případu Hájek prezentoval nejprve ve zkráceném rozsahu na schůzi Spolku českých lékařů konané 9. 7. 1945.⁶³⁸ O stručném obsahu přednášky byla informována i širší veřejnost v denním tisku.⁶³⁹ Úplnou verzi publikoval ve formě brožury *Důkazy katyňské* o rok později; také zpráva o jejím vydání byla zveřejněna v denním tisku.⁶⁴⁰ Publikace má 22 textových stran a 28 mapových a obrazových příloh. Pro

⁶³² F. Hájek, *Důkazy katyňské*; J. Tesař, *Šedesátiny*, s. 1601; vycházel z nich i M. Borák, *Zločin*, s. 507-508.

⁶³³ Viz poznámka 59; M. Borák, *Zločin v Katyni*, s. 507.

⁶³⁴ Viz poznámka 33.

⁶³⁵ Jindy velice bohaté výsledky lustrací v Archivu ministerstva vnitra nepřinesly žádný výsledek, čtyři odkazy na fondy Národního archivu týkající se Hájka, zprostředkované AMV, se vyšetřování netýkaly.

⁶³⁶ AUK, LF UK, osobní spis. F. Hájka, dopis F. Hájka děkanátu LF z 11. 6. 1945.

⁶³⁷ Tamtéž, dopis závodní rady děkanátu LF z 21. 6. 1945.

⁶³⁸ Pozvánku na schůzi Spolku českých lékařů publikoval ČLČ 84, 1945, s. 821.

⁶³⁹ O přednášce přinesla zprávu ČTK 11. 7. 1945 (publikovaly například Svobodné noviny).

⁶⁴⁰ *Katyňský případ* knižně, *Národní osvobození* 13, 9. 4. 1946, s. 4.

zahraniční odbornou veřejnost pořídil Hájek francouzskou verzi argumentace pod názvem *Le problème Katyn*, která vyšla v roce 1950.⁶⁴¹ V první části české brožury (s. 3-8) Hájek stručně popisuje složení a práci mezinárodní komise organizované Němci, jejímž byl členem, i sovětské komise ze září 1943. Jádrem odborné argumentace je druhá část (s. 9-18), kde předkládá vlastní soudně-lékařské důkazy, odporující německé verzi a podporující verzi ruskou. Některé rozpory mezi původní a novou verzí vysvětluje svou nezkušeností s masovými hroby a nedostatkem času seznámit se na místě se specifickými podmínkami. Bod za bodem probírá původní argumentaci německé komise (výpovědi svědků, použité zbraně a munice, porost na hrobech, doklady nalezené u mrtvých, známky rozkladu těl, známky na šatstvu, dopisy a noviny, inkrustace na tkáni mozkové, nedostatek hmyzu v hrobech)⁶⁴² a přidává i vlastní úvahy o možných motivech činu, významu popravených osob a významu místa.⁶⁴³ Dochází k závěru, že žádný z důkazů předložených Němci, tak jak je svými podpisy stvrdili i členové lékařské komise, „není tak spolehlivý a nedokazuje, že ležely mrtvoly v katynském lese 3 leta, naopak, všechny okolnosti poukazují na to, že tam ležely 1-1,5 roku.“⁶⁴⁴ Ačkoliv o dvě stránky dále argumentuje při obraně svého vystupování v roce 1943 celkem logicky tím, že posuzovat pravdomluvnost svědků nepřísluší lékařům, ale právníkům, a dokazovat podvržení nebo odstranění dokumentů také nebylo věcí lékařů,⁶⁴⁵ větší část jeho dokazování ve druhé části se zabývá právě takovými druhy důkazů, které jako soudní lékař skutečně nemohl posoudit. Jestliže můžeme akceptovat jeho tvrzení, že důkazy předložené Němci nebyly zcela spolehlivé, jeho argumentace trpí stejnou nepřesvědčivostí. To připustil i jemu blízký J. Tesař. Na jedné straně Hájkovu přednášku i publikaci hodnotil jako „naprosto objektivně a přísně vědecký rozbor a analysu fakt, které mohl za své cesty a dvoudenního pobytu v Katynu zjistit“, na druhé připouští, že pro své vývody Hájek „sám objektivních svědeckých výpovědí neměl“. Za rozhodující kritérium správnosti Hájkových důkazů označil příznačně skutečnost, že „se později sovětskými učenci skoro doslova potvrdily“.⁶⁴⁶

Třetí část publikace (s. 21-22) je Hájkovou apologií. Předdesílá, že brožuru vydal z vlastní iniciativy a že k jejímu vydání nedostal výzvu ani rozkaz od nikoho, tedy ani od ruských, ani od českých úřadů. Odjezd do Katyně i podpis protokolu odůvodňuje hrubým

⁶⁴¹ František Hájek, *Le problème Katyn*, Acta medicinae legalis et socialis (Liège), vol. 3, 1950, N. 3-4, s. 193-206. Francouzská verze není prostým překladem, ale je poněkud jinak strukturována.

⁶⁴² F. Hájek, *Důkazy katynské*, bod 1, s. 9-12, body 5-13, s. 15-20.

⁶⁴³ Tamtéž, body 2-4, s. 13-15.

⁶⁴⁴ Tamtéž, s. 20.

⁶⁴⁵ Tamtéž, s. 22.

⁶⁴⁶ J. Tesař, *Šedesátiny*, s. 1599-1600.

nátlakem německých a protektorátních úřadů. Proněmecké a protisovětské vyznění svých veřejných vystoupení v protektorátním tisku svádí na neserióznost novinářů. Závěrem děkuje sovětským úřadům za velkorysost, se kterou nežádaly potrestání signatářů protokolu.⁶⁴⁷

O tom, jaký nátlak byl na Hájka v době vazby vykonáván, se můžeme jen dohadovat. (Borák například pobyt ve vazbě označuje výslovně za převýchovu.) Jeho vehementní popírání jakéhokoliv nátlaku v situaci, v jaké byl on osobně i celá země, nemůžeme brát vážně. Na zatčení mohla pochopitelně mít zájem sovětská bezpečnost, když hledala svědky pro norimberský tribunál.⁶⁴⁸ Nelze se ale divit Hájkovi, když i dánský profesor Tramsen měl v roce 1949 strach z nátlaku nebo dokonce pomsty dánských komunistů, pokud bude spolupracovat s americkou vyšetřovací komisí.⁶⁴⁹ (Švýcarskými komunisty byl po roce 1945 za podporu německé verze napadán i prof. Naville.⁶⁵⁰) Pochopení pro Hájkův obrat měl později rovněž italský člen komise, profesor Palmieri.⁶⁵¹ Nutnost svědčit v roce 1943 Němcům, věznění a změna svědectví v roce 1945 Hájka pochopitelně psychicky a morálně narušily. V době věznění byl některými lidmi považován za kolaboranta, přesto se ho mnoho přátel zastávalo. Podle svého asistenta Tesaře měl od té doby pocity trpkosti a křivdy.⁶⁵² Podle blízkého přítele profesora Karla Kácla, který vykonal mnoho na jeho obranu, Hájka události kolem Katyně v roce 1943 i 1945 prakticky zlomily. Proto byl i později lehký manipulovatelný.⁶⁵³

Podobnou proměnu názorů na okolnosti, dobu a viníky katyňského masakru prodělali představitelé slovanských satelitů nacistického Německa, kteří se po válce ocitli se svými zeměmi ve sféře sovětského vlivu, F. Šubík a M. A. Markov. Jejich maďarský kolega F. Orsós se problémům s novým režimem ve své zemi vyhnul včasným útekem. František Šubík (1903-1982), profesor patologické anatomie na lékařské fakultě Slovenské univerzity v Bratislavě, zastupoval v lékařské komisi Slovenskou republiku. Do Katyně odjel na žádost německého vyslanectví a doporučení slovenského ministra vnitra. Po návratu na Slovensko se zapojil do podobné propagandistické kampaně, jako Hájek

⁶⁴⁷ F. Hájek, *Důkazy katynské*, s. 21-22.

⁶⁴⁸ M. Borák, *Zločin v Katyni*, s. 508.

⁶⁴⁹ Bundesarchiv Koblenz, Sammlung Epstein, ZSg 111/26, Korrespondenz Epsteins, č. 22, dopis H. Tramsena J. Epsteinovi z 22. 11. 1949.

⁶⁵⁰ K. Karbowski, *Professeur F. Naville*, s. 41-42.

⁶⁵¹ M. Borák, *Zločin v Katyni*, s. 511.

⁶⁵² J. Tesař, *Šedesátiny*, s. 1601.

⁶⁵³ Záznam svědectví ing. J. Novákové-Káclové. Karel Kácl (1900-1986), profesor lékařské a soudní chemie, od října 1945 do roku 1960 byl poslancem Národního shromáždění, původně za sociálně demokratickou stranu. Základní údaje: *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348-1939*, I, s. 257-258; k jeho parlamentní kariéře viz <http://www.psp.cz/eknih/> (13. 6. 2007), jmenné rejstříky.

v protektorátu.⁶⁵⁴ Jeho svědectví vyšla nejenom ve slovenském, ale i v českém a německém tisku. Již v té době mu přátelé vyčítali, že ochotně podporuje německou propagandu. Koncem války uprchl před postupující sovětskou armádou do Rakouska, ale americkými úřady byl vydán do obnoveného Československa. Svůj podpis pod protokolem po válce podle slovenských historiků neodvolal, ale objektivnost komise i dobrovolnost podpisu protokolu zpochybnil. Když popisoval nátlak, kterému byli lékaři při podpisu vystaveni, dovolával se svědectví prof. Hájka. V listopadu byl obviněn z kатыňského svědectví a také za své působení ve státních orgánech Slovenské republiky. Zastala se ho ale lékařská komora, takže byl odsouzen jen k mírnému trestu. Univerzitní profesury byl však zbaven, takže po propuštění z vězení působil jako praktický lékař. Poté, co Sovětský svaz rozpoutal v roce 1952 propagandistickou kampaň falšující kатыňský případ, uprchl do Rakouska. V roce 1953 odešel do USA, kde působil jako lékař. Nebylo zjištěno, že by v emigraci v případě Katyň svědčil, tak jako učinili někteří jeho kolegové.⁶⁵⁵

Marko Antonov Markov, docent soudního lékařství a kriminalistiky na univerzitě v Sofii zastupoval v lékařské komisi Bulharsko.⁶⁵⁶ Součástí protokolu mezinárodní lékařské komise je také jedna jeho pitevní zpráva.⁶⁵⁷ Po politických změnách v Bulharsku stanul již v únoru 1945 před Nejvyšším lidovým soudem v Sofii, kde se musel zodpovídat ze svého podpisu pod protokolem. Doznal, že neměl odvahu cestu do Katyně odmítnout, a svůj podpis pod protokolem odvolal. Byl zproštěn obžaloby a propuštěn. Markov byl – na rozdíl od Hájka – vybrán sovětskými úřady, aby vystoupil v Norimberku jako svědek obžaloby proti nacistům, kteří se měli zodpovídat mj. z masakru v Katyni.⁶⁵⁸ Ve svém svědectví před norimberským tribunálem tvrdil, že lékaři v Katyni pracovali pod nátlakem německých úřadů a báli se uvést, že těla byla pohřbena kratší dobu, než bylo v protokolu uvedeno. Zpochybnil také věrohodnost celého protokolu poukazem na rozpory v jeho dataci.⁶⁵⁹ Ani Markovova výpověď sovětské obžalobě nepomohla a kатыňský případ nakonec z jednání tribunálu zmizel. Změnu Markovova i Hájkova postoje projednávala vyšetřovací komise amerického Kongresu v roce 1952. Podle ní v době vyšetřování žili oba v zemích za železnou oponou, kde mj. vystoupili v rozhlase s tvrzením, že s kатыňským protokolem v době podpisu nesouhlasili. Několik svědků ovšem potvrdilo, že v Katyni Markov ani

⁶⁵⁴ M. Lacko, Masakra kатыňská a Slowacja, s. 225-229.

⁶⁵⁵ Podle M. Boráka, Zločin v Katyni, s. 511-514.

⁶⁵⁶ Amtliches Material, s. 114, 118.

⁶⁵⁷ Tamtéž, s. 128-129.

⁶⁵⁸ Podle M. Boráka, Zločin v Katyni, s. 508-509.

⁶⁵⁹ Záznam výslechu Markova v Norimberku: Nuremberg Trial Proceedings, Volume 17, 2nd July 1946, dostupný na: <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/07-02-46.htm> (8. 6. 2007).

Hájek o ruské vině žádné pochybnosti nevyslovili a s protokolem zcela souhlasili.⁶⁶⁰ O dalších osudech bulharského svědka se mi nepodařilo více zjistit.⁶⁶¹

Nejvlivnějším členem lékařské komise v Katyni byl zástupce Maďarska, profesor Ferenc Orsós (1879-1962). Již ve 20. letech vyvinul metodu, podle které bylo možné určit délku uložení mrtvého těla v zemi. Metoda, která vycházela z posmrtné kalcifikace lebek, patřila v Katyni k hlavním argumentům lékařské komise. Od roku 1918 působil jako přednosta ústavu patologické anatomie univerzity v Debrecínu, od roku 1921 vedl současně ústav pro soudní lékařství tamtéž. V roce 1935 se stal přednostou ústavu soudního lékařství a kriminalistiky v Budapešti. Jako předseda Národního sdružení maďarských lékařů byl znám svými ultrapravicovými a antisemitskými názory. V této pozici se ve 40. letech podílel rozhodující měrou na arizaci maďarského lékařského stavu. Ještě před příchodem sovětské armády a agentů NKVD do Budapešti se mu podařilo v prosinci 1944 uprchnout do Německa. Nejprve působil krátce v Halle/Saale, před postupujícími Rusy ale odešel dále na západ a nakonec se usadil na univerzitě v Mohuči (Mainz). Zde působil jako uznávaný profesor umělecké anatomie až do odchodu na odpočinek v roce 1955. V Maďarsku byl v nepřítomnosti odsouzen jako válečný zločinec a jeho případ byl podobně jako celá katyňská aféra po desetiletí tabuizován. I po roce 1990, kdy se definitivně prokázalo, že od začátku byla jím zastávaná verze správná, zůstává v Maďarsku persona non grata pro svůj antisemitismus.⁶⁶²

Hájek o Katyni po roce 1948

Potřetí se Hájek ke katyňskému případu dostal na přelomu 40. a 50. let, kdy se otázka viny za masakr stala součástí propagandy v rámci studené války. V srpnu 1948 (tedy již po komunistickém převratu v Československu) stručně odpověděl na dotazy novináře Julia Epsteina, který hledal svědectví pro připravovaný vyšetřovací komitét amerického Kongresu.⁶⁶³ Přiznal, že Němci na něj nevykonávali žádný přímý nátlak. Sdělil, že

⁶⁶⁰ The Katyn Forest Massacre. Final Report, s. 42.

⁶⁶¹ Více o Markovovi: Анака Златева, Залогът Катин и българската следа в него, Историческо бъдеще, 1-2, 2004, s. 206-230. Tuto publikaci jsem bohužel neměl k dispozici.

⁶⁶² László Molnár, Orsós Ferenc, <http://www.galeria.sote.hu/page.php?id=185> (20. 6. 2007); Károly Kapronczay, A katyni tömegsírok orvosszakértői vizsgálata, Orvosi Hetilap 1990, 130 (50), s. 2770-2772. Za informace děkuji kolegovi Laszló Molnárovi z Archivu Semmelweisovy lékařské univerzity v Budapešti; za překlad z maďarštiny děkuji kolegyni Bórbale Csoma z Maďarského kulturního střediska v Praze. Další literaturu k Orsósovi uvádí István Deák na <http://www.nybooks.com/articles/2297> (21. 6. 2007).

⁶⁶³ Julius Epstein (*1901), v roce 1933 emigroval z rasových důvodů z nacistického Německa. Od roku 1943 budoval sbírku dokumentů a svědectví o katyňském zločinu. Jeho podklady byly využity vyšetřovací komisí

v současné době již nesdílel stejný názor, který byl formulován v jím podepsaném protokolu. Žádost, aby vypovídal před americkým kongresovým komitétem nebo soukromou americkou pátrací organizací, nepřímo odmítl s odkazem na svůj současný názor publikovaný v *Revue Internationale* (sic) vydávané Mezinárodní akademií soudní a sociální medicíny.⁶⁶⁴ Mnohem obsažnější než stručný Hájkův dopis je korespondence mezi J. Epsteinem a dánským členem komise, profesorem Helge Tramsenem (méně již italským profesorem V. M. Palmierim a švýcarským F. Navillem).⁶⁶⁵ Tramsenovy dopisy přinášejí řadu detailů, které osvětlují jak práci komise v roce 1943, tak tlaky, kterým byli vystaveni její členové ve svých zemích po roce 1945. Tramsenovy dopisy Epsteinovi osvětlují i pozoruhodný kontext jeho cesty do Katyně přes Berlín. Jako člen dánského odbojového hnutí (za účast v něm byl Němci později vězněn) mohl přijetím členství v lékařské komisi vykonat „v Berlíně mimořádně složitý úkol pod vynikajícím krytím člena německého katyňského výboru vědců“.⁶⁶⁶

Když zvláštní komitét amerického Kongresu zahájil v roce 1951 své vyšetřování, jehož výsledky publikoval v roce 1952,⁶⁶⁷ rozpoutal Sovětský svaz i jeho satelity počátkem roku 1952 rozsáhlou propagandistickou kampaň. V komunistickém Československu do ní byl opět zapojen i prof. Hájek. Presentace jeho nového svědectví v režimním deníku *Rudé právo* byla v ještě větším rozporu s jeho původním vyjádřením i s výpovědí svědků před komisí amerického Kongresu z téže doby.⁶⁶⁸ Svou dikcí si text v *Rudém právu* nezadal s tónem protektorátního tisku.⁶⁶⁹

Čemu Hájek v roce 1943 a po roce 1945 skutečně věřil, již nezjistíme. Jestli je změna Hájkova odborného názoru ohledně délky uložení těl v zemi možné obhájit nejasností případu a nedostatkem času při ohledání, mohou posoudit pouze lékaři nebo přírodovědci. Skutečnost, že podle okolností svědčil pro tu či onu stranu, je možné vysvětlit (méně již omluvit) tlakem, bezprostředním i všeobecným, kterému byl v obou případech

amerického Kongresu. Sbírkou předal v roce 1957 do SRN, kde je dnes uložena ve Spolkovém archivu v Koblenzi.

⁶⁶⁴ BA Koblenz, Sammlung Epstein, Korrespondenz Epsteins, č. 37-38, dopis F. Hájka J. Epsteinovi z 21. 8. 1948. Publikaci, na kterou Hájek v dopisu odkazuje, se mi nepodařilo najít. Snad jde o text, který vyšel v roce 1950 v časopise *Acta medicinae legalis et socialis* a který snad již v té době zaslal redakci či vedení jím uváděné společnosti.

⁶⁶⁵ BA Koblenz, Sammlung Epstein, Korrespondenz Epsteins, č. 1-34.

⁶⁶⁶ Tamtéž, č. 22, dopis Tramsena Epsteinovi z 22. 11. 1949. O detailech Tramsenovy odbojové činnosti měli dosud dánští historikové dle osobního sdělení prof. N. Rosdahla (účastníka kolokvia v Ženevě) jen málo solidních informací.

⁶⁶⁷ Srovnej poznámku 35.

⁶⁶⁸ Svědectví H. Tramsena, F. Navilla a M. Wodzińského z té doby odporující Hájkovu novému postoji shrnuje M. Borák, *Zločin v Katyni*, s. 510.

⁶⁶⁹ Usvědčení lháři. Prohlášení univ. Prof. F. Hájka, *Rudé právo*, 11. 3. 1952, s. 2; podle M. Borák, *Zločin v Katyni*, s. 509-510.

vystaven, a z toho vyplývajícím strachem o život, svobodu, blízké osoby nebo o kariéru. Zneužití jeho svědectví nacistickou a posléze komunistickou propagandou a jeho osobní podíl a míra ochoty jsou rovněž těžko postižitelné. Ať považoval za selhání již své subjektivně pocíťované křivé svědectví ve prospěch Němců roku 1943 nebo až objektivně falešné svědectví ve prospěch Rusů po roce 1945, byl tím poznamenán do konce života. Jeho manipulovatelnost a nevěrohodnost byla opakovaně připomínána v souvislosti s vyšetřováním záhadné smrti československého ministra zahraničí Jana Masaryka v březnu 1948 i v souvislosti s pitvami obětí politických procesů z počátku 50. let. Tehdy svolil s odvezením těl popravených do společných hrobů na d'áblickém hřbitově a na nátlak státní bezpečnosti upravil lékařskou zprávu faráře Toufara.⁶⁷⁰ Sám si byl své zranitelnosti vědom, když se se svými pochybami v souvislosti se smrtí ministra Masaryka podělil opět pouze s nejbližšími přáteli těmito slovy: „*Heleďte hochu, psali o mě a o Katynu, a nechci, aby o mě psali znovu.*“⁶⁷¹ Právě případ Jana Masaryka ovšem dle podle posledních zjištění publikovaných Úřadem dokumentace a vyšetřování komunismu může osvětlit jeden z aspektů profesionálního přístupu prof. Hájka k pitvám i snadnou manipulovatelnost zdánlivě objektivních pitevních zpráv. Hájek spolu s asistentem Tesařem pitval tělo mrtvého ministra zahraničí odpoledne 10. března. Dvoustránkový pitevní protokol podrobně (i když ne vyčerpávajícím způsobem) popisuje vnější i vnitřní zranění a konstatuje vnitřní zranění jako smrtelná. Tento protokol měl být doplněn posudkem o chemickém rozboru obsahu žaludku. Po jeho dodání 19. 3. 1948 byl ovšem neznámo kým zpracován tzv. konečný posudek, v jehož závěru se konstatuje, že „*v pitevním nálezu, ani v chemickém vyšetření není jediná okolnost, která by nesvědčila, že Jan Masaryk neskončil sebevraždou*“.⁶⁷² Konečný posudek není Hájkem (ani nikým jiným) podepsán. Sám Hájek se vyvaroval toho, aby vyvozoval jakékoliv kriminalistické závěry, a ani nenaznačil, že by šlo o sebevraždu.⁶⁷² V tomto ohledu se Hájkova objektivní pitevní zpráva J. Masaryka podobá jeho dvěma pitevním zprávám z Katyně, které rovněž neobsahují žádné kriminalistické závěry. V obou případech byly zprávy postaveny do kontextu, který sugeroval, že i Hájek

⁶⁷⁰ M. Borák, Zločin v Katyni, s. 510. Z novější literatury o Masarykově smrti: Jan Havel, Smrt Jana Masaryka očima kriminalisty: ve stínu úvah a ve světle dokumentů, Praha 1998; s touto knihou polemizuje Lubomír Boháč, Jak to nebylo: rozpaky nad knížkou Jana Havla Smrt Jana Masaryka očima kriminalisty a nejen nad ní, Praha 2006. Nejprůnosnější je sborník vydaný Úřadem dokumentace a vyšetřování komunismu: Antonín Sum et. al., Jan Masaryk: úvahy o jeho smrti, Praha 2005.

⁶⁷¹ Lubomír Boháč, Kauza Masaryk v průběhu let, in: A. Sum, Jan Masaryk: úvahy o jeho smrti, s. 73.

⁶⁷² Tamtéž, s. 40-42. Originály protokolu a posudku jsem neměl k dispozici, závěry z nich vyplývající přebírám podle uvedeného článku. Ve stejném sborníku jsou ovšem reprodukována svědectví E. Vlčka z roku 1996 a J. Tesaře z roku 2002, podle kterých konečný posudek prof. Hájek skutečně napsal: Antonín Sum, Oběť Jana Masaryka, in: A. Sum, Jan Masaryk: úvahy o jeho smrti, s. 348; Příloha 21, tamtéž, s. 425.

s kriminalistickými závěry souhlasí. Pohříchu neměl ani v jednom případě ve zpolitizované a zideologizované atmosféře obou afér šanci proti využití svých protokolů protestovat, považoval-li to vůbec v dané chvíli za oprávněné.

Do důchodu odcházel profesor Hájek v roce 1957 oficiálně jako vážený muž, oceněný „za celoživotní dílo, za mimořádné zásluhy a rozvoj lékařské fakulty Karlovy univerzity a lékařské vědy v oboru soudního lékařství“ Řádem práce (1956), poděkováním děkana fakulty i osobním mimořádným důchodem.⁶⁷³ Úctu svých kolegů a přátel podle známých svědectví také neztratil. Bystrý pozorovatel lidských povah a přísný (někdy až nespravedlivý) kritik lidských osobností, psychiatr Vladimír Vondráček, si jej podle svých publikovaných pamětí „vážil jako odborníka i jako člověka“. Jeho opakovaná vystoupení v katyňském případě hodnotil delikátními slovy: „V životě prošel několika nebezpečnými a nepřijemnými situacemi, jak již to povolání soudního lékaře někdy přináší.“⁶⁷⁴ Zde ale spíše než shovívavost k chování kolegy v jednom konkrétním případě hovoří z Vondráčkovy výpovědi autocenzura a také jistá necitlivost v politických otázkách, výrazně patrná zvláště v jeho nepublikovaných deníkových a vzpomínkových textech.⁶⁷⁵ Hájkovi nejbližší kolegové a přátelé ho jako katyňskými svědectvími zrceného (Tesař) a zlomeného (Kácl) člověka spíše litovali, než odsuzovali. Jeho svědomí nám zůstane navždy uzavřeno.

Závěrem

Borákovo hodnocení Hájkova vystupování v roce 1943 a zvláště po roce 1945 je dosti příkré, i když plné otázek a náznaků: „Nad postavou profesora Hájka se vznáší řada otazníků. Byla jeho váhavost důsledkem jeho povahových a morálně volných vlastností? Bránil mu v rozhodnějším vystupování strach? Báł se o svou kariéru? Vykupoval si křivým svědectvím svobodu? Nebo snad byl aspoň zčásti přesvědčen o solidnosti sovětských argumentů? To by však sotva mohl být pokládán za odborníka, jakým nepochybně byl... Zdá se, že vzhledem ke své ‚pochybné‘ minulosti mohl být vydírán a musel se vykupovat spoluprací s totalitním režimem.“⁶⁷⁶

⁶⁷³ AUK, LF UK, osobní spis F. Hájka, dopisy z 22. 2. 1956, 30. 11. 1956 a 4. 2. 1958.

⁶⁷⁴ Vladimír Vondráček, Konec vzpomínání (1938-1945), Praha 1988, s. 118.

⁶⁷⁵ Pozůstalost V. Vondráčka je uložena v Archivu Akademie věd ČR. K fenoménu lékařských pamětí obecně i rostoucí Vondráčkovy autocenzury Petr Svobodný, I lékaři a jejich pacienti vzpomínají, in: Milada Sekyrková (ed.), Paměti jako vzpomínky jako historický pramen (=Práce z dějin techniky a přírodních věd, sv. 10), Praha 2006, s. 319-338

⁶⁷⁶ M. Borák, Zločin v Katyni, s. 510.

Jaké hodnocení vyplývá z našeho rozboru? Nepříliš odlišné. V roce 1943 Hájek nestanovil a snad ani nemohl soudně lékařskými metodami spolehlivě stanovit přesnou dobu úmrtí, která byla zásadní pro určení pachatelů zločinu.⁶⁷⁷ Mohl mít celkem upřímné a oprávněné pochybnosti o ostatních důkazech, neboť v těchto případech nebyl odborníkem, stejně jako o jejich zmanipulovatelnosti. O nacistech a jejich metodách si nemohl dělat po zkušenostech z obsazené vlasti žádné iluze, které naopak jako mnoho dalších jeho krajanů měl o Rusech. V situaci, v jaké se ocitl v Katyni i po návratu do okupované Prahy, neměl reálnou možnost, jak se bránit zneužití svých poznatků z místa činu nacistickou propagandou aktivněji, než dle svých tvrzení z roku 1945 učinil. Zde mu nepomohl ani určitý alibismus - poukazy na to, že určení doby smrti není uvedeno v jeho pitevních zprávách, ale jen v celkovém protokolu, který sice podepsal, ale vnitřně s ním nesouhlasil.

V roce 1945 mohl mít pochybnosti o německých důkazech i nadále. Tím spíše ale neměl tytéž stejně vágní důkazy, jen s opačným znaménkem, uvádět na podporu protichůdné verze. Jednak platí i nadále, že ve většině případů nemohl důkazy a indicie jako neodborník správně posoudit, jednak si musel být vědom, že opět slouží především politické, nikoliv odborné argumentaci. Propagandistickému využití nemohl uniknout, protože byl nepochybně manipulován v důsledku prvního selhání, subjektivně pocíťovaného i objektivně mu za vinu kladeného. Vnitřní kontinuita jeho opakovaných váhání/selhání/provinění od roku 1943 přes rok 1945 do období po roce 1948 je patrná.

* * *

Tato kapitola vznikla na základě příspěvku pro konferenci Katyn et la Suisse. Experts et expertises médicales dans les crises humanitaires, Genève 2007. Ve stručnější anglické verzi bude publikován v konferenčním sborníku (v tisku). Předložená kapitola by měla být publikována v plném rozsahu samostatně v časopise Soudobé dějiny.

⁶⁷⁷ Někteří z jeho kolegů z komise byli, alespoň dodatečně, o době úmrtí před více než dvěma roky přesvědčeni mnohem rozhodněji, například Tramsen. BA Koblenz, Sammlung Epstein, Korrespondenz Epsteins, č. 5, dopis H. Tramsena J. Epsteinovi z 30. 9. 1948.

*V. Epilog:
Po roce 1945*

Dieselben Leute - neue Karrieren: Die Schicksale von Hochschullehrern der deutschen medizinischen Fakultät in Prag nach 1945

In den Biographien von bedeutenden Vertretern der Medizin an den mitteleuropäischen Universitäten spiegeln sich die dramatischen Ereignisse des vergangenen Jahrhunderts deutlich wider. Trotz der nicht enden wollenden Vielfalt individueller Geschichten haben diese Biographien viel gemeinsam. Das komplizierte Ineinandergreifen mehrerer, verschiedener Sphären menschlichen Handelns, die für die ganze Gesellschaft außerordentlich bedeutsam waren, macht aus einem genau eingrenzbaaren Personenkreis (Professoren und Dozenten der medizinischen Fakultäten) eine besondere Probe der Gesamtgesellschaft, anhand deren man beispielsweise die Haltung gegenüber totalitären Regimes verfolgen kann.

Habilitierte Hochschullehrer der an den mitteleuropäischen medizinischen Fakultäten vertretenen Fächer schließen in sich ein Wirken in mindestens fünf verschiedenen Bereichen.

Neben den privaten und gesellschaftlich-politischen Aktivitäten handelt es sich um drei verschiedene Rollen ihres Berufslebens: als Arzt im Bereich der praktischen Medizin und des Gesundheitswesens, als Lehrer auf akademischem Boden und als Wissenschaftler im Kontext eines konkreten Faches.

Was nun die Lehrer an den tschechischen medizinischen Fakultäten betrifft, so bieten neben Skizzen ihrer Schicksale im Kontext der Geschichte von Medizin und Gesundheitswesen bzw. der Geschichte der Universität in den Jahren der Unfreiheit (1939-1989)⁶⁷⁸ vor allem die veröffentlichten Memoiren bemerkenswerter Persönlichkeiten zwar kein vollständiges und

⁶⁷⁸ Petr SVOBODNÝ - Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny medicíny v českých zemích* [Geschichte der Medizin in den böhmischen Ländern], Praha 2002 (im Druck), Kap. VIII. Za nacistické okupace (1939-1945); Petr SVOBODNÝ, *Die Medizin im Protektorat Böhmen und Mähren*, in: Thomas RUZICKA - Michal ANDĚL - Martin BOJAR - Detlef BRANDES - Alfons LABISCH (Hrsg.), *Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften*, (Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 21), Essen 2001, S. 71-82; *Dějiny Univerzity Karlovy* [Geschichte der Karlsuniversität], Bd. IV, hrsg. v. Jan HAVRÁNEK - Zdeněk POUŠTA, 1918-1990, Praha 1998, über die medizinischen Fakultäten S. 93-19, 389-418; *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348-1945* [Biographisches Wörterbuch der Prager medizinischen Fakultät], I-II, Praha 1988, 1993.

kritisches, dafür aber ein außerordentlich lebendiges Bild.⁶⁷⁹ Viel weiter ist in dieser Hinsicht die deutsche Historiographie. Eine Unmenge an Monographien, Sammelbänden und Einzelstudien geht schon seit längerem der Zeit des Nationalsozialismus (1933-1945) in der Medizin, an den Universitäten, an ihren medizinischen Fakultäten sowie in den einzelnen Fächern nach.⁶⁸⁰ Daneben ist in den letzten Jahren eine ganze Reihe von Publikationen erschienen und haben mehrere Arbeitstreffen stattgefunden, deren Diskussionsgegenstand mehr oder weniger identisch war mit dem Inhalt dieses kurzen Beitrags: die Schicksale von Hochschullehrern der Medizin nach 1945. Neben Einzelstudien und Kapiteln in Monographien⁶⁸¹ handelt es sich vor allem um die nachfolgenden Titel.

Ergebnis des Symposiums *Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945* (Marburg) ist ein gleichnamiger Sammelband⁶⁸², dessen Titel auf einer allgemeinen Ebene auch meine Absicht zum Ausdruck bringt, nämlich das Nachkriegsschicksal des Lehrkörpers der medizinischen Fakultät der deutschen Universität in Prag (im folgenden als MF DU zitiert) zu erfassen, die im Mai 1945 zu existieren aufhörte. Außer einem Aufsatz über die Grundlagen der Entnazifizierungspolitik an den deutschen Hochschulen⁶⁸³ bringt der Sammelband eine Modellstudie für den Übergang

⁶⁷⁹ Übersicht in: Petr SVOBODNÝ, *Dějiny medicíny v Česku let 1993-2000* [Die Geschichte der Medizin in Tschechien in den Jahren 1993-2000], *Dějiny věd a techniky* 34, 2001, 1, S. 98-100; jüngst Margita KOHOUTOVÁ, *Osude, osude* [O Schicksal, o Schicksal], Praha 2002; Vítězslav HORN, *Jak jsem přežil. Život českého lékaře* [Wie ich überlebte. Das Leben eines tschechischen Arztes], Brno 2002.

⁶⁸⁰ Allgemeiner zur Medizin während des Nationalsozialismus wenigstens: Robert Jay LIFTON, *Ärzte im Dritten Reich*, Berlin 1998; grundlegende Übersicht auf Tschechisch in: Hans-Henning SCHARSCHACH, *Lékaři a nacismus* [Ärzte und der Nazismus], Praha 2001. Eine grundlegende Bibliographie zur Geschichte der deutschen Hochschulen im Dritten Reich in: Alena MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945* [Die deutsche (Karls-)Universität vom Münchener Abkommen bis zum 9. Mai 1945], Praha 2002, S. 265-270.

⁶⁸¹ Publikationen zum Thema der deutschen und österreichischen Fakultäten s. weiter unten. Über die Prager deutsche Universität A. MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*; über ihre medizinische Fakultät in den Jahren 1939-1945 J. HAVRÁNEK – Z. POUSTA, *Dějiny Univerzity Karlovy IV*, S. 203-205; Petr SVOBODNÝ, „*Nová německá medicína*“ na německé univerzitě v letech 1939 až 1945 [Die „neue deutsche Medizin“ an der deutschen Universität in den Jahren 1939 bis 1945], *Zdravotnické noviny*, 27. 8. 1999, S. 8-9.

⁶⁸² *Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945*. Symposium zur Hochschulmedizin am 5. und 6. Juli 1996 in der Phillips-Universität Marburg, hrsg. v. Gerhard AUMÜLLER, Marburg 1997.

⁶⁸³ Peter CHROUST, *Der verordnete Neubeginn*. Grundzüge der Entnazifizierungspolitik an den deutschen Hochschulen, in: *ibid.*, S. 102-117.

einer Universität vom Nationalsozialismus zu neuen demokratischen Verhältnissen⁶⁸⁴ und enthält Beiträge über die Kontinuität und Diskontinuität in jenen medizinischen Fächern, die von der nazistischen Ideologie und Praxis eines totalitären Staates am meisten betroffen waren (Rassenhygiene, Psychiatrie, Krankenpflege).

Im selben Jahr brachte die Zeitschrift *Paedagogica Historica* (Gent) in einer monothematisch konzipierten Nummer, die der Entnazifizierung des akademischen Milieus gewidmet war, mehrere Beiträge zur Problematik der deutschen medizinischen Fakultäten nach 1945, und zwar vor allem aus der Sicht amerikanischer Historiker. Besonders wichtig für die Erkenntnis, wie die amerikanischen Besatzungsbehörden an eine Wiedereröffnung der deutschen Universitäten schritten, insbesondere für die Erkenntnis ihres besonderen Verhältnisses zu den medizinischen Fakultäten, deren Tätigkeit eine der unerlässlichen Voraussetzungen für die Gesundheitsfürsorge der Bevölkerung des durch den Krieg zerstörten Landes war, sind zwei Studien. Die erste befasst sich mit dem amerikanischen Akademiker und Beamten der Besatzungsbehörde E. Y. Hartshorn, der dem Gedanken einer möglichst raschen Erneuerung des deutschen Hochschulwesens zum Durchbruch verhalf,⁶⁸⁵ die zweite thematisiert die Entnazifizierung von Berufsgruppen, an erster Stelle u.a. gerade die der Ärzte.⁶⁸⁶

Karrieren vor und nach 1945 lautet der Untertitel einer Monographie von E. Klee über die deutsche Medizin im Dritten Reich.⁶⁸⁷ Neben den "klassischen" Themen (Tätigkeit der Ärzte in Konzentrationslagern, Verfolgung von jüdischen Ärzten) widmet Klee in Übereinstimmung mit dem Marburger Sammelband seine Hauptaufmerksamkeit den am meisten kompromittierten Fächern und ihren Vertretern, die an den Verbrechen des Regimes mitbeteiligt waren. Bemerkenswert ist das Kapitel über die Entnazifizierung der Universität Jena⁶⁸⁸ (d. h. einer der in der sowjetischen Besatzungszone liegenden Universitäten, denen vor 1989 weitaus weniger Aufmerksamkeit zuteil geworden war als ihren Entsprechungen im Westen⁶⁸⁹). Die private und gesellschaftspolitische Dimension jener Persönlichkeiten, die sich nach 1945 mit ihrer Vergangenheit auseinandersetzen

⁶⁸⁴ Ingrid KRÜGER-BULCKE, *Universität im Zwielicht*. Der Zustand der Universität Marburg und ihre Erneuerungsbemühungen unter amerikanischem Einfluß 1945/46, in: *ibid.*, S. 13-36.

⁶⁸⁵ James F. TENT, *Edward Y. Hartshorne and the Reopening of German Universities, 1945-1946: His Personal Account*, *Paedagogica Historica* 33, 1997, 1, S. 183-200.

⁶⁸⁶ Charles E. McCLELLAND, *American Reform Efforts: German Professional Education after World War II*, *ibid.*, S. 265-275.

⁶⁸⁷ Ernst KLEE, *Deutsche Medizin im Dritten Reich*. *Karrieren vor und nach 1945*, Frankfurt am Main 2001.

⁶⁸⁸ *Ibid.*, Kap. 11: *Jena, die braune Universität*, S. 230-253.

⁶⁸⁹ Diese Feststellung beispielsweise bei P. CHROUST, *Der verordnete Neubeginn*, S. 107. *Ibid.* auch ein Verweis auf die Literatur.

mussten, erfasst Klee in den Kategorien *Täter, Mitläufer, "innere" Nazigegner, Retter, Opfer* im 13. und 14. Kapitel.⁶⁹⁰

Die tschechischen Universitäts- und Medizinhistoriker beteiligten sich mit ihren deutschen Kollegen aus Freiburg i. Br. an zwei Projekten, die sich mit Parallelen des Schicksals tschechischer und deutscher Hochschullehrer im braunen und roten Totalitarismus befassten. In dem Sammelband *Prager Professoren 1938-1948*⁶⁹¹ wird den Ärzten entsprechend ihrem Anteil an den Vertretern der übrigen Fächer (4 Ärzte gegenüber 24 übrigen Gelehrten) Aufmerksamkeit zuteil. Die Verfasser der "Porträts" zweier tschechischer und zweier deutscher Professoren der beiden Prager medizinischen Fakultäten⁶⁹² warfen einerseits die Frage auf nach der Kontinuität wissenschaftlicher Karrieren während der Ersten Republik, des Protektorats, nach der Befreiung (bzw. der Ausweisung) und auch nach 1948, andererseits die Frage nach der Widerstandsfähigkeit des Einzelnen gegenüber einem Regime, das seine Gegner in unterschiedlichem Maße strafte, seine überzeugten Anhänger belohnte oder seine unfreiwilligen Mitläufer korrumpierte und kompromittierte. Im Falle der beiden tschechischen Medizinprofessoren gibt es eine klare Kontinuität nicht nur hinsichtlich ihrer Berufslaufbahn, sondern auch in Bezug auf ihr Opfer gegenüber den Mächtigen; das Schicksal der beiden deutschen Professoren fällt in die Serie neuer Karrieren in anderen Institutionen, die nach der Aufhebung der deutschen Universität in Prag unvermeidlich waren. Auf allgemeinere Züge von Umschwüngen in den Karrieren der Prager (aber auch Brünner) Hochschullehrer - Tschechen, Deutsche und Juden – bei Regimewechsel haben in den einleitenden und abschließenden Beiträgen M. Glettler, A. Míšková, J. Pulec und J. Kalendovská sowie A. Kostlán hingewiesen.⁶⁹³

Direkt Ärzten gewidmet war eine Tagung von Prager und Düsseldorfer Historikern und Ärzten im Jahre 1999. Der - unausgesprochene - Untertitel der Konferenz und seiner

⁶⁹⁰ E. KLEE, *Deutsche Medizin*, Kap. 13, S. 280-308, Kap. 14, S. 309-337. Eine andere Kategorisierung der Hochschullehrer und weiterer Angestellter, die den Entnazifizierungsprozess durchlaufen mussten, ergab sich aus einer Überprüfung anhand von Fragebögen, die die amerikanische Besatzungsbehörde 1945 herausgegeben hatte: 1. *Hauptschuldige*, 2. *Belastete*, 3. *Minderbelastete*, 4. *Mitläufer*, 5. *Entlastete*. Zu dieser Kategorisierung und den mit ihrer praktischen Anwendung verbundenen Schwierigkeiten vgl. I. KRÜGER-BULCKE, *Universität im Zwielficht*, S. 25-26.

⁶⁹¹ *Prager Professoren 1938-1948*. Zwischen Wissenschaft und Politik (Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 17), hrsg. v. Monika GLETTLER - Alena MÍŠKOVÁ, Essen 2001.

⁶⁹² Ludmila HLAVÁČKOVÁ - Alena MÍŠKOVÁ, *O. Grosser*, in: *ibid.*, S. 415-428; Alena MÍŠKOVÁ - Petr SVOBODNÝ, *H. H. Knaus*, in: *ibid.*, S. 429-441; Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *A. Jirásek*, in: *ibid.*, S. 443-461; Petr SVOBODNÝ, *J. Charvát*, in: *ibid.*, S. 463-482.

⁶⁹³ *Ibid.*, S. 13-68, 605-655.

Akten *Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften*⁶⁹⁴ hätte “Parallelen und Unterschiede” lauten können (1933-1945/1948-1989; tschechische/deutsche; ost-/westdeutsche), wie ja auch in zahlreichen Beiträgen die in oben erwähnten Konferenzen und Publikationen dominierenden Ausdrücke “Kontinuität” und “Neubeginn” implizit enthalten sind. Als grundlegend für die Erkenntnis eines Neubeginns unter veränderten Verhältnissen müssen die Referate über den Einfluss des Herrschaftssystems auf die Medizin der Weimarer Republik und des Dritten Reiches sowie über den Weg der Medizin vom nationalsozialistischen Deutschland zur Medizin in der DDR und BRD erachtet werden.⁶⁹⁵

Die bislang letzte Wortmeldung zum Thema Universitätsmedizin im Übergang von der Diktatur zur Demokratie stellte ein Treffen unter dem Thema *Universitäten und Hochschulen im Nationalsozialismus und in der frühen Nachkriegszeit* dar, das im Juni 2002 von Düsseldorfer Historikern organisiert wurde. Das Programm der Konferenz verspricht einen interessanten Sammelband mit Beiträgen zu Schicksalen einzelner Persönlichkeiten, Disziplinen und ganzer Institutionen. Auch diesmal waren tschechische Historiker vertreten, die mit den Schicksalen mehrerer Professoren der deutschen medizinischen Fakultät in Prag vor und nach 1945 bekanntmachten.⁶⁹⁶

Im Zusammenhang mit den Schicksalen von Hochschullehrern der MF DU nach 1945 seien – in aller gebotenen Kürze – wenigstens zwei grundlegende Aspekte der Entwicklung der deutschen Hochschulen kurz nach der Niederlage des Faschismus erwähnt. Der erste Aspekt ist die Entnazifizierung, die eine der Bedingungen für die – und dies ist der zweite Aspekt - Wiedereröffnung der Hochschulen darstellte. Im Rahmen der allgemeinen Entnazifizierung wurde von Anfang an außerordentlicher Nachdruck auf die Säuberung und Demokratisierung des Bildungssystems gelegt (explizit bereits in den Dokumenten der Konferenzen von Jalta und Potsdam). Trotz der gemeinsamen Absicht der vier Alliierten wurde der eigentliche Entnazifizierungsverlauf nachhaltig von vielen Faktoren beeinflusst, darunter beispielsweise von einer in den Westzonen geübten unterschiedlichen Auslegung des Wesens des Nationalsozialismus im Vergleich zu der in der sowjetischen Besatzungszone vorherrschenden Interpretation, von politischen

⁶⁹⁴ *Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften*, hrsg. v. Thomas RUZICKA - Michal ANDĚL - Martin BOJAR - Detlef BRANDES - Alfons LABISCH, Essen 2001.

⁶⁹⁵ Alfons LABISCH, *Herrschaftssystem und Medizin - Weimarer Republik und “Drittes Reich” als Fallstudien*, in: *ibid.*, S. 51-60; Wolfgang WOELK, *Der Weg der Medizin vom Ende des Nationalsozialismus in die Medizin der DDR und der BRD*, in: *ibid.*, S. 125-136.

⁶⁹⁶ Alena MÍŠKOVÁ, *Die Kontroverse Knaus gegen Strauss*; Michal ŠIMŮNEK, *Getarnt-Verwischt-Vergessen* (über die Beteiligung von K.-G. Bennholdt-Thomsen und F. X. Luksch an der Euthanasie).

Nuancierungen, die es auch unter den Westalliierten gab, oder von dem unterschiedlichen Stand der vorläufigen Vorbereitungen zur Nachkriegserneuerung (am besten durchdacht war das Vorgehen der USA). Hinzu kamen mit Beginn des Kalten Krieges sehr bald die Vertiefung der Unterschiede und der Umstand, dass man die Entnazifizierungsmaßnahmen in die Hände deutscher Behörden legte (in der amerikanischen Besatzungszone bereits im März 1946), wodurch die ursprünglich radikalen Pläne der Alliierten merklich entschärft wurden.⁶⁹⁷ Obwohl die britischen und französischen Besatzungsbehörden sich im wesentlichen an den amerikanischen Plänen von “negativen” und “positiven” Maßnahmen des Entnazifizierungsprozesses orientierten,⁶⁹⁸ blieben Ausmaß und Intensität ihrer Maßnahmen deutlich hinter denen der Amerikaner zurück (was sich z. B. in einer minimalen Zahl von Hochschullehrern zeigte, die in der britischen und französischen Besatzungszone unter den Hauptschuldigen zu finden waren – im Gegensatz zur amerikanischen Besatzungszone). Diese Disproportionen führten unter anderem zu einer Situation, da Exponenten des Naziregimes aus der strengeren amerikanischen Besatzungszone vielfach neue Wirkungsstätten in den für sie sichereren Besatzungszonen der Briten und Franzosen fanden.⁶⁹⁹ (Die größere “Sicherheit” dieser Besatzungszonen konnte auch bei der Wahl einer neuen Wirkungsstätte der Prager Hochschullehrer eine Rolle gespielt haben.) Die allzu radikale Entnazifizierung an einigen Universitäten in der amerikanischen Besatzungszone führte freilich zu einem Mangel an politisch nichtkompromittierten Lehrern, was einer Neueröffnung dieser Schulen abträglich war.⁷⁰⁰ An der Marburger Universität wurden beispielsweise von den amerikanischen Behörden aufgrund einer Fragebogenaktion zur Jahreswende 1945/1946 fast 37% aller Hochschullehrer ausgeschlossen, die meisten gerade an der medizinischen Fakultät (29 von 51, d.h. 57%).⁷⁰¹ Der widerspruchsvolle Entnazifizierungsprozess der Hochschulen zeigte sich auch in zwei gegensätzlichen Tendenzen: zum einen in den Versuchen der Besatzungsmächte (abermals vor allem der Amerikaner), einige Fälle zu überprüfen und strengere Maßstäbe anzulegen, zum andern in der bereits erwähnten deutlichen Aufweichung der Kriterien, nachdem die Säuberung der Hochschulen in deutsche Hände übergegangen war. Auch in der amerikanischen Besatzungszone setzte sich schließlich die

⁶⁹⁷ P. CHROUST, *Der verordnete Neubeginn*, S. 102-104.

⁶⁹⁸ *Ibid.*, S. 105-106.

⁶⁹⁹ *Ibid.*, S. 106.

⁷⁰⁰ *Ibid.*, S. 108-109.

⁷⁰¹ I. KRÜGER-BULCKE, *Universität im Zwielicht*, S. 26; Kornelia GRUNDMANN, *Zusammenbruch und Neubeginn - ein Ausblick*, in: *Die Marburger Medizinische Fakultät im “Dritten Reich”*, hrsg. v. Gerhard Aumüller - Kornelia Grundmann - Esther Krähwinkel - Hans H. Lauer - Helmut Remschmidt, München 2001, S. 654.

zweite Tendenz durch, so dass an der Universität Marburg zum Beispiel von 60 ursprünglich ausgeschlossenen Hochschullehrern 34 wieder aufgenommen wurden, einschließlich 16 der ursprünglich 29 ausgeschlossenen Ärzte.⁷⁰² An der Jahreswende 1946/1947 kann man somit bereits von einer radikalen Mäßigung bzw. eines völligen Stillstands der Entnazifizierung der Hochschulen sprechen.⁷⁰³ Ebenso gelang es in Deutschland nicht, radikale Reformen des Hochschulstudiums durchzuführen, u.a. des Medizinstudiums, wie dies einige Pläne ja vorgesehen hatten.⁷⁰⁴

Was das zweite grundlegende Moment der Entwicklung der deutschen Hochschulen nach der Niederlage des Nationalsozialismus betrifft, also ihre Neueröffnung, kann an dieser Stelle nur eines festgestellt werden: Bei der Reaktivierung der Universitäten spielten in vielen Fällen gerade die medizinischen Fakultäten eine Vorreiterrolle, denn im Interesse der Besatzungsmächte und der Deutschen selbst lag es vor allem, einen völligen Zusammenbruch der Gesundheitsfürsorge und eine anschließende katastrophale Entwicklung im Gesundheitszustand sowohl der einheimischen Bevölkerung als auch des Personals der Siegermächte zu verhindern. Besonders deutlich wird der Schritt von der Inbetriebnahme der medizinischen Fakultäten zur Eröffnung der (mehr oder weniger) vollständigen Universität dort, wo die klinischen Einrichtungen der Fakultäten durch den Krieg fast oder völlig unbeschädigt geblieben waren, also in Marburg (die medizinische Fakultät nahm ihren Betrieb bereits am 27. 6. 1945 auf, die feierliche Eröffnung der gesamten Universität erfolgte am 25. 9. 1945) oder in Heidelberg (Beginn der Vorlesungen an der Fakultät am 15. 8. 1945, feierliche Eröffnung der gesamten Universität am 13. 12. 1945).⁷⁰⁵

⁷⁰² *Ibid.*, S. 27.

⁷⁰³ McCLELLAND, *German Professional Education*, S. 267.

⁷⁰⁴ *Ibid.*, S. 270; I. KRÜGER-BULCKE, *Universität im Zwielicht*, S. 36.

⁷⁰⁵ Eingehender über die Gesundheitspolitik der amerikanischen Behörden und ihren Einfluss auf die allmähliche Eröffnung der Universitäten: *Ibid.*, S. 21, 28-29, 31; zur Entnazifizierung und Wiedereröffnung der Marburger Fakultät: K. GRUNDMANN, *Zusammenbruch und Neubeginn*, S. 652-667. Über Heidelberg vor allem Renato de ROSA, *Der Neubeginn der Universität 1945*. K. H. Bauer und K. Jaspers, in: *Semper Apertus. 600 Jahre Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 1386-1986*, Bd. 3, hrsg. v. Wilhelm Doerr, Berlin-Heidelberg 1985, S. 544-568; Geoffrey J. GILES, *Reeducation at Heidelberg University*, *Paedagogica Historica* 33, 1997, 1, S. 201-219. Zu den Verhältnissen an einigen weiteren Universitäten in der amerikanischen Besatzungszone: Notker HAMMERSTEIN, *Die J. W. Goethe-Universität Frankfurt am Main*, Bd. 1, 1914 bis 1950, Frankfurt am Main 1989, S. 547-602, 624-628, 780-791; *400 Jahre Universität Würzburg*, hrsg. v. Peter BAUMGART, Neustadt (Aisch) 1982, S. 1047-1054. Außerordentlich wichtig nicht nur als Beispiel für die Universitätspolitik in der britischen und französischen Besatzungszone, sondern auch als angestrebtes Ziel vieler Prager Hochschulmediziner sind die Schicksale folgender Fakultäten: Gunter MANN - Franz DUMONT, *Medizin in Mainz*. Praxis und Wissenschaft. Entwicklungen und Erinnerungen. 40 Jahre Medizinische Fakultät und Klinikum 1946-1986, Mainz 1986; Richard TOELLNER, *Medizin in Münster*, in: *Die Universität Münster 1780-1980*, hrsg. v. Heinz Dollinger, Münster 1980, bes. S. 299-304; Hendrik van den BUSSCHE - Friedemann PFÄFFLIN - Christoph MAI, *Die Medizinische Fakultät*, in: *Hochschulalltag im "Dritten Reich"*. Die Hamburger Universität 1933-1945, Teil III, hrsg. v. Eckart Krause - Ludwig Huber - Holger Frisch, Berlin-

Die medizinische Fakultät der deutschen Universität in Prag und ihr Lehrkörper befanden sich nach dem Mai 1945 verständlicherweise in einer ganz anderen Lage (wie etwa auch einige weitere Universitäten in den ehemaligen deutschen Gebieten: Breslau, Königsberg oder Straßburg⁷⁰⁶). Die Fakultät, die noch in den ersten Maitagen neue Doktoren der Medizin promovierte, erlosch unter dramatischen Umständen während des Prager Aufstandes und ihre Räume wurden mit einem Gefühl der Genugtuung von tschechischem Personal übernommen. Rechtlich wurde sie mit der gesamten Universität durch ein Dekret des Präsidenten der Republik vom 18. 10. 1945 aufgehoben. Die Hochschullehrer, die von 1939-1945 an ihr wirkten, hatten Prag bereits während des Krieges im Rahmen des zwischen den Fakultäten des deutschsprachigen Gebietes bestehenden traditionellen Hochschulwechsels verlassen, in zunehmendem Maße dann mit Kriegsende und nach dem Krieg im Rahmen des Abschubs bzw. der Repatriierung von Kriegsgefangenen.

Von einer Erneuerung der deutschen Universität Prag und ihrer medizinischen Fakultät konnte nach 1945 nicht die Rede sein, obgleich ihr Erlöschen auf deutscher Seite verständlicherweise von vielen tief bedauert wurde.⁷⁰⁷ Der Entnazifizierungsprozess ihres Lehrkörpers ging somit auf zahlreiche andere Institutionen über, an denen die ehemaligen Hochschullehrer nach ihrem Weggang aus Prag neue Wirkungsmöglichkeiten gesucht hatten. Ausgangspunkt für unsere Studie über die Schicksale von Prager deutschen Hochschullehrern der Medizin nach 1945 ist biographisches Material, das unter anderem anhand ursprünglichen Quellenmaterials aus deutschen und österreichischen Universitätsarchiven zusammengetragen und in Form eines biographischen Lexikons publiziert worden ist.⁷⁰⁸ Bei seiner Bearbeitung war es freilich nur in wenigen Fällen möglich, die einzelnen Biographien mit entsprechender Gründlichkeit zu studieren, insbesondere hinsichtlich des politischen Engagements während des Krieges und der

Hamburg 1991, S. 1259-1384; Bernd HEIMBÜCHEL - Klaus PABST, *Kölner Universitätsgeschichte*, Bd. II, Das 19. und 20. Jahrhundert, Köln-Wien 1988, Kap. *Medizinische Fakultät*, S. 429-443, Kap. *Wiedereröffnung der Universität*, S. 602-604. Literatur zu den medizinischen Fakultäten in der sowjetischen Besatzungszone führe ich nicht an, da bis auf eine Ausnahme keiner der Prager Hochschulmediziner nach 1945 dort tätig gewesen war.

⁷⁰⁶ Grundlegende Angaben in: *Universitäten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und der Schweiz*, hrsg. v. Laetitia BOEHM - Rainer A. MÜLLER, Düsseldorf 1983.

⁷⁰⁷ Unter derartige Äußerungen aus den Reihen der medizinischen Fakultät kann beispielsweise die Publikation ihres Vorkriegsassistenten Walther KOERTING, *Die Deutsche Universität in Prag*. Die letzten 100 Jahre ihrer Medizinischen Fakultät, München 1968, sowie eine Reihe von Gedenkaufsätzen eingereiht werden, von denen einige im folgenden zitiert werden.

⁷⁰⁸ Ludmila HLAVÁČKOVÁ - Petr SVOBODNÝ, *Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945*, Prag 1998. Sämtliche biographischen Angaben stammen, wenn nicht anders angemerkt, aus diesem Lexikon, ohne dass im einzelnen extra darauf verwiesen würde. Das Lexikon wird im weiteren abgekürzt zitiert als BLDMF.

Karrieren nach 1945. (Eine wichtige Ergänzung der personellen Daten zu den von dem Lexikon angeführten Hochschullehrern stellen die von A. Míšková zusammengestellten Angaben zu ihrem politischen Engagement dar.⁷⁰⁹) Daraus ergibt sich, dass man, von einigen Ausnahmen einmal abgesehen, derzeit nur ungefähr die Gebiete andeuten kann, in die sich die Hochschullehrer der MF DU von Prag aus begeben hatten, nicht aber die Gründe, die sie zu diesem Schritt bewegten, und auch nicht die Umstände, unter denen er erfolgt war.

Von September 1939 bis Mai 1945 durchlief die medizinische Fakultät der Deutschen Karls-Universität in Prag, wie ihre offizielle Bezeichnung damals lautete, 83 habilitierte Hochschullehrer, das heißt Dozenten, außerordentliche und ordentliche Professoren.⁷¹⁰ (5 von ihnen waren allerdings schon damals nicht mehr aktiv und wurden vom Personalstandsverzeichnis nur als emeritiert geführt.) Die bedeutendste Gruppe unter ihnen bildeten 29 Leiter von Kliniken und Instituten mit dem Titel eines (überwiegend) ordentlichen Professors. Im letzten, dem Sommersemester 1945 gab es (zumindest formal) 17 ordentliche, 7 außerordentliche Professoren und 9 weitere Hochschullehrer im Rang eines Professors (1 ehrenamtlicher, 6 außerplanmäßige, 1 unbesoldeter außerordentlicher und 1 mit der Ordinariatsvertretung beauftragter Dozent); 4 ordentliche und 3 außerordentliche Professoren wurden als emeritiert geführt; daneben lehrten an der Fakultät 18 Dozenten, und 4 Assistenten waren "mit Vorlesungen betraut". In der Funktion von Klinik- oder Institutsleiter waren Anfang 1945 22 Professoren (davon 1 Vertretung), die Stelle des Leiters der Kinderklinik war unbesetzt.⁷¹¹ Auf Assistentenstellen wechselten sich in den Jahren 1939-1945 weitere 169 Personen ab (ausgenommen Assistenten mit Dozententitel oder dem Titel eines außerordentlichen Professors). Das Nachkriegsschicksal der Assistenten konnte – mit Ausnahme von 22 Personen – bei der Bearbeitung des BLDMF nicht festgestellt werden. In der Mehrzahl der festgestellten Fälle handelte es sich jedoch um bedeutende akademische Karrieren ehemaliger Prager Assistenten, weshalb sie auch weiter berücksichtigt werden.

Die Nachkriegsschicksale so vieler Hochschullehrer der MF DU in Prag kann nur zusammenfassend skizziert (derzeit ohne gründliches Durcharbeiten der amtlichen Quellen, vor allem der Akten der medizinischen Fakultäten, lediglich anhand der Sekundärliteratur, bestenfalls der Personalakten, die vielfach bis heute noch unzugänglich

⁷⁰⁹ A. MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) Univerzita*, S. 235-263.

⁷¹⁰ *Ibid.*, S. 205-207, S. 235-263 werden nicht alle angeführt; ergänzt nach BLDMF.

⁷¹¹ *Deutsche Karls-Universität Prag, Personal- und Vorlesungsverzeichnis, Sommer-Semester 1945.*

sind, oder anhand von Memoiren) und durch wenige charakteristische Merkmale ergänzt werden. Eingehender sind sie oder werden sie bearbeitet im Rahmen von Biographien zu Einzelpersonen⁷¹² oder zukünftig gemäß den Fachdisziplinen oder Institutionen, in bzw. an denen sie dann weiter gewirkt hatten. Bei 18 von 83 habilitierten Hochschullehrern war es nicht gelungen, irgendwelche Informationen über ihr Wirken nach dem Mai 1945 zu erlangen. Lediglich bei zwei von ihnen ist bezeugt, dass sie den Krieg überlebt hatten. Die Schicksale der übrigen konnten verschieden sein: Tod⁷¹³ noch während des Krieges oder danach (natürlicher oder gewaltsamer Tod: an der Front,⁷¹⁴ beim Abschub); andere Überlebende konnten nach 1945 eine Arztpraxis betrieben haben oder im Krankenhaus angestellt gewesen sein, so dass sie bei Recherchen in Quellen universitärer Provenienz nicht erfasst waren, oder sie führten ein Rentnerdasein. Letzteres ist bei 5 Professoren belegt,⁷¹⁵ davon lebten 3 als Rentner in Tschechien (R. Jaksch von Wartenhorst, R. Schmidt und K. Walko). Von den habilitierten Hochschullehrern ist der Tod während des Krieges bei 4 nachgewiesen (K. Strauß, Professor für Chirurgie, musste die Fakultät wegen Unfähigkeit bereits 1941 verlassen und arbeitete bis zu seinem Tode 1943 im Krankenhaus von Vlašim⁷¹⁶). Mindestens sechs Prager Hochschulmediziner kamen unter dramatischen Umständen in den letzten Kriegstagen oder in deren Folge kurz danach ums Leben: der Psychiater und Neurologe und letzter Rektor der deutschen Universität Prof. K. Albrecht (Selbstmord?), der Dermatologe Doz. R. Bezecny-Greipl (Selbstmord⁷¹⁷), der Chirurg Doz. G. Doberauer (Selbstmord), der Chirurg Prof. J. Hohlbaum (an den Folgen von Verletzungen), der Hygieniker Doz. O. Muntsch (an den Folgen von Verletzungen) und der Gynäkologe Prof. E. von Weinzierl (an den Folgen von Verletzungen).⁷¹⁸ Mindestens

⁷¹² Vgl. Anm. 15 und 19.

⁷¹³ "Entnazifiziert" werden konnten allerdings auch Tote. Prof. K. L. Pesch, der eine kurze Zeit lang Leiter des Prager Hygiene-Instituts war (1940-1941), äußerte sich 1934 zur "Bereinigung" des Ärztestandes wie folgt: "Der Jude ist immer zersetzend. Die Reinhaltung des Rassengutes ist eine der Voraussetzungen der Erhaltung des deutschen Volkes." 1971 benannte die Universität Köln eine Stiftung zur Unterstützung der Hygieneforschung nach ihm. Zitiert nach E. KLEE, *Deutsche Medizin im Dritten Reich*, S. 44.

⁷¹⁴ Tod an der Front ist innerhalb sämtlicher Hochschulmediziner der MF DU lediglich für einen Assistenten belegt.

⁷¹⁵ Beispiel für einen aktiven Lebensabend eines Wissenschaftlers (Zusammenarbeit mit der Wiener medizinischen Fakultät, Verfasser eines Lehrbuchs) ist die Biographie des Anatomen O. Grosser: Wolfgang ZENKER, *O. Grosser und die Prager Anatomie*. Schriften der Sudetendeutschen Akademie der Wissenschaften und Künste, Bd. 22, 2001, S. 52, 56-57.

⁷¹⁶ A. MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, siehe Register und ihr oben in Anm. 19 erwähntes Referat.

⁷¹⁷ Selbstmord als Flucht vor der Verantwortung war auch unter Hochschullehrern anderer medizinischer Fakultäten keine Ausnahme; den makabersten Verlauf zeigte wohl die Tat des Heidelberger Professors für medizinische Chemie E. Müller, der die Wirkung des Gifts auf seinen Organismus mit wissenschaftlicher Akribie notierte. G. J. GILES, *Reeducation at Heidelberg University*, S. 203-204.

⁷¹⁸ Zu den Umständen ihres Todes: A. MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, S. 187 und die dort aufgeführte Literatur (Albrecht); Karel KLAUS, *Za války ve všeobecné nemocnici* [Während des Krieges im allgemeinen Krankenhaus], *Časopis lékařů českých* (weiter als ČLČ) 84, 1945, S. 847-48. (Bezecny-Greipl); H.

10 Dozenten und Professoren brachten mehrere Tage, Monate oder Jahre in tschechoslowakischen Gefängnissen oder in Kriegsgefangenenlagern der Alliierten zu (dies ist auch für zwei Assistenten belegt), einer von ihnen starb im Gefängnis in Prag-Pankrác (Weinzierl). Zwei Assistenten und acht der Universitätsdozenten und Professoren, für die Kriegsgefangenschaft nachgewiesen werden kann, machten nach ihrer Entlassung Karriere.⁷¹⁹ In den Beruf eines Hochschullehrers und Wissenschaftlers kehrte nach der Aussiedlung aus der damaligen Tschechoslowakei die Hälfte der Dozenten und Professoren der MF DU zurück. 18 von ihnen erhielten akademische Stellen allerdings erst nach kürzerem oder längerem Wirken in einem Krankenhaus oder einer Privatpraxis, für 9 weitere war die Arztpraxis die letzte Station ihrer beruflichen Laufbahn, ohne dass sie in den Hochschullehrerberuf zurückgekehrt wären.⁷²⁰ Die meisten von ihnen waren in den westlichen Besatzungszonen tätig, fünf in Österreich und einer in Großbritannien; nur bei einigen Assistenten ist belegt, dass sie in der zukünftigen DDR praktizierten. Z. Stary, Professor für medizinische Chemie und bis Mai 1945 stellvertretender Leiter des Instituts für medizinische Chemie der MF DU, war es auf Grund einer Bescheinigung über seine nationale Zuverlässigkeit gestattet, in Prag als Laborant zu arbeiten, ehe er 1947 eine akademische Stelle außerhalb Europas antrat.⁷²¹ Die Gründe, warum viele der bedeutenderen Hochschullehrer der MF DU nach 1945 keine Anstellung an deutschen oder österreichischen Universitäten fanden, sind meistens nicht fassbar. Eindeutig politisch untragbar war der führende Exponent des Nationalsozialismus an der Prager Fakultät, der Vertreter des meistkompromittierten medizinischen Faches und Professor für Rassenhygiene und Direktor des "vorbildlichen" Prager Instituts K. Thums. Doch selbst seine braune Vergangenheit hinderte ihn nicht daran, dass er bereits 1946 Facharzt für

KILLIAN, *Meister der Chirurgie*, Stuttgart 1980, S. 62-63 und Bohumil NIEDERLE, *Svár či smír?* [Zank oder Versöhnung?], *Rozhledy v chirurgii* 75, 1996, S. 276-277 (Hohlbaum); das Zeugnis des Mediziners H. Wagner in: Wilhelm TURNWALD (Hrsg.), *Dokumente zur Austreibung der Sudetendeutschen. Überlebende kommen zu Wort*, 1951 (www.iolaos.com/scriptorium/deutsch/archiv/weissbuch), Bericht Nr. 75 (Muntsch); *Prager Nachrichten* (München) 21, 6/7, S. 6-7 (Weinzierl).

⁷¹⁹ Das Kriegsende in Prag, seine Internierung, seinen Abschied und Neuanfang in Deutschland beschreibt detailliert z. B. der letzte Dekan der MF DU und Professor für Histologie Max WATZKA, *Von Prag nach Mainz: ein erfülltes Leben für Wissenschaft und Lehre*, in: G. Mann – F. Dumont, *Medizin in Mainz*, S. 181-184; Zeugnis über die Hochschullehrer der deutschen medizinischen Fakultät in den Prager Gefängnissen und Sammellagern hat ebenfalls Dr. med. H. Wagner abgelegt in: W. TURNWALD, *Dokumente zur Austreibung*.

⁷²⁰ Demgegenüber wurde dem Dozenten für Gynäkologie E. Tscherne nach seinem Berufsverbot von 1945-1948 und anschließenden vier Jahren Praxis die *Venia legendi* zurückgegeben; seine Laufbahn krönte er dann als Univ.-Professor in Graz.

⁷²¹ Archiv univerzity Karlovy v Praze [Archiv der Karlsuniversität], Fond Rektorat der Karlsuniversität, Akten, Karton 4, Nr. 489/1945.

Nervenkrankheiten, Amtsarzt und schließlich Konsiliararzt in einem Krankenhaus im österreichischen St. Pölten und Mitarbeiter von Fachzeitschriften wurde.⁷²²

Eine erneute, vollwertige Universitätskarriere nach dem Weggang aus Prag gelang 41 Dozenten und Professoren, mehrere Prager Assistenten habilitierten sich nach 1945 an deutschen und österreichischen Universitäten oder erhielten dort eine Professur. Am schnellsten wieder an das Wirken an der Prager Universität anzuknüpfen, nämlich bald nach dem schicksalhaften Mai 1945, gelang jenen Dozenten und Professoren, die nach Österreich gegangen waren. Bereits 1945 finden wir an der medizinischen Fakultät in Graz zwei Prager Hochschuldozenten (E. Brandstätter, K. Gotsch) und einen Professor (H. H. Knaus⁷²³); im selben Jahr in Innsbruck Prof. K. Häupl und in Wien den ehemaligen Prager Assistenten K. Hruby (der sich hier ein Jahr später habilitierte und 1955 als ordentlicher Professor und Leiter der Klinik nach Graz ging). Das Jahr darauf erhielt der ehemalige Prager Assistent H. Husslein in Wien eine Assistentenstelle (später avancierte er zum Dozenten, Professor und Direktor), und an der dortigen veterinärmedizinischen Fakultät nahm der ehemalige Prager Professor für Physiologie (während des Krieges mit Schwerpunkt auf Luftfahrtphysiologie) G. Schubert seine Tätigkeit auf (1950 wechselte er an die medizinische Fakultät); 1948 wurde an der medizinischen Fakultät der Wiener Universität die Prager Habilschrift von H. Rieger anerkannt. In den 1950er Jahren kamen an die Fakultät von Graz noch zwei Prager Dozenten, an die Wiener Fakultät ein Professor und ein Assistent. Zu den österreichischen Universitäten fühlten sich die ehemaligen Prager wohl ihrer Herkunft wegen hingezogen (von den insgesamt 12 erwähnten Personen waren 8 in Österreich geboren und 9 hatten an den besagten Fakultäten promoviert und dort vor ihrem Weggang nach Prag gearbeitet).

Von den Universitäten in Deutschland waren nach dem Krieg für die ehemaligen Prager Hochschullehrer nicht die am nächsten gelegenen Fakultäten in Bayern (München, Würzburg, Erlangen; 6 Dozenten und Professoren, 5 Assistenten) oder andere Universitäten in der amerikanischen Besatzungszone am attraktivsten (Marburg, Frankfurt, Gießen, Heidelberg; 6 Dozenten und Professoren, 5 Assistenten), sondern die recht weit entfernt gelegenen Fakultäten in Nord- und Nordwestdeutschland (insbesondere Münster, aber auch Hamburg, Bonn, Köln am Rhein, Düsseldorf; 16 Dozenten und Professoren, 4

⁷²² Petr SVOBODNÝ, *Rasová hygiena na lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze (1938-1945)* [Die medizinische Fakultät der Prager deutschen Universität in den Jahren 1938-1945: Rassenhygiene – eine Fallstudie] (im Druck); Peter WEINGART - Jürgen KROLL - Kurt BAYRETTZ (Hrsg.), *Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland*, Frankfurt/Main 1988, siehe Register; E. KLEE, *Deutsche Medizin im Dritten Reich*, S. 215-216, 220-221.

⁷²³ Siehe Anm. 15.

Assistenten) sowie in Südwestdeutschland (Mainz, Freiburg i. Br., Tübingen; 7 Dozenten und Professoren, 2 Assistenten). Einer der Gründe hätte, vor allem zu Beginn, die bereits erwähnten “milden” Entnazifizierungsbedingungen in der britischen und französischen Besatzungszone sein können. Gründe dafür, warum man sich für diese oder jene Universität entschieden hatte, im Nachkriegsdeutschland in den familiären Banden suchen zu wollen, ist – im Unterschied zu den insgesamt einsichtigen Motiven der Hochschullehrer österreichischer Herkunft – praktisch unmöglich. Von den 33 habilitierten Hochschullehrern an der MF DU, die nach dem Kriege an Fakultäten in Deutschland arbeiteten, waren im übrigen 16 in den böhmischen Ländern und 4 in Österreich geboren. Überzeugender scheint demgegenüber die Annahme, dass hier bestehende berufliche Beziehungen (einschließlich der Tätigkeit in der Vorkriegszeit) ausschlaggebend waren, und zwar sowohl für die Entscheidung, sich an eine bestimmte Universität zu begeben, als auch für die Einladung des Betreffenden durch eine bestimmte Fakultät aufgrund seines Rufes.

Größte Aufmerksamkeit dürfte in Zukunft eine eingehende Bearbeitung der Schicksale der ehemaligen Prager Hochschullehrer an der medizinischen Fakultät im westfälischen Münster verdienen. Bereits 1946 waren an ihr drei Prager tätig: die Internisten Doz. R. Knebel und Prof. F. Schellong sowie der Pädiater Prof. H. Mai⁷²⁴; an der Wende von den 1940er zu den 1950er Jahren kamen weitere vier Dozenten bzw. Professoren (z. B. der bedeutende Internist A. Rühl) und 3 ehemalige Assistenten hinzu und 1964 noch der bekannte Röntgenologe A. Beutel (insgesamt 11 Personen).⁷²⁵ Die bisherigen Kenntnisse erlauben mir zur Zeit nicht den überzeugend Nachweis, inwieweit die Attraktivität Münsters für die Prager Ärzte durch persönliche Kontakte beeinflusst war (Mai und Schellong hatten hier schon vor dem Krieg gewirkt; Rühl war Schellongs Nachfolger im Amt des Klinikleiters nicht nur nach dessen Wechsel von Prag nach Münster, sondern auch nach seinem Tode in Münster), und auch nicht der Prozess der Auseinandersetzung mit der nazistischen Vergangenheit einiger “unserer” Professoren (Schellong, Rühl⁷²⁶).

⁷²⁴ Seine Karriere krönte er in den 70er Jahren als Arzt im Krankenhaus A. Schweitzers in Lambaréne. Zeitungsausschnitt aus dem Archiv des Autors.

⁷²⁵ Seine berufliche Laufbahn in Münster beendete auch K. Mündnich, der sich im April 1939 in Prag habilitiert hatte, also noch vor dem Datum, das für die Aufnahme unter die Hochschullehrer der MF DU der Kriegszeit entscheidend war. Der Anteil der “Prager” Hochschullehrer bei der Neuerrichtung der Fakultät in: H. DOLLINGER, *Die Universität Münster*, bes. S. 301-303.

⁷²⁶ Schellong war nach Kriegsende in Münster länger als ein Jahr mit Berufsverbot belegt, Rühl war bis 1953 in sowjetischer Gefangenschaft. Indirekte Mitteilung von Schellongs Enkel aus dem Jahre 1996, Archiv des Autors.

Die kompromittierende Vergangenheit (die vermutete Beteiligung am Kindereuthanasieprogramm⁷²⁷) folgte auch dem Pädiater Prof. K.-G. Bennholdt-Thomsen an seine neue Wirkungsstätte an der Universität Hamburg, wohin er zu Kriegsende berufen worden war, also in einer Zeit, an die er selbst nicht gern zurückdachte.⁷²⁸ In Hamburg waren dann außer ihm noch zwei weitere Prager Hochschullehrer tätig (einer von ihnen erst nach längerem Wirken in Frankfurt und an der Freien Universität in Westberlin). Bennholdt-Thomsen wechselte 1947 an die Universität in Köln am Rhein über. Dort war bereits 1948 W. Dick zum ordentlichen Professor für Chirurgie ernannt worden (seine Stelle trat er erst 1950 an, bis dahin war er als Krankenhausarzt in Klagenfurt tätig), der aus Prag vor allem dadurch bekannt war, dass er R. Heydrich nach dem Attentat operiert hatte.⁷²⁹ An die Universitäten in Bonn (2 Personen) und Düsseldorf (4 Personen, davon 1 Assistent) gelangten die einstigen Prager Hochschullehrer allmählich erst nach 1948.

Von den Universitäten in Südwestdeutschland hat für unser Thema die Universität Mainz die größte Bedeutung. Ihre Bedeutung besteht zum einen in den besonderen Umständen, unter denen die medizinische Fakultät in Betrieb genommen wurde, welche für zwei Prager Professoren ein günstiges Klima gewährte (Neugründung der Universität 1946; ihr Protegieren durch die französischen Besatzungsbehörden im Rahmen der "Rheinland-Politik"; rein formale Entnazifizierung des medizinischen Personals im Krankenhaus, das die klinische Basis der neuen Fakultät wurde; die meisten neuen Professoren kamen aus Universitäten in Ostdeutschland und den für Deutschland verlorenen Gebieten: aus Breslau, Straßburg und Prag)⁷³⁰, zum andern in dem Umstand, dass beide Professoren (der Pharmakologe G. Kuschinsky und der Histologe und Medizinhistoriker M. Watzka) über ihre Ankunft in Mainz Ende 1946, mit der sie einem Aufruf des Mainzer Rektors J. Schmid gefolgt waren, ein wertvolles persönliches Zeugnis ablegten.⁷³¹ An die Tübinger Fakultät kam bereits 1945 der ehemalige Prager Assistent und spätere hiesige Professor H. Seidl, und 1955 wechselte der bereits erwähnte W. Dick von

⁷²⁷ Michal ŠIMŮNEK, *Getarnt-Verwischt-Vergessen*; DERS., *Nejnovější odborná literatura z německé jazykové oblasti k problematice nacistické "eutanázie"* [Die neueste Fachliteratur aus deutschsprachigem Gebiet zur Problematik der nazistischen "Euthanasie"], AUC-HUCP 41, 2001, 1/2, S. 203-208.

⁷²⁸ Universitätsarchiv Köln, Bestand 192/144, 317 III/0116; E. KRAUSE – L. HUBER – H. FISCHER, *Hochschulalltag im "Dritten Reich"*, S. 1372.

⁷²⁹ R§§§. A. DAVIS, *The Assassination of R. Heydrich*. Surgery, Gynecology et Obstetrics 133, 1971, S. 304-318.

⁷³⁰ Franz DUMONT, *Vom Rochusspital zur Universitätsklinik*, in: G. Mann – F. Dumont, *Medizin in Mainz*, S. 59-69.

⁷³¹ Gustav KUSCHINSKY, *50 Jahre Arzt und Pharmakologe*, in: *ibid.*, bes. S. 242-244; M. WATZKA, *Von Prag nach Mainz*, in: *ibid.*, S. 182-184.

Köln an diese Fakultät.⁷³² In den 50er Jahren wurden 4 ehemalige Prager Hochschullehrer Mitglieder des Lehrkörpers an der medizinischen Fakultät in Freiburg. Der Bemerkenswerteste unter ihnen war zweifellos G. Weyrich, Professor für Gerichtsmedizin und Leiter des Prager Instituts, der sowohl R. Heydrich als auch seine Attentäter seziert hatte und ab 1954 Professor und Institutsleiter in Freiburg war.⁷³³

Von relativ geringer Bedeutung war für die einstigen Prager Hochschullehrer die Münchener medizinische Fakultät. 1947 wurde der greise Professor A. Tschermak von Seyssenegg ihr Universitätsdozent ehrenhalber und Leiter des physiologischen Instituts mit Sitz in Regensburg, und ab demselben Jahr lehrte an ihr Dozent R. Knebel (1951 wechselte er nach Münster, 1956 nach Gießen). Nach 1949 fanden auch vier ehemalige Prager Assistenten hier eine neue Wirkungsstätte; sie wurden hier schließlich auch zu Professoren ernannt. Auch die medizinische Fakultät in Würzburg war eher der Start zu neuen Karrieren für ehemalige Prager Assistenten (3 von ihnen wurden hier später auch Professor). In den Jahren 1947-1948 bot sie aber auch zwei bedeutenden Prager Professoren Zuflucht. R. Ziel wurde lediglich Professor ehrenhalber, während der ehemalige Prager Leiter des Instituts für Hygiene und führende Experte für Tropenhygiene C. Sonnenschein in Würzburg höchste Ämter innehatte (Institutsleiter, Dekan, Rektor).⁷³⁴

An der medizinischen Fakultät in Erlangen arbeiteten von 1947 Doz. K. Podleschka (1948 Professor) und von 1948 D. Jahn, Professor für innere Medizin.⁷³⁵ Seine Personalakte enthält ein einzigartiges Zeugnis über den Entnazifizierungsverlauf (Protokoll der deutschen Kommission vom 4. 11. 1946 mit dem abschließenden Urteil „*entlastet*“ sowie Fragebogen der amerikanischen Behörden vom September 1947).⁷³⁶

An der medizinischen Fakultät der Universität Marburg wurde 1949 der ehemalige Prager Direktor H. Hamperl (ab 1954 in Bonn) Professor und Leiter des Instituts für pathologische Anatomie, und Ende der 50er, Anfang der 60er Jahre nahm die Fakultät noch zwei weitere ehemalige Prager Hochschullehrer an (den einen bereits als Emeritus). In Gießen erhielt erst 1958 der ehemalige Prager Leiter des Instituts für experimentelle Pathologie J. Rihl eine Professur; zwei Jahre zuvor war der bereits erwähnte Knebel von Münster an die Fakultät gelangt. In Frankfurt/Main hatte bereits 1946 der ehemalige Prager

⁷³² Zu den Umständen dieses Wechsels siehe: Universitätsarchiv Tübingen, Sign. 205/57.

⁷³³ Archiv Ministerstva vnitra [Archiv des Innenministeriums] in Prag, Sign. Z-7-22 (den Hinweis auf diese Quelle verdanke ich M. Šimůnek); Emanuel VLČEK, *Identifikace lebek parašutistů z Resslovy ulice v Praze* [Die Identifizierung der Fallschirmjägerschädel aus der Resselgasse in Prag], ČLČ 128, 1989, S. 247-253.

⁷³⁴ Universitätsarchiv Würzburg, Zentralverwaltung, Registratur, Personalakte C. Sonnenschein.

⁷³⁵ Neue biographische Angaben gegenüber dem BLDMF in: *Die Professoren und Dozenten der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen 1743-1960*, 2, hrsg. v. Renate WITTERN, Erlangen 1999, S. 94-95, 145-146.

⁷³⁶ Universitätsarchiv Erlangen, Personalakte D. Jahn.

Assistent W. Brosig eine Anstellung als Assistent erhalten, ab 1953 war er Dozent in Frankfurt und ab 1959 Professor der Chirurgie an der Freien Universität in Berlin (West). Als Assistent in Frankfurt begann auch der in Prag habilitierte Otorhinolaryngologe R. Link (1949), ab 1952 daselbst auch Professor und ab 1955 Leiter der Klinik an der Freien Universität. (Mit Semesterbeginn 1939/1940 war Prof. W. Nonnenbruch von Prag nach Frankfurt als Leiter der dortigen Klinik für innere Krankheiten übergewechselt.⁷³⁷ Mit der Prager Fakultät hatte er noch nach wie vor Kontakt. Ob bei der Frankfurter Stellenbesetzung durch die beiden soeben erwähnten Hochschullehrer und schließlich auch bei ihrem Weggang nach Berlin persönliche Kontakte eine Rolle spielten, darüber kann nur spekuliert werden.) Auch die Heidelberger Fakultät war für die Flüchtlinge aus Prag relativ unbedeutend: mit einer Assistentenstelle begann nach seiner Rückkehr aus der Kriegsgefangenschaft (1949) V. Tobiasch seine Karriere in Deutschland (anschließend in Frankfurt, 1957 Dozent und 1963 Professor in Münster, 1973 Professor in Ulm), und 1953 habilitierte sich hier R. Hotovy.

An der neugegründeten Freien Universität in Westberlin (1948) wurde außer den schon genannten zwei Professoren die Pharmakologin H. Langecker 1959 emeritiert (sie hatte Vorlesungen an der veterinärmedizinischen Fakultät gehalten).⁷³⁸ Das Wirken von Prof. O. Hofferber an der veterinärmedizinischen Fakultät der Humboldt-Universität in Ostberlin ab 1951 ist der einzige mir bekannte Fall der akademischen Laufbahn eines ehemaligen Prager Dozenten oder Professors an einer ostdeutschen Universität. Weitaus seltener sind die Fälle, in denen Personen des hier von uns untersuchten Hochschullehrerkreises nach 1945 eine längerfristige akademische Anstellung außerhalb von Deutschland oder Österreich gefunden hatten (zuverlässig bei fünf Personen nachgewiesen). Sie unterschieden sich somit wesentlich von ihren ehemaligen Kollegen, die aus rassistischen oder politische Gründen von den deutschen Universitäten (einschließlich der Prager Universität) verwiesen worden waren. Für sie war der Weggang aus Deutschland eine Frage von Leben und Tod.

Die Wiederaufnahme der akademischen Karriere durch die Hochschullehrer der ehemaligen medizinischen Fakultät der deutschen Universität Prag nach 1945 erwies sich also zweifellos als ein viel komplizierterer und länger währender Prozess als bei den meisten ihrer Kollegen aus Deutschland und Österreich. Trotzdem setzten sehr viele von ihnen auch nach

⁷³⁷ Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Lehrer der Prager deutschen medizinischen Fakultät an der Frankfurter Universität*, Frankfurter Beiträge zur Geschichte, Theorie und Ethik der Medizin, Bd. 15, 1994, S. 233-238.

⁷³⁸ Langeckerová war übrigens die erste Frau, die sich an einer der medizinischen Fakultäten in der Tschechoslowakei habilitiert hatte (1926), und die zweite (außerordentliche) Professorin (1934). Vergleiche: Petr SVOBODNÝ, *Lékařky v českých zemích v první polovině 20. století* [Ärztinnen in den böhmischen Ländern in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts], AUC-HUCP 35, 1995, 1/2, S. 82-83.

1945 ihre berufliche Laufbahn fort, wie übrigens auch ihre Kollegen von der Prager Reinhard-Heydrich-Stiftung.⁷³⁹

Stejní lidé, nové kariéry: Osudy učitelů německé lékařské fakulty v Praze po roce 1945

Resumé

Zánik německé univerzity v Praze v květnu 1945 způsobil, že denacifikace a obnovení akademických kariér jejich učitelů (83 docentů a profesorů) probíhala na jiných německých univerzitách. Postup denacifikace byl zpočátku rozdílný podle okupačních zón, konečný efekt byl však podobný: jen několika exponentům nacismu nebylo povoleno se na univerzity vrátit, což platí i o pražských učitelích medicíny. Ti pochopitelně nepokračovali na své mateřské fakultě, ale na během let 1945-46 znovuotevřených fakultách v Německu nebo v Rakousku (celkem 41, z toho 9 v Rakousku). Motivy při jejich rozhodování pro konkrétní fakultu byly rozličné, dnes těžko postižitelné. Roli mohly hrát jak důvody spíše subjektivní (osobní, rodinné, profesionální), tak ovlivněné vnějšími okolnostmi (poměry v dané okupační zóně, městě, na univerzitě). Pro pražské učitele medicíny nebyly kupodivu nejatraktivnější univerzity v bližším okolí (Bavorsko), a už vůbec ne ve východním Německu (jediný případ), ale spíše v severním, severozápadním a jihozápadním Německu (celkově vyniká Münster). Jen málokterí získali nové univerzitní posty ihned po příchodu z Prahy, bezprostředně po válce, většina se k akademické dráze vracela oklikou přes lékařskou praxi, období jejího zákazu, někteří dokonce přes (i dlouhodobé) zajetí. I mezi učiteli LF NU byly oběti posledních dní války. Obnovení akademických kariér učitelů bývalé LF NU v Praze po roce 1945 byl nepochybně složitější a déletrvajícím proces, než u většiny jejich kolegů v Německu a v Rakousku. Přesto velká část z nich pokračovala i po roce 1945 ve svém profesionálním vzestupu, podobně jako jejich kolegové z pražské *Reinhard-Heydrich-Stiftung*.

⁷³⁹ Andreas WIEDEMANN, *Die Reinhard-Heydrich-Stiftung*. Wissenschaft im Dienst der Germanisierung, AUC-HUCP 41, 2001, 1/2, S. 124.

* * *

*Tato kapitola byla publikována v nezměněné podobě ve sborníku Michal SVATOŠ –
Luboš VELEK - Alice VELKOVÁ (ed.), Magister noster. Sborník statí věnovaných in
memoriam prof. PhDr. J. Havránkovi, CSc., Praha 2005, s. 261-274.*

Závěr

Již v meziválečném období dominovaly ve vztazích mezi dvěma pražskými univerzitami nezájem, nevraživost nebo otevřené konflikty, reflektované jak současníky, tak s odstupem času historiky. Nejviditelnějším projevem nesmiřitelných postojů představitelů obou univerzit, větší části učitelských sborů i studentských komunit byla tzv. insigniáda v roce 1934. Přesto je možné najít na fakultách obou univerzit výjimečné osobnosti, které ve svých oborech dokázaly se svými protějšky k oboustrannému prospěchu komunikovat a spolupracovat. V oblasti humanitních věd to byli například slavisté, v oblasti lékařských pak sociální lékaři a hygienici. Význam německých sociálních hygieniků pro mezifakultní spolupráci a zejména přínos pro československé veřejné zdravotnictví je proto mimořádný nejen v této specifické oblasti, ale velmi výjimečný i v širších souvislostech německé medicíny, respektive vědy v českých zemích. Německé hygieniky předurčovaly k užší spolupráci s jejich českými kolegy i státními orgány především sociální kontexty medicíny. V některých případech hrál svou roli i jejich původ, zanedlouho označený jako rasový, který jim umožnil bez problémů přijmout novou československou identitu. Loajalita a přínos ke společné československé věci ve výchově nových preventivních lékařů a organizaci veřejného zdravotnictví byly už ve své době vysoce oceňovány českými kolegy.

V období protektorátu probíhaly přeměny v univerzitní oblasti (likvidace českých vysokoškolských pracovišť na jedné a nacifikace německých na druhé straně) na lékařských fakultách odlišně od zbytku univerzit. Lékařské fakulty mají totiž ve srovnání s ostatními dodnes specifické postavení jak v rámci univerzity, tak v dalších oblastech, ve kterých působí. Vzhledem ke svým úkolům ve vzdělávání vysoce kvalifikovaných odborníků, významnému postavení špičkových vědeckých center a funkci nejmodernějších zdravotnických zařízení místního, regionálního i celostátního působení jsou výraznou složkou tří odlišných, hierarchicky uspořádaných sfér: univerzitního, městského i celospolečenského organismu. Komplikované právní, organizační, finanční, personální a provozní aspekty soužití univerzit, zdravotnických zařízení, hostitelského města a státních orgánů byly v případě Prahy zvláště složité již před první světovou válkou a v meziválečném období, mimo jiné v důsledku změn v politické sféře. K běžnému vztahu vymezenému trojúhelníkem univerzita – nemocnice – hostitelské město přistupovalo v pražském případě rostoucí napětí vedoucí k otevřenému konfliktu mezi českou a německou fakultou v letech 1883-1918-1938/39-1945 a proměnlivé vztahy státních orgánů vůči oběma univerzitám vyplývající z politických převratů. Situaci

dále komplikovaly kompetenční spory mezi institucemi, které byly univerzitám a jejich klinikám nadřizeny, případně s nimi byly v jiném úředním nebo smluvním poměru. Je pochopitelné, že tyto již tak dosti nepřehledné poměry se ještě více zproblematizovaly po 15. březnu a tím spíše po 17. listopadu 1939. Nové státoprávní postavení českých zemí, uzavření českých vysokých škol, začlenění německých vysokých škol do říšského svazku, výrazné reformy zdravotnictví i městské správy - to vše vedené po dvou administrativních liniích (protektorátní a říšské) - změnily základní východiska pro řešení vztahů mezi oběma fakultami (univerzitami), mezi univerzitními orgány a zdravotnickými ústavy, respektive s jejich nadřizenými úřady a politickými místy.

K oblastem, které okupační správa, nacifikační a germanizační politika ovlivňovaly nejvíce, patřily vedle vysoké školství také správa hlavního města a zdravotnictví. Popisované kliniky uzavřené lékařské fakulty UK, na jejichž půdě se uvedené okruhy protínaly, byly z tohoto důvodu nejzranitelnější. Současně však – díky provázanosti a nepřehlednosti těchto tří oblastí (v případě dalších kliniky šlo *mutatis mutandis* o administrativu jiných správních celků) – zde existoval až do přelomu let 1942/43 dostatek prostoru k úhybným manévřům a rezistenci. Nakonec ale české kliniky soustředěnému náporu německých úřadů i „kolegů“ z německé fakulty podlehly a byly právně, i když nikdy ne zcela fakticky, degradovány na pouhá nemocniční oddělení. Nacistická represivní politika versus rezistence patří sice mezi klasické kategorie historického bádání, v tomto průniku či interakci několika oblastí však jejich formy nabývaly zvláštních rysů.

Dochované prameny umožňují detailní popis byrokratického postupu degradace českých klinik v letech 1939-1943, ale zatím se podařilo najít jen několik náznaků toho, že likvidace univerzitních pracovišť nezbytných pro zdárný chod zdravotnické služby byla řízena a koordinována vyššími politickými místy, především úřadem říšského protektora. Proč k tomu došlo právě v této době? V časovém kontextu tato likvidace vrcholila souběžně s realizací správních reforem v protektorátu zahájených R. Heydrichem, ale dokončených až po jeho smrti. Současně se od jara 1942 množily veřejné i tajné projevy nacistických vůdců (R. Heydrich, K. H. Frank), kteří znovuotevření českých vysokých škol radikálně odmítali, i loajální přitakání protektorátních představitelů (E. Moravec, A. Hrubý), kteří jejich trvalé uzavření uznávali. Prokázat i příčinnou souvislost bude možné snad tehdy, až bude dokončen základní archivní výzkum a stejným způsobem detailně zpracovány okolnosti likvidace univerzitních klinik ve všech typech pražských nemocnic.

V procesu nacifikace německé fakulty, probíhající se zpožděním oproti lékařským fakultám v Německu a posléze v anektovaném Rakousku, byl vliv ideologie na lékařské

obory, jak se projevoval v přednáškách, vědeckých publikacích i v reorganizaci některých fakultních pracovišť, odstupňovaný podle oborů. Nejsilněji se uplatnil v rasové hygieně a v disciplínách, na které byly její principy aplikovány. Přístupnost vlivům tohoto druhu závisela v rozhodující míře na lidských kvalitách, pouhá úroveň vědecká nestačila ochránit svého nositele před politickými a ideologickými tlaky. Škála poměru k deformující nacistické ideologii tak mezi reprezentanty jednotlivých oborů na pražské lékařské fakultě osciluje mezi aktivitami rasového hygienika K. Thumse na jedné a gynekologa H. H. Knause na druhé straně, pokud ovšem již nepočítáme s těmi, kteří byli z různých důvodů z fakulty přímo odstraněni. V případě vlivů válečných potřeb režimu je situace méně jednoznačná. Příklady, kdy se přednášky nebo řešené vědecké problémy podřídily aktuálním potřebám zdravotnictví ve válečných poměrech, najdeme velké množství i na pražské fakultě. U mnohých z nich postihneme úzkou návaznost na nové poměry v Říši, jiné byly ale jen završením předchozího domácího vývoje, a to analogicky i mezi českými lékaři (válečná chirurgie, letecká medicína, rentgenologie). Medicína reagovala na mimořádné válečné poměry na obou stranách front, a válka tak například urychlila výzkum etiologie a terapie mnoha chorob, zejména infekčních, i vývoj nových léčiv a jejich zavedení do praxe. Výzkumy pro potřeby války ovšem často probíhaly mimo fakultní půdu, což je zvláště patrné v případě Prahy. Medicína patřila - pochopitelně vedle technických oborů nutných k modernizaci výzbroje všech armád - k válkou kvantitativně nejméně omezovaných vědám. Podle statistiky vědeckých publikací v Říši z roku 1942 bylo v roce 1941 věnováno plných 61% všech vědeckých titulů právě medicíně. Pozitivní dopad války na rozvoj medicíny konstatoval krátce po jejím skončení, pochopitelně na příkladech z druhé strany (především americké), také profesor vnitřního lékařství Jaroslav Charvát. Přes časté zastoupení válkou ovlivněných témat byl dopad těchto přednášek učitelů německé lékařské fakulty na studenty zřejmě nepříliš výrazný, zejména v důsledku neustálého omezování výuky a poklesu počtu studentů, ke konci války dosti dramatickému (přesnější údaje zatím chybí). Také vědecká práce většiny exponentů nových oborů za války buďto výrazně zaostávala za jejich předválečnou produkcí nebo pokračovala v jejich lepších tradicích. Výjimkou je opět zmiňovaný K. Thums, jehož práce z let 1939-1945 nelze označit jinak než jako čistou propagandu.

Vedle strukturálních faktorů politické, administrativní nebo ekonomické sféry měly na konkrétní cesty proměn obou lékařských fakult, míru přizpůsobení, podlehnutí nebo naopak rezistence, nezanedbatelný vliv také osobnostní faktory. Několik příkladů publikovaných v této práci dále prohlubuje poznání, že hodnotící morální soudy pochopitelně

nesledují linii mezi nacifikovanou německou fakultou a uzavřenou českou, ale mnohdy je tato linie nejasná i případech jednotlivců. Krajiní polohy jsou samozřejmě snáze uchopitelné. Co se však stále vzpírá uchopení, jsou ony pověstné šedé zóny mezi různými kategoriemi, přechody mezi jednotlivými fázemi života konkrétní člověka nebo dokonce svár mezi jednotlivými stránkami jeho osobnosti. Zvláště v privátních vyznáních osob nucených rozhodovat se v (obou) totalitních systémech mezi dvěma zly lze nalézt dva hlavní motivy, v rozdílně míře typické: za prvé prostý lidský strach a za druhé jev, který bych s trochou nadsázky nazval kontinuita morálního klopýtnutí. Přestože zvláště čeští lékaři měli (podobně jako Charvát a Hájek) ke svému strachu z nacistů dobré důvody, v některých případech jej dokázali v kritických momentech překonat, v jiných je ale vedl k ústupkům, které jim byly po osvobození přičteny k tíži. Poválečné potíže pak u některých pocity ohrožení jen posílily a meze jejich odolnosti dále posunuly, aby vedly k dalším ústupkům, tentokrát novému režimu. V případě některých lékařů se mi navíc zdá dosti příznačná také jejich dvojí optika v otázkách etiky. Tolik proklamovaná lékařská jim totiž někdy trochu zastiňovala onu obecně lidskou. Pochopitelně, že lékař nemohl odmítnout léčit vedle jiných prominentů manželku Emanuela Moravce, aby ji krátce po převratu v ordinaci vystřídala Marta Gottwaldová. Ale mohl se alespoň na sklonku života zdržet tvrzení o své odvěké nelásce ke komunismu, o svém nečlenství v KSČ, a to i přes upřímné doznání z roku 1948, že bude k režimu loajální. Přednostové klinik, kterým osobní intervence (například) paní Gottwaldové zachránily soukromé praxe nebo velké byty i po roce 1948, se vskutku nepotřebovali snižovat ke členství v základní organizaci KSČ spolu s nemocničním personálem. Toho hojně využívali ke svému kariéernímu postupu jiní. Otázka hranic mezi lojalitou a něčím o stupeň výš v případě českých profesorů, kteří si své pozice zachovali po roce 1939, 1945, 1948, 1968 atd., a německých, pro které byly mezníky stejného významu léta 1933, 1939 a 1945, zvláště v kontrastu k jejich kolegům, kteří toto štěstí neměli, je ostatně stejně palčivá i po roce 1989.

Zánik německé univerzity v Praze v květnu 1945 způsobil, že denacifikace jejího učitelského sboru a obnovení akademických kariér učitelů probíhala na jiných univerzitách. Postup denacifikace univerzit byl zpočátku rozdílný podle okupačních zón, konečný efekt byl však podobný: jen několika exponentům nacismu nebylo povoleno se vrátit, což platí i o pražských učitelích medicíny. Ti pochopitelně nepokračovali na své mateřské fakultě, ale na fakultách v Německu nebo v Rakousku, znovuotevřených během let 1945-1946. Motivů při jejich rozhodování pro konkrétní fakultu byly rozličné, dnes těžko postižitelné. Roli mohly hrát jak důvody subjektivní (osobní, rodinné, profesionální styky), tak ovlivněné vnějšími okolnostmi (poměry v dané okupační zóně, městě, univerzitě). Obnovení akademických kariér

učitelů bývalé německé lékařské fakulty v Praze po roce 1945 byl nepochybně složitější a déletrvající proces, než u většiny jejich kolegů v Německu a v Rakousku, přesto se nakonec u mnohých podařil.

Česká lékařská fakulta byla znovuotevřena s celou univerzitou krátce po skončení války. Proces její obnovy započal za dramatických okolností ještě během tzv. pražského povstání ve dnech 5.-9. května, kdy byly českým zdravotnickým personálem s ozbrojenou pomocí obsazeny dosavadní německé kliniky a ústavy a záhy nato přeměněny na instituce české, nejprve fakticky a teprve s delším zpožděním, někdy i několikaletým, také administrativně. Německá univerzita v Praze definitivně podlehla v konfliktu s politickou mocí, momentálně triumfující českou Univerzitu Karlovu čekala jen jeho další, v řadě ohledů neméně těžká a mnohem delší fáze.

Summary

Prague Faculties of Medicine and Their Clinics in 1939-1945

PhD. Dissertation

1st Faculty of Medicine, Charles University in Prague, 2007

The developments that took place in Prague in 1939-1945 offer a particularly interesting starting point for analysing the impact which changing political circumstances can have on universities. The progress of events at Prague universities and institutions of higher learning at key points of the period of 1938/39-1945 does not readily lend itself to any sort of ‘straightforward’ characterisation that would take us from a Nazification of the German (and Austrian) universities after 1933 to their eventual de-Nazification after 1945, or from a closing of universities of the occupied country to their eventual re-opening after 1945 (as was, for example, the case in Poland). The parallel existence of both a Czech and a German university (and technical university), their complementary and at times strongly diverging histories at key moments of the 20th century, supply a rich source of material for a study of the complex interplay between politics, university education, and science. Present intention of this dissertation, however, is not to present these universities as a whole. It focuses just on their faculties of medicine, including their clinical background in Prague hospitals.

Faculties of medicine have a unique position not only with respect to other parts of a university, but also in other areas of their activity. By educating doctors, running top level research centres, and due to the functioning of the most advanced health-care facilities of local, regional, and state-wide importance, they form a crucial part of the organism of the city, the university, and society as a whole. In Prague of the first half of the 20th century, the legal, organisational, personal, administrative, financial, and practical aspects of the co-existence of the faculties of medicine, healthcare facilities, the host city, and state authorities were especially complex, not least because of frequent political upheavals. In case of Prague during the period of 1883-1918-1938/39-1945, the usual triangle of a relationship between university, hospital, and city was further complicated by growing tensions and occasional conflicts between the Czech and the German faculty of medicine, as well as their research institutes and clinics. Their mutual relations were further complicated by the changing attitudes of the state authorities: Austrian ones before 1918, Czechoslovak in 1918-1938/39, Protectorate and Reich authorities in 1939-1945, and after 1945 again the Czechoslovak ones. Yet another element that complicated the situation even further were the mutual disputes

about jurisdiction and competence between the various institutions that supervised the universities and their clinics, eventually those authorities that had another contractual or administrative relation with the universities (Ministry of Education, Ministry of Public Health and Physical Education, Bohemian provincial authorities, Prague municipal authorities, private subjects, etc.).

It is only natural that this already complex situation became more problematic after 15 March, and even more after 17 November 1939. The new legal position of the Czech Lands (namely, the creation of the Protectorate of Bohemia and Moravia), the closing of Czech universities, far-reaching changes in the system of healthcare and municipal government – all of which was happening along two administrative lines, the Protectorate and the Reich one – changed the very foundations of the relations between the two faculties of medicine (and their universities), between the administration of the universities and the hospitals, and last but not least their relations with their governing bodies and political authorities. The forced administrative changes were accompanied by arbitrary and often cruel interventions aimed against individuals as well as institutions, in the course of which police or military force was sometimes used.

The history of both Prague faculties of medicine in 1938/39-1945 has been briefly treated both in the context of the history of both Prague universities, and in a number of preliminary specialised studies. Relations between the schools and hospitals are mentioned both in general literature on the history of hospitals, and in publications dealing with the history of individual institutions. Published biographical dictionaries offer the best starting point for assessing both the active and the passive role of doctors/lecturers in the processes of our interest. Complexities of the relation between medical schools and hospitals have been treated also in the larger context of history of medicine and healthcare in the Czech Lands in 1939-1945.

The main source materials for a study of history of both of the Prague faculties of medicine and their clinics in 1939-1945 consists of administrative documents located in the Archive of Charles University (document collection of the Faculty of Medicine of Charles University 1883-1945; German Faculty of Medicine 1883-1945; Rectorate of the German University 1882-1945), collections of the National Archive in Prague (document collection of the Ministry of Education 1918-1944; Ministry of Social and Health Affairs 1938-1942; Office of the Reich Protector 1939-1945) and the German Federal Archives (*Bundesarchiv*) in Berlin (collections *Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und*

Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen 1939-1945; Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung 1933-1945).

The Czech Charles University was re-opened immediately after the war. The process of its recovery started under dramatic circumstances already during the so-called Prague Uprising on 5-9 May 1945, when the Czech personnel with armed assistance occupied the still German clinics and research institutions, and made them Czech – at first *de facto*, later (in some cases several years later) also *de iure*, i. e. administratively.

The German University in Prague thus definitively lost in confrontation with political powers, and the then triumphant Czech Charles University was soon to face further, no less challenging developments and heavy political pressures.

Seznam použitých pramenů a literatury

I. Archivní prameny

1. *Archivy v ČR*

Archiv Akademie věd, fond Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách/Německá akademie věd v Praze 1891-1945 (osobní spisy)

Archiv Akademie věd, pozůstalost J. Charvátka

Archiv Akademie věd, pozůstalost A. Jiráka

Archiv Akademie věd, pozůstalost V. Vondráčka

Archiv hlavního města Prahy, fond Magistrát hl. m. Prahy I., Presidium rady a magistrátu 1938-1949

Archiv města Brna, Domovské karty B1/39.

Archiv Univerzity Karlovy, fond Akademický senát UK 1883-1951

Archiv Univerzity Karlovy, fond Lékařská fakulta UK 1883-1953 (osobní spisy, spisy děkanátu, pomocné knihy, dodatky)

Archiv Univerzity Karlovy, fond Německá lékařská fakulta 1883-1945 (osobní spisy, spisy děkanátu, pomocné knihy)

Archiv Univerzity Karlovy, matriky doktorů Univerzity Karlova a Německé univerzity 1882-1945

Národní archiv v Praze, fond Ministerstvo sociální a zdravotní správy 1938-1942

Národní archiv v Praze, fond Ministerstvo školství 1918-1944

Národní archiv v Praze, fond Německá zdravotní komora pro Čechy a Moravu (Deutsche Gesundheitskammer für Böhmen und Mähren) 1939-1945

Národní archiv v Praze, fond Úřad řííšského protektora 1939-1945

Státní oblastní archiv Litoměřice, pobočka Most, fond Německá lékařská komora pro Sudety (Deutsche Ärztekammer für das Sudetenland) 1938-1945

2. *Zahraniční archivy*

Archiv der Karl-Franzens-Universiät Graz, osobní spisy

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (SRN), fond R 31 - Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen, osobní spisy

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (SRN), fond R 4901 - Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (SRN), Parteikorrespondenz (dříve Berlin Document Center)

Bundesarchiv Koblenz (SRN), Sammlung Epstein, ZSg 111/26

Rockefeller Archive Center, New York (USA), osobní karty stipendistů

Universitätsarchiv Erlangen (SRN), osobní spisy

Universitätsarchiv Köln (SRN), osobní spisy

Universitätsarchiv München (SRN), osobní spisy

Universitätsarchiv Tübingen (SRN), osobní spisy

Universitätsarchiv Wien (Rakousko), rigorózní protokoly, matriky, osobní spisy

Universitätsarchiv Würzburg (SRN), ústřední správa, registratura, osobní spisy

II. Tištěné prameny

1. Úřední tisky, věstníky, adresáře

Amtliches Material zum Massenmord von Katyn, Berlin 1943

Amtliches Mitteilungsblatt der Hauptstadt Prag/Úřední zprávy hl. m. Prahy 1940-1942

Anzeiger der Hauptstadt Prag, 1940

Deutsche Karls-Universität Prag. Personal- und Vorlesungsverzeichnis 1940-1945

Medizinisches Jahrbuch für die Tschechoslovakische Republik IV, Praha 1931

Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen Universität in Prag 1918-1939

Personalstand der Deutschen Karl-Ferdinands Universität in Prag 1883-1920

Personalstand der Deutschen Universität in Prag 1921-1939

Pražský adresář 1937/38, Praha 1937

Sbírka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava 1944

Seznam osob a ústavů Univerzity Karlovy 1919-1939

The Katyn Forest Massacre. Final Report of the Select Committee to Conduct an Investigation and Study of the Facts, Evidence, and Circumstances on the Katyn Forest Massacre, Washington 1952

Věstník hlavního města Prahy 1939-1940

Věstník Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy 15, 1933, č. 10

Zdravotnická ročenka československá VI, Praha 1934

Zdravotnická ročenka československá VIII, Praha 1936

Zdravotnická ročenka československá X, Praha 1938

Zdravotnická ročenka Protektorátu Čechy a Morava XI, Praha 1939/40

Zpráva zvláštní komise pro zjištění a vyšetření okolností, za kterých byli německými fašistickými vetřelci postřílení v katynském lese zajatí polští důstojníci, Vydavatelství cizojazyčné literatury, Moskva 1944

2. Články a knihy

Jan BĚLEHRÁDEK, Novým dechem, Praha 1946

František BLÁHA, Medicína na scestí, Praha 1946

Friedrich BREINL, Professor Oskar Bail, in: An Stelle der feierlichen Inauguration des Rektors der Deutschen Universität in Prag für das Studienjahr 1928/1929, Prag 1929, s. 29-31

Josef ČANČÍK, Profesor MUDr. Oskar Bail zemřel, ČLČ 67, 1928, s. 62

Česká dětská nemocnice, s. I. [Praha], s. d. [po 1937]

Československá vlastivěda II. Člověk, Praha 1933

František EBEL (ed.), Deset let Československé republiky III, Praha 1928
 [František HÁJEK], Proslov, který pronesl prof. dr. F. Hájek, děkan lékařské fakulty, dne 17. 5. 1945 ve schůzi sboru učitelského při příležitosti znovuzahájení její činnosti, ČLČ 84, 1945, s. 1009-1011
 František HÁJEK, Soudní lékařství za války, Časopis lékařů českých 85, 1946, s. 199-205
 František HÁJEK, Důkazy katynské, Praha 1946
 František HÁJEK, Le problème Katyn, Acta medicinae legalis et socialis (Liège), vol. 3, 1950, N. 3-4, s. 193-206
 Karel KLAUS, Za války ve všeobecné nemocnici, ČLČ 84, 1945, s. 846-849
 Otto LEHOVEC, Prag. Eine Stadtgeographie und Heimatkunde, Prag 1944
 D. PANÝREK a kol., Praha přírodovědecká, lékařská a technická, Praha 1928
 Hynek PELC, Sociální lékařství, Praha 1937
 Václav PRAŽÁK, Prof. Dr. J. Charvát, ČLČ 86, 1947, s. 881-884
 Otto PLACHT - František HAVELKA, Předpisy pro vysoké školy Republiky československé, Praha 1932
 Jaroslav ŘÍHA, Škody na zdraví obyvatelstva Velké Prahy, in: Šest let okupace Prahy, Praha 1946
 E. S. (Ernst SINGER?), Docent Dr. T. Gruschka padesátníkem, Československá nemocnice 8, 1938, s. 189-190
 Ernst SINGER, In memoriam – Professor Dr. F. Breinl, Die Tragödie des Forschers, Revue des Gesundheitswesens 18, 1936, Nr. 5, s. 81-82
 Ernst SINGER, Friedrich Breinl, in: Bericht über das Studienjahr 1935/36 der Deutschen Universität in Prag erstattet von Prorektor Prof. Dr. Karl Hilgenreiner, Prag 1937, s. 48-52
 Karel ŠILINK, Charvátovo dílo a nové směry v endokrinologii, ČLČ 86, 1947, s. 884-886
 Jaromír TESAŘ, Šedesátiny prof. dr. Františka Hájka, ČLČ 85, 1946, s. 1598-1627
 Karl THUMS, Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität, Ärzteblatt für das Sudetenland, 1941, 3, s. 27-28
 Karl THUMS, Das Institut für Erb- und Rassenhygiene der Deutschen Karls-Universität, Der Erbarzt, Bd. 10, 1942, H. 4, s. 75-83
 Karl THUMS, Mendel als Voraussetzung der Erb- und Rassenpflege, Böhmen und Mähren 3, 1942, s. 241-242
 Karl THUMS, Arbeitsbericht des Prager Universitätsinstitutes für Erb- und Rassenhygiene, Böhmisches-Mährische Gesundheitsblätter 1943, H. 2, s. 46-50
 Karl THUMS, Bevölkerungsforschung des Universitätsinstituts für Erb- und Rassenhygiene in Prag, Archiv für Bevölkerungswissenschaft 13, 1943, s. 170-173
 Karl THUMS, Ehegesundheitsgesetz und Erbpflege, Böhmisches-Mährische Gesundheitsblätter 1943, H. 7, s. 185-197
 Bohumil VACEK, Prof. MUDr. Bedřich Breinl zemřel, ČLČ 75, 1936, s. 1028
 Antonín VANČURA, Prof. Charvátovi k 50. narozeninám, ČLČ 86, 1947, s. 880
 Všeobecná veřejná nemocnice hl. m. Prahy v Praze VIII na Bulovce, Praha 1932
 Otmar von VERSCHUER, Leitfaden der Rassenhygiene, Leipzig 1941
 Otmar von VERSCHUER, Zwillingsforschung als Grundlage der Rassenhygiene, Böhmisches-Mährische Gesundheitsblätter 1942, H. 10, s. 345-350

3. Publikované paměti

Vítězslav HORN, Jak jsem přežil. Život českého lékaře, Brno 2002
 [Josef CHARVÁT], Josef Charvát a jeho doba. Z deníků a pamětí, Vesmír 73-74, 1994-1995
 Josef CHARVÁT, Můj labyrint světa. Vzpomínky, zápisky z deníků, Praha 2005
 Margita KOHOUTOVÁ, Osude, osude, Praha 2002

Gustav KUSCHINSKY, 50 Jahre Arzt und Pharmakologe, in: G. Mann – F. Dumont (Hg.), Medizin in Mainz. Praxis und Wissenschaft. Entwicklungen und Erinnerungen. 40 Jahre Medizinische Fakultät und Klinikum 1946-1986, Mainz 1986, s. 219-245
 Jaroslav LAMEŠ, Jak jsem to viděl..., Sborník archivních prací 48, 1998, 2, s. 259-261
 Karel A. MACHACEK, Escape to England, Lewes (Sussex) 1988
 Karel A. MACHÁČEK, Útěk do Anglie, Praha 2003
 Zdeněk MAŘATKA, Paměti, Praha 1997
 Bedřich PLACÁK, Paměti lékaře, Praha 1997
 Vladimír VONDRÁČEK, Konec vzpomínání (1938-1945), Praha 1988
 Vladimír WAGNER, Symptomy bezmoci. Vzpomínky, Praha 2003
 Max WATZKA, Von Prag nach Mainz: Ein erfülltes Leben für Wissenschaft und Lehre, in: G. Mann – F. Dumont (Hg.), Medizin in Mainz. 40 Jahre Medizinische Fakultät und Klinikum 1946-1986, Mainz 1986, s. 175-186

III. Sekundární literatura

Josef ADAMEC – Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ (edd.), Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348-1939, I-II, Praha 1988, 1993
 Mitchel G. ASH, Medizin im Nationalsozialismus – wissenschaftliche Arbeit als Weg der Aufarbeitung, in: S. Horn – P. Malina (Hgg.), Medizin im Nationalsozialismus – Wege der Aufarbeitung, Wien 2001, s. 87-98
 Gerhard AUMÜLLER - Kornelia GRUNDMANN - Esther KRÄHWINKEL - Hans H. LAUER - Helmut REMSCHMIDT (Hgg.), Die Marburger Medizinische Fakultät im "Dritten Reich", München 2001
 Gerhard AUMÜLLER - Hans LAUER - Helmut REMSCHMIDT (Hgg.), Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945, Marburg 1997
 Pavel BALCÁREK – Pavel PALEČEK, Gregor-Mendel-Forschungsinstitut v Brně: Projekt z let 1942-1943, Univerzitní noviny 8, 2001, s. 31-33
 Hana BARVÍKOVÁ a kol. (ed.), Věda v českých zemích za druhé světové války. Sborník z konference (=Práce z dějin Akademie věd C, 3), Praha 1998
 Peter BAUMGART (Hg.), 400 Jahre Universität Würzburg, Neustadt (Aisch) 1982
 Milan BENIAK – Miloslav TICHÝ, Dejiny lekárskej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave I, Bratislava 1992
 Gerhard BETTENDORF (Hg.). Zur Geschichte der Endokrinologie und Reproduktionsmedizin, Berlin-Heidelberg 1995
 Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder, Bd. I, München 1979
 Jindra BIOLKOVÁ, Vysoká škola báňská v Příbrami v období nacistické okupace, in: E. Peterková (ed.), II. setkání archivářů vysokých škol ČR. Sborník referátů, Brno 2000, s. 5-11
 Jeremy BLACK – Donald M. MacRAILD, Studying History, Basingstoke - New York 2007 (3. vydání)
 Samuel W. BLOOM, The Word as Scalpel. A History of Medical Sociology, Oxford 2002
 Laetitia BOEHM - Rainer A. MÜLLER (Hgg.), Universitäten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und der Schweiz, Düsseldorf 1983
 Lubomír BOHÁČ, Jak to nebylo: rozpaky nad knížkou Jana Havla Smrt Jana Masaryka očima kriminalisty a nejen nad ní, Praha 2006
 Mečislav BORÁK, Zločin v Katyni a jeho české a slovenské souvislosti, in: M. Šesták et al. (ed.), Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k 70. narozeninám J. Valenty, Praha 2000, s. 505-522

Jana BOROVIČKOVÁ – Jiří STOČES, Nové metody – prosopografie, in: Práce z Archivu Akademie věd A7, Studie a články. K dějinám vědy a vědeckých institucí, Praha 2002 (vyšlo 2003), s. 47-61

Detlef BRANDES, Die Tschechen unter deutschem Protektorat, I-II, München – Wien 1969

Detlef BRANDES, Češi pod německým protektorátem: okupační politika, kolaborace a odboj 1939-1945, Praha 1999

Detlef BRANDES, Vyčkávání, aktivismus, zrada. Obraz kolaborace v „Protektorátu Čechy a Morava“ v české historiografii od roku 1989, in: C. Cornelißen – R. Holec – J. Pešek (eds.), Diktatura – válka - vyhnání. Kultyury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945, Ústí nad Labem 2007, s. 91-137

Hendrik van den BUSSCHE - Friedemann PFÄFFLIN - Christoph MAI, Die Medizinische Fakultät der Hamburger Universität und das Universitätskrankenhaus Eppendorf, in: E. Krause – L. Huber – H. Fischer (Hgg.), Hochschulalltag im "Dritten Reich". Die Hamburger Universität 1933-1945, Berlin-Hamburg 1991

John CORNWELL, Hitlerovi vědci. Věda, válka a smlouva s ďáblem, Praha 2005

Jaroslav ČVANČARA, Někomu život, někomu smrt. Československý odboj a nacistická okupační moc 1939-1941, Praha 2002

Jaroslav ČVANČARA, Někomu život, někomu smrt. Československý odboj a nacistická okupační moc 1941-1943, Praha 2003

Jaroslav ČVANČARA, Heydrich, Praha 2004

Hans DAVIDSEN-NIELSEN et al., Vaernet. Den danske SS-læge i Buchenwald, København 2003

R. A. DAVIS, The Assassination of R. Heydrich, Surgery, Gynecology et Obstetrics 133, 1971, s. 304-318

Die Jagellonische Univerität in der Zeit der faschistischen Okkupation 1939-1945, Jena 1981

František DOHNAL, 17. listopad 1939 a studium čs. mediků za 2. světové války ve Velké Británii, in: E. Peterková (ed.), II. Setkání archivářů vysokých škol ČR. Sborník referátů, Brno 2000, s. 65-74

Jiří DOLEŽAL, Česká kultura za protektorátu. Školství, písemnictví, kinematografie, Praha 1996

Walter DOSKOCIL, Ernst Hoyer – Leben und Werk, Bohemia, B. 17, 1976, s. 332-344

Jindra DUCHOŇOVÁ, Inventář LF UK (1883-1953), Praha 1978

Franz DUMONT, Vom Rochusspital zur Universitätsklinik, in: G. Mann – F. Dumont (Hg.), Medizin in Mainz. Praxis und Wissenschaft. Entwicklungen und Erinnerungen. 40 Jahre Medizinische Fakultät und Klinikum 1946-1986, Mainz 1986, s. 1-72

Wolfgang U. ECKART, Geschichte der Medizin, Berlin-Heidelberg 1990

Wolfgang U. ECKART, Die Medizinische Fakultät, in: W. U. Eckart – V. Sellin – E. Wolgast (Hgg.), Die Universität Heidelberg im Nationalsozialismus, Heidelberg 2006, s. 641-1041

Wolfgang U. ECKART – Volker SELLIN – Eike WOLGAST (Hgg.), Die Universität Heidelberg im Nationalsozialismus, Heidelberg 2006

Wolfgang U. ECKART – Robert JÜTTE, Medizingeschichte. Eine Einführung, Köln 2007

Marcela EFMERTO VÁ – Ivan JAKUBEC – Milena JOSEFOVIČOVÁ, Vývoj pražské německé techniky (1863-1945), Moderní dějiny 14, 2006, s. 5-50

Dietrich von ENGELHARDT (Hg.), Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner, 1-2, München 2002

Hans-Heinz EULNER, Die Entwicklung der medizinischen Spezialfächer an den Universitäten des deutschen Sprachgebietes, Stuttgart 1970, s. 139-158

Olga FEJTOVÁ, Organizace sociální péče v letech 1922-1945, in: V. Ledvinka (ed.), Osm století pražské samosprávy, Praha 2000, s. 138-140

- Isidor FISCHER, Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte der letzten fünfzig Jahre, Bd. I, Berlin Wien 1932
- Ralf FORSBACH, Die Medizinische Fakultät der Universität Bonn im „Dritten Reich“, München 2006
- Christian GANSMÜLLER, Die Erbgesundheitspolitik des Dritten Reiches: Planung, Durchführung und Durchsetzung, Köln-Wien 1987
- Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, Velké dějiny země Koruny české 1938-1945, XVa, XVb, Praha-Litomyšl 2006-2007
- Geoffrey J. GILES, Reeducation at Heidelberg University, Paedagogica Historica 33, 1997, 1, s. 201-219
- Monika GLETTLER – Ľubomír LIPTÁK – Alena MÍŠKOVÁ (Hgg.), Geteilt, besetzt, beherrscht. Die Tschechoslowakei 1938-1945: Reichsgau Sudetenland, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei (=Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission, Bd. 11), Essen 2004
- Monika GLETTLER - Alena MÍŠKOVÁ (Hgg.), Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 17), Essen 2001
- Anders C. GOGSTAD, Norwegian Doctors in Times of War, in: Ø. Larsen (ed.). The Shaping of a Profession. Physicians in Norway, Past and Present, Canton (MA, USA) 1996, s. 321-329
- Kornelia GRUNDMANN, Zusammenbruch und Neubeginn - ein Ausblick, in: G. Aumüller – K. Grundmann – E. Krähwinkel – H. H. Lauer – H. Remschmidt (Hgg.), Die Marburger Medizinische Fakultät im “Dritten Reich”, München 2001
- Bernd GRÜN – Hans-Georg HOFER – Karl-Heinz LEVEN (Hgg.), Medizin und Nationalsozialismus. Die Freiburger Medizinische Fakultät und das Klinikum in der Weimarer Republik und im „Dritten Reich“, (=Medizingeschichte im Kontext 10), Frankfurt am Main 2002
- H. G. HAASIS, Smrt v Praze. Atentát na R. Heydricha, Praha 2004
- František X. HALAS, Nacistická perzekuce na brněnské univerzitě v letech 1939-1945, in: Sborník prací FF brněnské univerzity, C25/26, 1978-79, s. 42-70
- Notker HAMMERSTEIN, Die Johann Wolfgang Goethe Universität Frankfurt am Main, B. I, 1914 bis 1950, Frankfurt am Main 1989
- Notker HAMMERSTEIN, National Socialism and the German Universities, History of Universities 18, 2003, 1, s. 170-188
- Wolfgang HARTMANN, Die Personalbibliographien der Professoren und Dozenten der Geburtshilfe und Gynäkologie und der Pharmakologie und Pharmakognosie an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Karl-Ferdinands-Universität in Prag im ungefähren Zeitraum von 1900-1945. Inaugural-Dissertation Erlangen-Nürnberg 1972
- Milan HAUNER, O historii prožité a napsané, Soudobé dějiny 13, 2006, 1-2, s. 82-99
- Jan HAVEL, Smrt Jana Masaryka očima kriminalisty: ve stínu úvah a ve světle dokumentů, Praha 1998
- Jiří HAVLÍK, 50 let infekčního pavilónu ve FN Bulovka, Praktický lékař 71, 1991, s. 35-37
- Jan HAVRÁNEK (ed.), Dějiny Univerzity Karlovy III. 1802-1918, Praha 1997
- Jan HAVRÁNEK – Zdeněk POUŠTA (edd.), Dějiny Univerzity Karlovy IV. 1918-1990, Praha 1998
- Helmut HEIBER, Universität unterm Hakenkreuz, I, II/1-2, München-London-New York-Paris 1991, 1992, 1994
- Bernd HEIMBÜCHEL - Klaus PABST, Kölner Universitätsgeschichte, Bd. II, Das 19. und 20. Jahrhundert, Köln-Wien 1988

- Gernot HEISS – Siegfried MATTL – SEBASTIAN MEISSL – Edith SAUER – Karl STUHLPFARRER (Hg.), Willfähige Wissenschaft. Die Universität Wien 1938-1945, Wien 1989
- Friedrich HERBER, Gerichtsmedizin unterm Hakenkreuz, Leipzig 2002
- Gerhard HIRSCHFELD, Die Universität Leiden unter dem Nationalsozialismus, in: D. Langewiesche (Hg.), Universitäten im Nationalsozialistisch beherrschten Europa (=Geschichte und Gesellschaft 23, Heft 4), Göttingen 1997, s. 560-591
- Ludmila HLAVÁČKOVÁ, Lehrer der Prager deutschen medizinischen Fakultät an der Frankfurter Universität, Frankfurter Beiträge zur Geschichte, Theorie und Ethik der Medizin, Bd. 15, 1994, s. 233-238
- Ludmila HLAVÁČKOVÁ, Prof. A. Jirásek a I. chirurgická klinika za 2. světové války, in: Věda v českých zemích za druhé světové války (=Práce z dějin AV C, 3), Praha 1998, s. 129-143
- Ludmila HLAVÁČKOVÁ, Arnold Jirásek (1887-1960) Mediziner. Seine Zeit in der Ersten chirurgischen Klinik der Karls-Universität im Zweiten Weltkrieg, in: M. Glettler – A. Míšková (Hgg.), Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 17), Essen 2001, s. 443-461
- Ludmila HLAVÁČKOVÁ, Pražské sanatorium v Podolí - uskutečněný sen prof. Jedličky, DVT 37, 2004, s. 137-158
- Ludmila HLAVÁČKOVÁ, Česká a německá psychiatrická klinika pražské lékařské fakulty do roku 1918, in: K. Černý – P. Svobodný (eds.), Historia. Medicina. Cultura. Sborník k dějinám medicíny, Praha 2006, s. 133-159
- Ludmila HLAVÁČKOVÁ - Alena MÍŠKOVÁ, Otto Grosser (1873-1951) Mediziner. Vom überzeugten Nationalisten zum aktiven Nationalsozialisten, in: M. Glettler – A. Míšková (Hgg.), Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Vol. 17), Essen 2001, s. 415-428
- Ludmila HLAVÁČKOVÁ - Petr SVOBODNÝ, Dějiny všeobecné nemocnice v Praze 1790-1952, Praha 1990
- Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, Dějiny pražských lékařských fakult, Praha 1993
- Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883-1945, Praha 1998
- Marie HOMOLOVÁ, Poslední Pařížanka v Praze. Život a smrt Marie Fantové, osudové lásky Jana Masaryka, Lidové noviny 21. 4. 2001
- Sonia HORN – Peter MALINA (Hgg.), Medizin im Nationalsozialismus – Wege der Aufarbeitung, Wien 2001
- Uwe HOSSFELD – Jürgen JOHN – Oliver LEMUTH – Rüdiger STUTZ (Hgg.), „Im Dienst an Volk und Vaterland“. Die Jenaer Universität in der NS-Zeit, Köln 2005
- Peter CHROUST, Der verordnete Neubeginn. Grundzüge der Entnazifizierungspolitik an den deutschen Hochschulen, in: G. Aumüller (Hg.), Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945, Marburg 1997, s. 102-117
- Christoph JAHR – Rebecca SCHAARSCHMIDT (Hgg.), Die Berliner Universität in der NS-Zeit. Band I: Strukturen und Personen, Stuttgart 2005
- Jan JANKO, K eugenickému hnutí v českých zemích, DVT 30, 1977, s. 1-13
- Jan JANKO, Technokratické tendence v českých zemích, in: J. Janko (ed.), Postátňování, profesionalizace a mecenášství ve vědě českých zemí 1860-1945, Praha 1996, s. 25-56
- Jan JANKO, Vědy o životě v českých zemích 1750-1950, Práce z dějin Akademie věd, ser. B, fasc. 12, Praha 1997

- Karl JASPERS, Otázka viny, Praha 1991
- Albert R. JONSEN, The Birth of Bioethics, New York – Oxford 1998
- František JORDÁN a kol., Dějiny university v Brně, Brno 1969
- Jan KÁBRT - Jiří DUFFEK, Existence lékařských fakult čs. universit během okupace v zahraničí, ČLČ 107, 1968, s. 1136-1139
- Gerd KAISER, Katyň. Státní zločin – státní tajemství, Praha 2003
- Károly KAPRONCZAY, A katyni tömegsírok orvosszakértői vizsgálata, Orvosi Hetilap 1990, 130 (50), s. 2770-2772
- Kazimierz KARBOWSKI, Professeur François Naville (1883-1968). Son rôle dans l'anquête sur le massacre de Katyn, Bulletin. Soc. Sci. Med. Grand Duché Luxemb. 2004, 1, s. 41-61
- Miroslav KÁRNÝ, "Konečné řešení". Genocida českých židů v německé protektorátní politice, Praha 1991
- Miroslav KÁRNÝ - Toman BROD (ed.), Tereziňská pamětní kniha. Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941-1945, I.-II., Praha 1996
- Michael H. KATER, Ärzte als Hitlers Helfer, München 2002
- H. KILLIAN, Meister der Chirurgie, Stuttgart 1980
- Walter KIRCHNER, Ursprünge und Konsequenzen rassistischer Biologie, in: J. Tröger (Hg.), Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich, Frankfurt am Main-New York 1984, s. 77-91
- Paul KLEE, "Euthanasie" im NS-Staat. Die "Vernichtung lebensunwerten Lebens", Frankfurt am Main 1989
- Ernst KLEE, Deutsche Medizin im Dritten Reich. Karrieren vor und nach 1945, Frankfurt am Main 2001
- Ernst KLEE, Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945, Frankfurt am Main 2003
- Otakar KLEIN – Petr SVOBODNÝ, Die Prager Hygiene-Schule: Edmund Weil und andere im Dienste der Wissenschaft Verstorbene, in: N. Goldenbogen - S. Hahn - C.-P. Heidel - A. Scholz (Hgg.), Hygiene und Judentum (=Historische Blätter – Sonderheft), Dresden 1995, s. 23-26
- Christoph KLOßMANN – Waclaw DŁUGOBORSKI, Nationalsozialistische Bildungspolitik und polnische Hochschulen 1939-1945, in: D. Langewiesche (Hg.), Universitäten im Nationalsozialistisch beherrschten Europa (=Geschichte und Gesellschaft 23, Heft 4), Göttingen 1997, s. 535-559
- Jiří KOCIÁN, Zpráva o jednání sekce Soudobé dějiny, in: J. Pešek (ed.), VIII. sjezd českých historiků. Hradec Králové 10.-12. 9. 1999, Praha 2000, s. 194-206
- Walter KOERTING, Die Deutsche Universität in Prag. Die letzten 100 Jahre ihrer Medizinischen Fakultät, München 1968
- Ota KONRÁD, Eine lange Feindschaft. Die Prager Professoren E. Gierach und G. Gesemann in der Tschechoslowakischen Republik und im Nationalsozialismus, AUC-HUCP 43, 2003, 1-2, s. 173-192
- Ota KONRÁD, Humanitní obory v době nacionálního socialismu. Srovnání universit v Lipsku, Vídni a Praze, Disertační práce FSV UK, Praha 2007
- Ota KONRÁD, Obnova rakouského vysokého školství v letech 1945-1955, in: Studia territorialia (v tisku)
- Antonín KOSTLÁN (Hg.), Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939-1945 (=Práce z dějin vědy, 9), Praha 2004
- Antonín KOSTLÁN – Michal SVATOŠ, Dějiny vzdělanosti v českých zemích, in: J. Pešek (ed.), VIII. sjezd českých historiků. Hradec Králové 10.-12. 9. 1999, Praha 2000, s. 215-219
- Antonín KOSTLÁN – Alice VELKOVÁ (Hg.), Wissenschaft im Exil. Die Tschechoslowakei als Kreuzweg 1918-1989 (=Práce z dějin vědy, 17), Praha 2004

Helena KREJČOVÁ - Jana SVOBODOVÁ - Anna HYNDRÁKOVÁ, Židé v protektorátu/Die Juden im Protektorat Böhmen und Mähren. Dokumenty, Praha 1997

Ingrid KRÜGER-BULCKE, Universität im Zwielficht. Der Zustand der Universität Marburg und ihre Erneuerungsbemühungen unter amerikanischem Einfluß 1945/46, in: G. Aumüller (Hg.), Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945. Symposium zur Hochschulmedizin am 5. und 6. Juli 1996 in der Phillips-Universität Marburg, Marburg 1997, s. 13-36

Jan KŘEN, Konfliktní společenství. Češi a Němci 1790-1918, Praha 1990

Jan KŘEN, Dvě století střední Evropy, Praha 2005

Karel KUČERA – Miroslav TRUC, Archiv UK. Průvodce po archivních fondech, Praha 1961

Václav KURAL, Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě 1918-1938, Praha 1993

Václav KURAL, Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu 1938-1945, Praha 1994

Kürschners deutscher Gelehrten-Kalender, Berlin 1936, 1940/41, 1950, 1954, 1961, 1966, 1976, 1980, 1983, 1987, 1992

Alfons LABISCH, Herrschaftssystem und Medizin - Weimarer Republik und "Drittes Reich" als Fallstudien, in: T. Ruzicka - M. Anděl - M. Bojar - D. Brandes - A. Labisch (Hgg.), Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Vol. 21), Essen 2001, s. 51-60

Alfons LABISCH – Norbert PAUL (Hg.), Historizität. Erfahrung und Handeln – Geschichte und Medizin (= Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte, Beiheft 54), Stuttgart 2004

Martin LACKO, Masakra katyńska a Słowacja. Obraz tragedii w prasie słowackiej wiosną 1943 roku, Pamięć i sprawiedliwość – Pismo Instytutu pamięci narodowej (Warszawa) 2 (8) 2005, s. 217-236

Václav LEDVINKA (ed.), Osm století pražské samosprávy, Praha 2000

Jozef LEIKERT, Černý pátek sedmnáctého listopadu, Praha 2000

Hans LEMBERG (Hg.), Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 86), München 2003

Robert Jay LIFTON, Ärzte im Dritten Reich, Berlin 1998

Georg LILIENTHAL, Der "Lebensborn e. V.". Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik, Stuttgart-New York 1985

Karel LITSCH, 17. listopad 1939, Zprávy AUK 7, Praha 1985, s. 46-62

Marie MAKARIUSOVÁ, Biografický slovník českých zemí v kontextu dnešní středoevropské biografické produkce, ČČH 96, 1998, s. 139-151

Irena MALÁ, Ministerstvo sociální a zdravotní správy 1938-1942. Inventář, Praha 1961

Gunter MANN - Franz DUMONT, Medizin in Mainz. Praxis und Wissenschaft. Entwicklungen und Erinnerungen. 40 Jahre Medizinische Fakultät und Klinikum 1946-1986, Mainz 1986

Hana MÁŠOVÁ, O stavbě Masarykových domovů, sociálních ústavů hlavního města Prahy, DVT 29, 1996, 2, s. 101-116

Hana MÁŠOVÁ, Nemocniční otázka v meziválečném Československu, Praha 2005

Charles E. McCLELLAND, American Reform Efforts: German Professional Education after World War II, Paedagogica Historica 33, 1997, 1, s. 265-275

Christoph MEINEL – Peter VOSWINCKEL (Hgg.), Medizin, Naturwissenschaft, Technik und Nationalsozialismus. Kontinuitäten und Diskontinuitäten, Stuttgart 1994

Andělín MERTA, Vývoj pražské městské správy od roku 1922 do roku 1945, in: Pražský sborník historický IX, 1975, s. 147-195

- Alena MIKOVCOVÁ, Brněnská vysoká škola zemědělská jako fungující organismus za okupace, in: Věda v českých zemích za druhé světové války (=Práce z dějin AV, C, 3), Praha 1998, s. 53-68
- Alena MÍŠKOVÁ, Rozhovor o nepřítomných, Dějiny a současnost 21, 1999, č. 4, s. 45-48
- Alena MÍŠKOVÁ, Rassenforschung und Oststudien an der Deutschen (Karls-) Universität in Prag, in: D. Brandes – E. Ivaničková – J. Pešek (Hgg.), Erzwungene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen aus der Tschechoslowakei 1938-1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien (=Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission 8), Essen 1999, s. 37-51
- Alena MÍŠKOVÁ, Die Prager Rassenforschungspläne bei Kriegsende, in: T. Ruzicka - M. Anděl - M. Bojar - D. Brandes - A. Labisch (Hgg.), Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Vol. 21), Essen 2001, s. 122-123
- Alena MÍŠKOVÁ, Deutsch-böhmische Professoren - "Flüchtlinge" in der Zeit der Münchner Verhandlungen, in: M. Glettler – A. Míšková (Hgg.), Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 17), Essen 2001, s. 27-43
- Alena MÍŠKOVÁ, Nacismus a Německá společnost na podporu vědy, umění a literatury v Československu, in: K. Kaiserová – J. Pešek (eds.), Viribus unitis. Nedosti bylo Jana Křena, Ústí nad Labem 2005, s. 219-231
- Alena MÍŠKOVÁ, Německá (Karlova) Univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945, Praha 2002
- Alena MÍŠKOVÁ, Die Deutsche (Karls-)Universität vom Münchener Abkommen bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges, Praha 2007
- Alena MÍŠKOVÁ - Michael NEUMÜLLER, Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Německá akademie věd v Praze)/Die Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen (Deutsche Akademie der Wissenschaften in Prag) 1891-1945, Praha 1994
- Alena MÍŠKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, Hermann Hubert Knaus (1892-1970) Mediziner. Die Jahre 1938- 1945 an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Universität in Prag, in: M. Glettler – A. Míšková (Hgg.), Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 17), Essen 2001, s. 429-441
- Alena MÍŠKOVÁ - Vojtěch ŠUSTEK, Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939-1945, sv. 1, Deník J. Pfitznera. Úřední korespondence J. Pfitznera s K. H. Frankem, Praha 2000
- Walter MÖTSCH, Personalbibliographien der Professoren und Dozenten der Gerichtsmedizin, Geburtshilfe und Frauenheilkunde, Hygiene und Kinderheilkunde an der Medizinischen Fakultät der Karl-Ferdinands-Universität in Prag im ungefähren Zeitraum von 1880-1910, Diss. Erlangen-Nürnberg 1972, s. 126-142
- Albert MÜLLER, Dynamische Adaptierung und „Selbstbehauptung“. Die Universität Wien in der NS-Zeit, in: D. Langewiesche (Hg.), Universitäten im Nationalsozialistisch beherrschten Europa (=Geschichte und Gesellschaft 23, Heft 4), Göttingen 1997, s. 592-617
- Dietmar NEUTATZ – Volker ZIMMERMANN (Hg.), Die Deutschen und das östliche Europa, Essen 2006
- Bohumil NIEDERLE, Svár či smír?, Rozhledy v chirurgii 75, 1996, s. 276-277
- Ladislav NIKLÍČEK, Vinohradská nemocnice ve světě české medicíny první poloviny 20. století, in: Fakultní nemocnice Královské Vinohrady 1902-1992, Praha 1992, s. 13-44
- Ladislav NIKLÍČEK, Systém veřejného zdravotnictví a nemocenského pojištění za první Československé republiky, Praha 1994

- Ladislav NIKLÍČEK, Likvidace ÚJČL a lékařských komor v letech 1945-1950, AUC-HUCP 35, 1995, 1-2, s. 99-120
- Ladislav NIKLÍČEK – Irena MANOVÁ, Česká hygiena na přelomu 19. a 20. století, DVT 14, 1981, s. 146-156
- Ladislav NIKLÍČEK – Růžena ŠIMBERSKÁ, Rockefellerova nadace a založení Státního zdravotního ústavu RČS, DVT 24, 1991, s. 129-145
- Ladislav NIKLÍČEK – Růžena ŠIMBERSKÁ, Úvod do studia dějin lékařství (metodická příručka), Praha 1991
- Alastair NOBLE, British Reactions to the Katyn Massacre, 1943-2003, London 2003
- Benjamin PAGE, Imprese: Rockefellerova nadace a rané Československo. Počátky, DVT 35, 2002, s. 151-176
- Benjamin PAGE, Imprese: Rockefellerova nadace a rané Československo. Práce... a kritika, DVT 36, 2003, s. 89-119
- Tomáš PASÁK, 17. listopad 1939 a Univerzita Karlova, Praha 1997
- Jiří PEŠEK, Ve znamení kontinuity: Nad novou literaturou k dějinám německých a rakouských universit let 1933-1945 (1950), AUC Studia territorialia III, 2001, s. 151-188
- Jiří PEŠEK, Německé dějiny optikou recensenta, Praha 2004
- Jiří PEŠEK, P. Svobodný – L. Hlaváčková, Dějiny lékařství v českých zemích, ČČH 103, 2005, s. 160-163
- Jiří PEŠEK, Die "eigenen" und die "fremden" Studenten der Philosophischen Fakultät der Prager Deutschen Universität 1940-1945, in: D. Neutatz – V. Zimmermann (Hgg.), Die Deutschen und das östliche Europa, Essen 2006, s. 149-168
- Jiří PEŠEK, M. Grandner – G. Heiss – O. Rathkolb (edd.), Zukunft mit Altlasten. Die Universität Wien 1945 bis 1955, ČČH 105, 2007, s. 182-188
- Jiří PEŠEK, Odboj proti nacionálnímu socialismu v pojetí české a německé historiografie, in: C. Cornelißen – R. Holec – J. Pešek (eds.), Diktatura – válka – vyhnání. Kultura vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945, Ústí nad Labem 2007, s. 43-60
- Jiří PEŠEK, Německé univerzity 1945/46 a 1989/90: těžká a neochotná cesta k akademické autonomii, in: Studia territorialia (v tisku)
- Zdenka PORUBČINOVÁ, Lékařská fakulta v Brně, její přínos a pokrokové tradice, Brno 1989
- Gerald L. POSNER – John WARE, Josef Mengele - anděl smrti. Úplný životní příběh, Praha 2007
- Lutz RAPHAEL, Die Pariser Universität unter deutscher Besatzung 1940-1944, in: D. Langewiesche (Hg.), Universitäten im Nationalsozialistisch beherrschten Europa (=Geschichte und Gesellschaft 23, Heft 4), Göttingen 1997, s. 507-534
- Stefan RASZEJA – Edmund CHRÓŚCIELEWSKI, Medicolegal reconstruction of the Katyn forest massacre, Forensic Science International 68, 1994, 1, s. 1-6
- Renato de ROSA, Der Neubeginn der Universität 1945. K. H. Bauer und K. Jaspers, in: W. Doerr (Hg.), Semper Apertus. 600 Jahre Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 1386-1986, Bd. 3, Berlin-Heidelberg 1985, s. 544-568
- Thomas RUZICKA - Michal ANDĚL - Martin BOJAR - Detlef BRANDES - Alfons LABISCH (Hgg.), Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Vol. 21), Essen 2001
- Milada SEKYRKOVÁ (ed.), Paměti jako historický pramen (=Práce z dějin techniky a přírodních věd 10), Praha 2006
- Hans-Henning SCHARSACH, Lékaři a nacismus, Praha 2001
- Aina SCHIØTZ, Folkets helse – landets styrka 1850-2003, Oslo 2003

- Walter SCHMUL, Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung "lebensunwerten Lebens" 1890-1945, Göttingen 1987
- Albrecht SCHOLZ – Caris-Petra HEIDEL – Marina LIENERT (Hgg.), Vom Stadt Krankenhaus zum Universitätsklinikum. 100 Jahre Krankenhausgeschichte in Dresden, Köln 2001
- Jindřich SCHWIPPEL – Marek ĎURČANSKÝ – Pavel KODERA, Práce s pamětníky v Archivu AV ČR, in: M. Sekyrková (ed.), Paměti jako historický pramen (=Práce z dějin techniky a přírodních věd 10), Praha 2006, s. 179-187
- Helmut SLAPNICKA, Die Beteiligung deutscher Professoren an den tschechoslowakischen Kodifikationsplänen (1919-1938), in: M. Svatoš – L. Velek – A. Velková (edd.), Magister noster. Sborník statí věnovaných in memoriam prof. PhDr. J. Havránkovi, CSc., Praha 2005, s. 253-259
- Frank SPARING – Wolfgang WOELK, Forschungsergebnisse und –desiderate der deutschen Universitätsgeschichtsschreibung, in: K. Bayer – F. Sparing – W. Woelk (Hgg.), Universitäten und Hochschulen im Nationalsozialismus und in der frühen Nachkriegszeit, Stuttgart 2004, s. 7-32
- Drahomír SUCHÁNEK, Vyvlastnění Pražského sanatoria v Podolí. Příspěvek k dějinám znárodnění ve zdravotnictví, DVT 37, 2004, s. 201-218
- Pavel SUK, Odkrycie masowych grobów w Katyniu oraz problematyka polska w prasie Protektoratu Czech i Moraw w okresie od kwietnia do czerwca 1943 roku, in: Pamięć i sprawedliwość – Pismo Instytutu pamięci narodowej (Warszawa) 2 (8) 2005, s. 237-255
- Antonín SUM et. al., Jan Masaryk: úvahy o jeho smrti, Praha 2005
- Michal SVATOŠ, Místo „dějin vzdělanosti“ v poválečné české historiografii, in: Práce z dějin Archivu Akademie věd A7, Studie a články. K dějinám vědy a vědeckých institucí, Praha 2002 (vyšlo 2003), s. 13-22
- Hana SVATOŠOVÁ, Městská zdravotní péče do roku 1945, in: V. Ledvinka (ed.), Osm století pražské samosprávy, Praha 2000, s. 142-146
- Petr SVOBODNÝ, Pražská lékařská fakulta a populační problematika ČSR ve 20.-40. letech, Demografie 33, 1991, 3, s. 230-236
- Petr SVOBODNÝ, Důsledky 17. 11. 1939 pro české lékařské fakulty, ČLČ 133, 1994, s. 245-248
- Petr SVOBODNÝ, Isidor Soyka - žák Pettenkoferův, DVT 28, 1995, 1, s. 1-14
- Petr SVOBODNÝ, Isidor Soyka - zakladatel hygienického ústavu německé lékařské fakulty v Praze, DVT 28, 1995, 3, s. 145-166
- Petr SVOBODNÝ, Lékařky v českých zemích v první polovině 20. století, AUC-HUCP 35, 1995, 1-2, s. 82-83
- Petr SVOBODNÝ, Němečtí komisaři pro českou lékařskou fakultu po 17. 11. 1939, in: E. Peterková (ed.), II. setkání archivářů vysokých škol ČR. Sborník referátů, Brno 2000, s. 52-64
- Petr SVOBODNÝ, Dějiny medicíny v Česku let 1993-2000, DVT 34, 2001, 1, s. 98-100
- Petr SVOBODNÝ, Josef Charvát (1897-1984) Mediziner. Die Kriegsjahre 1939-1945 im Lichte seiner Tagebücher, in: M. Glettler – A. Míšková (Hgg.), Prager Professoren 1938-1948 (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 17), Essen 2001, s. 463-482
- Petr SVOBODNÝ, Die Medizin im Protektorat Böhmen und Mähren, in: T. Ruzicka, M. Anděl, M. Bojar, D. Brandes, A. Labisch (Hgg.), Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften (=Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Vol. 21), Essen 2001, s. 71-82
- Petr SVOBODNÝ, Dějiny medicíny v Česku 1993-2000, DVT 34, 2001, s. 91-100
- Petr SVOBODNÝ, Periferie nebo centrum? Místo fakultních nemocnic v rámci zdravotnictví a vysokého školství středoevropské metropole, in: DP XX, Praha 2002, s. 425-447

- Petr SVOBODNÝ, Dějiny medicíny na přelomu tisíciletí, ČČH 101, 2003, s. 916-927
- Petr SVOBODNÝ, History of Universities, AUC-HUCP 43, 2003, 1-2, s. 287-290
- Petr SVOBODNÝ, Neue Menschen, neue Disziplinen. Die deutsche Medizinische Fakultät in Prag 1939-1945, in: A. Kostlán (Hg.), Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939-1945, Praha 2004, s. 143-163
- Petr SVOBODNÝ, Rasová hygiena na lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze (1938-1945), AUC-HUCP 36-38, 1996-1998 (vyšlo 2004), 1-2, s. 61-71
- Petr SVOBODNÝ, German „Social Hygiene“ in the Service for Czechoslovak „Social Medicine“ and Public Health Administration, in: P. Bourdelais – C. Baros (eds.), Cultural History of Health and Beyond. Programme and Book of Abstracts, Paris 2005, s. 124
- Petr SVOBODNÝ, Dieselben Leute – neue Karrieren: Die Schicksale von Hochschullehrern der deutschen medizinischen Fakultät in Prag nach 1945, in: M. Svatoš – L. Velek – A. Velková (eds.), Magister noster. Sborník statí věnovaných in memoriam prof. PhDr. J. Havránek, CSc./Studies Dedicated to Prof. PhDr. J. Havránek, CSc. in memoriam, Praha 2005, s. 261-274
- Petr SVOBODNÝ, Mezinárodní konference o kulturních dějinách medicíny, zdravotnictví a zdraví, DVT 38, 2005, s. 286-288
- Petr SVOBODNÝ, I lékaři a jejich pacienti vzpomínají, in: M. Sekyrková (ed.), Paměti a vzpomínky jako historický pramen (=Práce z dějin techniky a přírodních věd, sv. 10), Praha 2006, s. 319-338
- Petr SVOBODNÝ, Česká lékařská fakulta a městské zdravotní a sociální ústavy za protektorátu (1939-1945), in: K. Jišová et. al. (eds.), V komnatách paláců, v ulicích měst. Sborník příspěvků věnovaných V. Ledvinkovi k 60. narozeninám, Praha 2007, s. 181-204
- Petr SVOBODNÝ, Dějiny medicíny jako kongresové téma. Referát na IX. sjezdu českých historiků konaném 6.-8. 9. 2006 v Pardubicích (v tisku)
- Petr SVOBODNÝ - Ludmila HLAVÁČKOVÁ, Pražské špitály a nemocnice, Praha 1999
- Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, Dějiny lékařství v českých zemích, Praha 2004
- Jaroslav ŠEBEK, Robert Mayr-Harting. Profil univerzitního profesora a politika česko-německého sblížení, odpůrce hnědé totality, AUC-HUCP 39, 1999, 1-2, s. 35-47
- Růžena ŠIMBERSKÁ, Spolek českých lékařů za nacistické okupace, ČLČ 127, 1988, s. 1019-1021
- Růžena ŠIMBERSKÁ – Ladislav NIKLÍČEK, Vliv německých hygienických škol a amerických škol veřejného zdravotnictví na české zdravotnictví konce 19. a první poloviny 20. století, Plzeňský lékařský sborník. Suppl. 66, 1993, s. 83-85
- Michal ŠIMŮNEK, Nejnovější odborná literatura z německé jazykové oblasti k problematice nacistické "eutanázie", AUC-HUCP 41, 2001, 1-2, s. 203-208
- Michal ŠIMŮNEK, Ein neues Fach. Die Erb- und Rassenhygiene an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Karls-Universität Prag 1939-1945, in: A. Kostlán (Hg.), Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939-1945, Praha 2004, s. 190-316
- Michal ŠIMŮNEK, Getarnt – Verwischt – Vergessen. Die Tätigkeit von em. Univ.-Prof. MUDr. F. X. Lucksch (1872-1952) und Univ.-Prof. Dr. med. C. G. Bennholdt-Thomsen (1903-1971) im Kontext der NS-„Euthanasie“ auf dem Gebiet des Protektorates Böhmen und Mähren, in: W. Woelk – F. Sparing – K. Bayer (Hgg.), Universitäten und Hochschulen im Nationalsozialismus und in der frühen Nachkriegszeit, Stuttgart 2004, s. 125-145
- Michal ŠIMŮNEK, Ein neues Fach: Die Erb- und Rassenhygiene an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Karls-Universität Prag 1939-1945, in: A. Kostlán (ed.), Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939-1945 (=Studies in the History of Sciences and Humanities 9), Praha 2004, s. 190-316

- Michal ŠIMŮNEK, Skupina zdravotnictví Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě 1939-1942, I, DVT 39, 2006, s. 233-261
- Michal ŠIMŮNEK, Zdraví, dědičnost, rasa. Obory tzv. dědičné a rasové hygieny, tzv. rasové biologie a tzv. biologie lidu na Německé Karlově Univerzitě v Praze v akademických a politických kontextech (1939-1945). Doktorská práce PŘF UK, Praha 2006
- Pavel ŠIŠMA, Učitelé na německé technice v Brně 1849-1945 (=Práce z dějin techniky a přírodních věd 2), Praha 2004
- Zdeněk ŠTĚPÁNEK, Nacifikace a moravští lékaři (1939-1945), Brno 2004
- Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, Two Immunologists Coming from Bohemia, Verhandlungen zur Geschichte und Theorie der Biologie (Berlin), Bd. 5, 2000, s. 375-393
- Vojtěch ŠUSTEK, Městská „samospráva“ v letech nacistické okupace, in: V. Ledvinka (ed.), Osm století pražské samosprávy, Praha 2000, s. 84.
- Vojtěch ŠUSTEK, Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939-1945, sv. 2, Měsíční situační zprávy J. Pfitznera, Praha 2001
- Vojtěch ŠUSTEK, Josef Pfitzner a germanizace města Prahy, in: DP XXI. Osm set let pražské samosprávy, Praha 2002, s. 167-181
- James F. TENT, Edward Y. Hartshorne and the Reopening of German Universities, 1945-1946: His Personal Account, Paedagogica Historica 33, 1997, 1, s. 183-200
- Miloš TICHÝ, Lékařská fakulta v letech 1939-1945, in: 50 rokov UK v Bratislave, Bratislava 1969, s. 37-44
- Richard TOELLNER, Medizin in Münster, in: H. Dollinger (Hg.) Die Universität Münster 1780-1980, Münster 1980, s. 299-304
- Jörg TRÖGER (Hg.), Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich, Frankfurt am Main 1984
- Monika VAMBEROVÁ, Prof. MUDr. Theodor Gruschka (1888-1967). Osud mezi Prahou a Jeruzalémem. Diplomová práce FSV UK, Praha 2001
- Miroslav VANĚK a kol., Orální historie: metodické a „technické“ postupy, Olomouc 2003
- Miroslav VANĚK, Orální historie ve výzkumu soudobých dějin, Praha 2004
- Eugen VENCOVSKÝ, Sto let české psychiatrické kliniky v Praze 1886-1986, Praha 1987
- Miroslav VESELÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, Fakultní nemocnice v Praze-Motole, Praha 1988
- Emanuel VLČEK, Identifikace lebek parašutistů z Resslovy ulice v Praze, ČLČ 128, 1989, s. 247-253
- Peter VOSWINCKEL, Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte der letzten fünfzig Jahre, Bd. III (Nachträge und Ergänzungen), Hildesheim – Zürich – New York 2002
- Jiří VYKOUKAL, Polské univerzity 1945-1948, in: Studia territorialia (v tisku)
- Paul WEINDLING, Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870-1945, Cambridge 1989
- Paul WEINDLING, Nazi Medicine and the Nuremberg Trials. From Medical War Crimes to Informal Consent, Basingstoke - New York 2006 (první vydání 2004)
- Peter WEINGART - Jürgen KROLL - Kurt BAYRETTZ (Hgg.), Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland, Frankfurt am Main 1988
- Andreas WIEDEMANN, Die Reinhard-Heydrich-Stiftung. Wissenschaft im Dienst der Germanisierung, AUC-HUCP 41, 2001, 1-2, s. 101-125
- Wolfgang WOELK - Frank SPARING, Forschungsergebnisse und –desiderate der deutschen Universitätsgeschichtsschreibung: Impulse einer Tagung, in: K. Bayer, F. Sparing, W. Woelk (Hgg.), Universitäten und Hochschulen im Nationalsozialismus und in der frühen Nachkriegszeit, Stuttgart 2004, s. 7-32
- Teresa WRÓBLEWSKA, Die Reichsuniversitäten Posen, Prag und Straßburg als Modell nationalsozialistischer Hochschulen in den von Deutschland besetzten Gebieten, Toruń 2000

- Helena ZAVÁZALOVÁ a kol., Sociální lékařství a veřejné zdravotnictví, Praha 2002
- Wolfgang ZENKER, O. Grosser und die Prager Anatomie, Schriften der Sudetendeutschen Akademie der Wissenschaften und Künste, Bd. 22, 2001, s. 52, 56-57
- Heiko ZIELKE, Sozial- und Rassenhygiene. F. E. Haag und das Hygienische Institut, in: M. G. Esch – K. Griese – F. Sparing – W. Woelk (Hgg.), Die Medizinische Akademie Düsseldorf im Nationalsozialismus, Essen 1997, s. 139-164
- Blanka ZILYNSKÁ, Ministr Nejedlý o sobě a Sovětském svazu, AUC-HUCP 38, 1999, 1-2, s. 115-124
- Susanne ZIMMERMANN – Thomas ZIMMERMANN, Die Medizinische Fakultät der Universität Jena im „Dritten Reich“ – Ein Überblick, in: U. Hossfeld – J. John – O. Lemuth – R. Stutz (Hgg.), „Im Dienst an Volk und Vaterland“. Die Jenaer Universität in der NS-Zeit, Köln 2005, s. 127-164
- Volker ZIMMERMANN, Die Medizinische Fakultät der Georgia-Augusta während der NS-Diktatur, Niedersächsisches Ärzteblatt 13, 1992, s. 28-32
- Volker ZIMMERMANN, K. Saller und die Einrichtung eines Lehrstuhls für Rassenhygiene an der Georg-August-Universität Göttingen, in: M. Hubenstorf – H.-U. Lammel – R. Münch – S. Schleiermacher – H.-P. Schmiedbach – S. Stöckel (Hgg.), Medizingeschichte und Gesellschaftskritik: Festschrift für G. Baader, Husum 1997, s. 366-377
- Jaroslav ŽIVNÝ - Jaroslav FEYREISEL - Jaroslava SÝKOROVÁ (eds.), 75 let II. gynekologicko-porodnické kliniky 1. LF UK a VN v Praze při 120. výročí otevření Zemské porodnice, Praha 1995
- Jaroslav ŽIVNÝ - Jaroslava SÝKOROVÁ, Gynekologicko-porodnická klinika 1. LF UK a VN v Praze na počátku 3. tisíciletí (125 let Zemské porodnice v Praze, Praha 2001
50. výročí III. interní kliniky 1. LF UK a VN v Praze, Praha 1995

Internetové odkazy

- http://en.wikipedia.org/wiki/Katyn_massacre (7. 6. 2007)
- <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/termine/id=5081> (26. 2. 2007)
- <http://katyn.ru/index.php> (8. 6. 2007)
- <http://udauk.cuni.cz/> (22. 10. 2007)
- <http://www.courtvtv.com/archive/casefiles/nuremberg/katyn.html> (22. 6. 2007)
- <http://www.cs-magazin.com/2005-09/view.php?article=articles/cs050936.htm> (10. 10. 2007)
- <http://www.conservativeclassics.com/books/Katynbk/BK07.PDF> (8. 6. 2007)
- <http://www.galeria.sote.hu/page.php?id=185> (20. 6. 2007)
- <http://www.ifz-muenchen.de/> (18. 10. 2007)
- <http://www.iolaos.com/scriptorium/deutsch/archiv/weissbuch> (22. 10. 2007)
- <http://www.ipn.gov.pl/> (8. 6. 2007)
- <http://www.militaria.cz/index.php?ac=clanek&idcl=200&idkat=7> (12. 6. 2007)
- <http://www.nybooks.com/articles/2297> (21. 6. 2007)
- <http://www.psp.cz/eknih/> (13. 6. 2007)
- <http://www.usd.cas.cz/> (18. 10. 2007)
- <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/07-02-46.htm> (13. 4. 2007)

Seznam zkratek:

AUC-HUCP	Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis
ČLČ	Časopis lékařů českých
DP	Documenta Pragensia
DVT	Dějiny věd a techniky

